



**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Zainteresowania literackie rzymskiej nobilitas w schyłkowym okresie Republiki

Author: Tadeusz Aleksandrowicz

Citation style: Aleksandrowicz Tadeusz. (1990). Zainteresowania literackie rzymskiej nobilitas w schyłkowym okresie Republiki. Katowice : Uniwersytet Śląski



Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).



UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

TADEUSZ ALEKSANDROWICZ

**Zainteresowania
literackie
rzymskiej *nobilitas*
w schyłkowym okresie Republiki**



Uniwersytet Śląski
Katowice 1990

**Zainteresowania
literackie
rzymskiej *nobilitas*
w schyłkowym okresie Republiki**

Memoriae Matris et Sororis

**Prace Naukowe
Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 1083**

TADEUSZ ALEKSANDROWICZ

**Zainteresowania
literackie
rzymskiej *nobilitas*
w schyłkowym okresie Republiki**



**Uniwersytet Śląski
Katowice 1990**

Redaktor serii
WŁODZIMIERZ WÓJCIK

Recenzent
STANISŁAW MROZEK



N 289/1083

Redaktor
KAZIMIERA CZAPŁOWA

Redaktor techniczny
MIROSLAW GĄSOWSKI

Korektor
BARBARA MISIAK

Copyright © 1990
by Uniwersytet Śląski
Wszelkie prawa zastrzeżone

Wydawca
Uniwersytet Śląski
ul. Bankowa 14, 40-007 Katowice

Wydanie I. Nakład: 250+38 egz. Ark. druk 7,75. Ark. wyd. 12,0.
Przekazano do drukarni w listopadzie 1989 r. Skład rozpoczęto
w marcu 1990 r. Podpisano do druku I druk ukończono w lipcu 1990 r.
Papier offset, kl III 70×100, 80 g.
Zam. 868/89

Cena zł 3600,-

ISSN 0208-6336
ISBN 83-226-0304-5

Drukarnia Uniwersytetu Śląskiego
ul. 3 Maja 12, 40-096 Katowice

Spis treści

Wykaz skrótów bibliograficznych	7
Wstęp	15
Zagadnienia terminologiczne 15/ Zakres pracy 18/ Podstawa źródłowa 21/ Metody badań 27/ Stan badań 28/	
Rozdział pierwszy	
Schylkoworepublikańska <i>nobilitas</i> i podłoże jej zainteresowań lite- rackich	32
Rozdział drugi	
Od Graków do upadku mariańczyków	48
Rozdział trzeci	
Od Sulli do klęski pompejańczyków	59
Rozdział czwarty	
Od Cezara do pogromu obrońców Republiki	75
Rozdział piąty	
Pokołenia czasu wielkiego przełomu	89
Zakończenie	98
Uwagi ogólne 98/ Aspiracje twórcze 101/ Patronat lite- racki 106/ Dążenia poznawcze 107/	
Peżume	113
Summary	114
Indeks nazwisk	115

Wykaz skrótów bibliograficznych

- Amm. Marcell. — Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri qui supersunt*. Vol. 1—2. Ed. W. Seyfarth. Leipzig 1978.
- ANRW — *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung, herausgegeben von H. Temporini*. Berlin—New York 1972-.
- App. — Appianus: *Historia Romana* Vol. 1—2. Ed. L. Mendelssohn, P. Viereck. Lipsiae 1879—1905.
- Ascon. In tog. cand. — Q. Asconius Pedianus: *In senatu in toga candida contra C. Antonium et L. Catilinam competitores*. In: idem: *Orationum Ciceronis quinque enarratio*. Ed. A. Kiessling, R. Schoell. Berolini 1875.
- Ascon. Pro Corn. — Q. Asconius Pedianus: *Pro Cornelio de maiestate*. In: idem: *Orationum Ciceronis quinque enarratio*. Ed. A. Kiessling, R. Schoell. Berolini 1875.
- Athen. Naucr. — Athenaeus Naucratis: *Dipsosopistarum libri XV*. Vol. 1—3. Ed. G. Kaibel. Lipsiae 1887—1890.
- Aug. Conf. — Aurelius Augustinus: *Confessionum libri tredecim*. Ed. P. Knöll. Lipsiae 1909.
- Aug. De civ. — Aurelius Augustinus: *De civitate Dei libri XXII*. Vol. 1—2. Ed. B. Dombart. Lipsiae 1905—1908.
- Aur. Vict. — Sex. Aurelius Victor: *De Caesaribus*. Ed. F. Pichlmayr. Leipzig 1970.
- Caes. B. civ. — C. Iulius Caesar: *Commentarii belli civilis*. Ed. A. Klotz. Lipsiae 1926.
- Caes. B. Gall. — C. Iulius Caesar: *Commentarii belli Gallici*. Ed. A. Klotz. Lipsiae 1977.
- Cat. De agr. cult. — M. Porcius Cato: *De agri cultura*. Ed. A. Mazzarino. Leipzig 1982.
- Catull. — Catullus: *Liber*. Ed. W. Eisenhut. Leipzig 1983.
- Cic. Acad. 1. — M. Tullius Cicero: *Academicorum ad M. Varronem liber primus [academica posteriora]*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cic. Acad. 2. — M. Tullius Cicero: *Academicorum priorum liber secundus qui inscribitur Lucullus*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.

- Cic. Ad Att. — M. Tullius Cicero: *Epistularum ad Atticum libri sedecim*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Ad Brut. — M. Tullius Cicero: *Epistulae ad Brutum*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Ad fam. — M. Tullius Cicero: *Epistulae ad familiares*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cic. Ad Quint. — M. Tullius Cicero: *Epistulae ad Quintum fratrem*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cic. Brut. — M. Tullius Cicero: *Brutus*. Ed. H. Malcovati. Leipzig 1970.
- Cic. Cum popul. — M. Tullius Cicero: *Oratio cum populo gratias egit*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1981.
- Cic. Cum senat. — M. Tullius Cicero: *Oratio cum senatui gratias egit*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1981.
- Cic. De amic. — M. Tullius Cicero: *Laelius de amicitia liber*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cic. De div. — M. Tullius Cicero: *De divinatione*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cic. De dom. — M. Tullius Cicero: *Oratio de domo sua*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1981.
- Cic. De fat. — M. Tullius Cicero: *De fato*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cic. De fin. — M. Tullius Cicero: *De finibus bonorum et malorum libri quinque*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cic. De harusp. — M. Tullius Cicero: *Oratio de haruspicum responsis*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1981.
- Cic. De imp. Cn. Pomp. — M. Tullius Cicero: *De imperio Cn. Pompei ad Quirites oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. De inv. rhet. — M. Tullius Cicero: *Rhetoricae libri duo qui sunt de inventione rhetorica*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. De leg. — M. Tullius Cicero: *De legibus*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cic. De leg. agr. — M. Tullius Cicero: *Orationes de lege agraria*. Ed. V. Marek. Leipzig 1983.
- Cic. De nat. — M. Tullius Cicero: *De natura deorum ad M. Brutum*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cic. De off. — M. Tullius Cicero: *De officiis ad Marcum filium*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cic. De op. gen. or. — M. Tullius Cicero: *De optimo genere oratorum*. Ed. G. Friedrich. Lipsiae 1907.
- Cic. De or. — M. Tullius Cicero: *De oratore*. Ed. K. Kumaniecki. Leipzig 1969.
- Cic. De rep. — M. Tullius Cicero: *De re publica*. Ed. K. Ziegler. Leipzig 1969.
- Cic. De senec. — M. Tullius Cicero: *Cato Maior de senectute liber*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cic. Hort. — M. Tullius Cicero: *Hortensius*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cic. In Caec. — M. Tullius Cicero: *In Q. Caecilium oratio quae de divinatio dicitur*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.

- Cic. In Pis. — M. Tullius Cicero: *In L. Calpurnium Pisonem oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cic. In Verr. — M. Tullius Cicero: *In C. Verrem*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Or. — M. Tullius Cicero: *Orator*. Ed. R. Westman. Leipzig 1980.
- Cic. Parad. — M. Tullius Cicero: *Paradoxa Stoicorum*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cic. Part. or. — M. Tullius Cicero: *Partitiones oratoriae*. Ed. G. Friedrich. Lipsiae 1907.
- Cic. Phil. — M. Tullius Cicero: *In M. Antonium orationes Philippicae XIV*. Ed. P. Fedeli. Leipzig 1982.
- Cic. Pro Arch. — M. Tullius Cicero: *Pro A. Licinio Archia poeta oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Pro Balb. — M. Tullius Cicero: *Pro L. Cornelio Balbo oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cic. Pro Caecin. — M. Tullius Cicero: *Pro A. Caecina oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Pro Cael. — M. Tullius Cicero: *Pro M. Caelio oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cic. Pro Cluent. — M. Tullius Cicero: *Pro A. Cluentio oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Pro Font. — M. Tullius Cicero: *Pro M. Fonteio oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Pro Lig. — M. Tullius Cicero: *Pro Ligario oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cic. Pro Marcell. — M. Tullius Cicero: *Pro M. Marcello oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cic. Pro Mur. — M. Tullius Cicero: *Oratio pro L. Murena*. Ed. H. Kasten. Leipzig 1972.
- Cic. Pro Planc. — M. Tullius Cicero: *Oratio pro Cn. Plancio*. Ed. E. Olechowska. Leipzig 1981.
- Cic. Pro Q. Rosc. — M. Tullius Cicero: *Oratio pro Q. Roscio Comoedo*. Ed. J. Axer. Leipzig 1976.
- Cic. Pro Quinct. — M. Tullius Cicero: *Pro P. Quinctio oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Pro Rab. — M. Tullius Cicero: *Oratio pro Rabirio Postumo*. Ed. E. Olechowska. Leipzig 1981.
- Cic. Pro Rab. perd. — M. Tullius Cicero: *Pro C. Rabirio perduellionis reo ad Quirites oratio*. Ed. V. Marek. Leipzig 1983.
- Cic. Pro Scaur. — M. Tullius Cicero: *Pro M. Aemilio Scauro oratio*. Ed. E. Olechowska. Leipzig 1984.
- Cic. Pro Sest. — M. Tullius Cicero: *Oratio pro P. Sestio*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1986.
- Cic. Pro Sex. Rosc. — M. Tullius Cicero: *Oratio pro Sex. Roscio Amerino*. Ed. H. Kasten. Lipsiae 1968.
- Cic. Pro Sull. — M. Tullius Cicero: *Pro P. Sulla oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cic. Tim. — M. Tullius Cicero: *Timaeus*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.

- Cic. Top. — M. Tullius Cicero: *Topica*. Ed. G. Friedrich. Lipsiae 1907.
- Cic. Tusc. — M. Tullius Cicero: *Tusculanarum disputationum ad Brutum libri quinque*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- De aere alieno Mil. — *De aere alieno Milonis*. In: *Scholia in Ciceronis orationes Bobiensia*. Ed. P. Hildebrandt. Lipsiae 1907.
- De reg. Alex. — *De rege Alexandrino in Clodium et Curionem*. In: *Scholia in Ciceronis orationes Bobiensia*. Ed. P. Hildebrandt. Lipsiae 1907.
- Dio Cass. — Dio Cassius Cocceianus: *Historia Romana*. Vol. 1—3. Ed. I. Melber. Lipsiae 1890—1928.
- Diod. — Diodorus: *Bibliotheca historica*. Vol. 1—5. Ed. F. Vogel, C. T. Fischer. Stutgardiae 1964.
- Don. De com. — Aelius Donatus: *Tractatus de fabula et comoedia*. In: idem: *Commentum Terenti*. Ed. P. Wessner. Lipsiae 1902.
- Don. Ter. — Aelius Donatus: *Vita Terenti*. In: idem: *Commentum Terenti*. Ed. P. Wessner. Lipsiae 1902.
- Eutrop. — Eutropius: *Breviarium ab urbe condita*. Ed. F. Rühl. Lipsiae 1909.
- Flor. — L. Annaeus Florus: *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri II*. Ed. O. Rossbach. Lipsiae 1896.
- FPL — *Fragmenta Poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium*. Ed. C. Buechner. Leipzig 1982.
- Fronto. Epist. ad Ver. — M. Cornelius Fronto: *Epistulae ad Verum Imperatorem*. Ed. M. P. J. van den Hout. Leipzig 1988.
- Gai. Inst. — Gaius: *Institutiones*. Ed. C. Kunderewicz, J. Rezler. Warszawa 1982.
- Gell. — A. Gellius: *Noctes Atticae libri XX*. Vol. 1—2. Ed. C. Hosius. Lipsiae 1903.
- GRF — *Grammaticae Romanae fragmenta*. Vol. 1. Ed. H. Funaioli. Lipsiae 1907.
- Hier. — Hieronymus: *Chronicum Eusebii ab Hieronymo retractatum*. In: *Eusebius Werke*. Bd. 7: *Die Chronik des Hieronymus. Hieronymi Chronicon*. Ed. R. Helm. Berlin 1984.
- Hor. Carm. — Q. Horatius Flaccus: *Carmina*. Ed. F. Klingner. Leipzig 1982.
- Hor. Epist. — Q. Horatius Flaccus: *Epistulae*. Ed. F. Klingner. Leipzig 1982.
- Hor. Serm. — Q. Horatius Flaccus: *Sermones*. Ed. F. Klingner. Leipzig 1982.
- HRF — *Historicorum Romanorum fragmenta*. Ed. H. Peter. Lipsiae 1883.
- IAH — *Iurisprudentiae Antehadrianae quae supersunt*. Ed. F. P. Bremer. Pars Prior: *Liberarum rei publicae iuris consulti*. Lipsiae 1896.
- Incert. Auct. De orig. — Incertus Auctor: *De origine gentis Romanae*. Ed. F. Pichlmayr. Leipzig 1970.
- Incert. Auct. De vir. ill. — Incertus Auctor: *De viris illustribus urbis Romae*. Ed. F. Pichlmayr. Leipzig 1970.
- Incert. Auct. Epit. de Caes. — Incertus Auctor: *De origine gentis Romanae*. Ed. F. Pichlmayr. Leipzig 1970.

- Isid. Orig. — Isidorus Hispalensis Episcopus: *Etymologiarum sive originum libri XX*. Vol. 1—2. Ed. W. M. Lindsay. Oxonii 1957.
- Iul. Vict. — C. Iulius Victor: *Ars rhetorica*. Ed. R. Giomini, M. S. Celentano. Leipzig 1980.
- Lact. — L. Caecilius Firmianus Lactantius: *Divinae institutiones*. In: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. Vol. 19. Ed. S. Brandt. Vindobonae 1890.
- Liv. — T. Livius: *Ab urbe condita libri*. Pars 1—6. Ed. G. Weissenborn, M. Müller. Lipsiae 1905—1912.
- Lucan. Pharsal. — M. Annaeus Lucanus: *De bello civili libri decem [Pharsalia]*. Ed. C. Hosius. Lipsiae 1905.
- Luc. Adver. indoct. — Lucianus Samosatensis: *Adversum indoctum*. In: idem: *Opera*. Vol. 3. Ed. C. Iacobitz. Lipsiae 1904.
- Lucr. — T. Lucretius Carus: *De rerum natura libri sex*. Ed. J. Martin. Lipsiae 1969.
- Macr. — A. Theodosius Macrobius: *Saturnalia*. Ed. I. Willis. Leipzig 1970.
- Mart. — M. Valerius Martialis: *Epigrammaton libri*. Ed. W. Heraeus, I. Borovskij. Leipzig 1982.
- Martian. Cap. — Martianus Capella: *De nuptiis Philologiae et Mercurii*. Ed. J. Willis. Leipzig 1983.
- Nep. Att. — Cornelius Nepos: *Atticus*. In: idem: *Vitae*. Ed. A. Fleckeisen. Lipsiae 1909.
- Nep. Cat. Ma. — Cornelius Nepos: *Cato Maior*. In: idem: *Vitae*. Ed. A. Fleckeisen. Lipsiae 1909.
- Non. — Nonius Marcellus: *De compendiosa doctrina libros XX*. Vol. 1—3. Ed. W. M. Lindsay. Lipsiae 1903.
- ORF — *Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*. Ed. H. Malcovati. Torino 1955.
- Oros. — P. Orosius: *Historiarum adversus paganos libri VII*. Ed. C. Zangemeister. Lipsiae 1889.
- Ovid. Am. — P. Ovidius Naso: *Amores*. Ed. R. Ehwald. Lipsiae 1910.
- Ovid. Ars. — P. Ovidius Naso: *Ars amatoria*. Ed. R. Ehwald. Lipsiae 1910.
- Ovid. Epist. — P. Ovidius Naso: *Epistulae*. Ed. R. Ehwald. Lipsiae 1910.
- Ovid. Ex Ponto. — P. Ovidius Naso: *Ex Ponto libri*. Ed. R. Merkel. Lipsiae 1911.
- Ovid. Fasti. — P. Ovidius Naso: *Fastorum libri sex*. Ed. E. H. Alton, D. E. W. Wormell, E. Courtney. Leipzig 1988.
- Ovid. Met. — P. Ovidius Naso: *Metamorphoses*. Ed. W. S. Anderson. Leipzig 1985.
- Ovid. Trist. — P. Ovidius Naso: *Tristia*. Ed. R. Merkel. Lipsiae 1911.
- Plin. N. H. — C. Plinius Secundus Maior: *Naturalis historiae*. Vol. 1—5. Ed. L. Iani, C. Mayhoff. Lipsiae 1897—1933.
- Plin. Epist. — C. Plinius Caecilius Secundus Minor: *Epistularum libri novem*. Ed. M. Schuster. Lipsiae 1933.
- Plut. Aem. — Plutarchus: *Aemilius*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 2. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1932.

- Plut. Ant. — Plutarchus: *Antonius* In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 3. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1915.
- Plut. Brut. — Plutarchus: *Brutus*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 2. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1932.
- Plut. Caes. — Plutarchus: *Caesar*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 2. Fasc. 2. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1935.
- Plut. C. G. — Plutarchus: *Caius Gracchus*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 3. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1915.
- Plut. Cat. Ma. — Plutarchus: *Cato Maior*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 1. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1914.
- Plut. Cat. Mi. — Plutarchus: *Cato Minor*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 2. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1932.
- Plut. Cic. — Plutarchus: *Cicero*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 1. Fasc. 2. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1914.
- Plut. Crass. — Plutarchus: *Crassus*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 1. Fasc. 2. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1914.
- Plut. De aud. poet. — Plutarchus: *De audientis poetis*. In: idem: *Moralia*. Vol. 1. Ed. W. R. Paton, I. Wegehaupt. Lipsiae 1925.
- Plut. Flam. — Plutarchus: *Flaminius*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 2. Fasc. 2. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1935.
- Plut. Luc. — Plutarchus: *Lucullus*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 1. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1914.
- Plut. Marcell. — Plutarchus: *Marcellus*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 2. Fasc. 2. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1935.
- Plut. Mar. — Plutarchus: *Marius*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 3. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1915.
- Plut. Pomp. — Plutarchus: *Pompeius*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 3. Fasc. 2. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1926.
- Plut. Sull. — Plutarchus: *Sulla*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 3. Fasc. 2. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1926.
- Plut. Tib. G. — Plutarchus: *Tiberius Gracchus*. In: idem: *Vitae parallelae*. Vol. 3. Fasc. 1. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1915.
- Polyb. — Polybius: *Historiae*. Vol. 1—5. Ed. Th. Büttner-Wobst. Lipsiae 1889—1915.
- Pompon. Dig. — Sex. Pomponius: *Digesta*. In: *Corpus Iuris Civilis*. Vol. 1: *Iustiniani digesta*. Ed. Th. Mommsen: Berolini 1905.
- Prisc. Gramm. — Priscianus: *Institutionum grammaticarum libri XVIII*. Ed. M. Hertz. In: *Grammatici Latini*. Ed. H. Keil. Vol. 2—3. Lipsiae 1855—1859.
- Quint. Inst. — M. Fabius Quintilianus: *Institutionis oratoriae libri XII*. Vol. 1—2. Ed. L. Radermacher. Leipzig 1971.
- RE — *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung*. Ed. G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte, K. Mittelhaus, K. Ziegler, H. Gärtner. Stuttgart 1894..
- Res gest. div. Aug. — *Res gestae divi Augusti*. Ed. B. Diehl. Bonn 1910.
- Rhet. ad Her. — *Ad Herennium libri quattuor de arte rhetorica*. Ed. G. Friedrich. Lipsiae 1908.
- Sall. Catil. — C. Sallustius Crispus: *Catilinae coniuratio*. Ed. A. Kurfess. Leipzig 1981.

- Sall. Hist. — C. Sallustius Crispus: *Ex historiis fragmenta*. Ed. A. Kurfess. Lipsiae 1981.
- Sall. Iug. — C. Sallustius Crispus: *Bellum Iugurthinum*. Ed. A. Kurfess. Leipzig 1981.
- Sen. Contr. — L. Annaeus Seneca Maior: *Controversiae*. Ed. A. Kieselring. Lipsiae 1872.
- Sen. Suas. — L. Annaeus Seneca Maior: *Suasoriae*. Ed. A. Kieselring. Lipsiae 1872.
- Sen. Dial. — L. Annaeus Seneca Minor: *Dialogorum libros XII*. Ed. E. Hermes. Lipsiae 1905.
- Sen. Epist. — L. Annaeus Seneca Minor: *Ad Lucilium epistularum moralium quae supersunt*. Ed. O. Hense. Lipsiae 1898.
- Sen. Nat. — L. Annaeus Seneca Minor: *Naturalium quaestionum libros VIII*. Ed. A. Gercke. Lipsiae 1907.
- SRF — *Scaenicae Romanorum poesis fragmenta*. Vol. 1: *Tragicorum Romanorum fragmenta*; Vol. 2: *Comicorum Romanorum fragmenta*. Ed. O. Ribbeck. Lipsiae 1897—1898.
- Strab. — Strabo: *Geographica*. Vol. 1—3. Ed. A. Meineke. Lipsiae 1904—1919.
- Suet. Aug. — C. Suetonius Tranquillus: *Divus Augustus*. In: idem: *De vita Caesarum libri VIII*. Ed. M. Ihm. Lipsiae 1907.
- Suet. De gramm. — C. Suetonius Tranquillus: *De grammaticis et rhetoribus*. Ed. G. Brugnoli. Leipzig 1972.
- Suet. Iul. — C. Suetonius Tranquillus: *Divus Iulius*. In: idem: *De vita Caesarum libri VIII*. Ed. M. Ihm. Lipsiae 1907.
- Suet. Vita Hor. — C. Suetonius Tranquillus: *Vita Horati*. In: Q. Horatius Flaccus: *Opera*. Ed. F. Klingner. Leipzig 1982.
- Suet. Vita Ter. — C. Suetonius Tranquillus: *Vita Terentii*. Ed. D. Baumgarten. Lipsiae 1816.
- Tac. Ann. — P. Cornelius Tacitus: *Annales*. Ed. E. Koestermann. Leipzig 1971.
- Tac. Dial. — P. Cornelius Tacitus: *Dialogus de oratoribus*. Ed. E. Koestermann. Leipzig 1970.
- Tac. Hist. — P. Cornelius Tacitus: *Historiarum libri*. Ed. E. Koestermann. Leipzig 1969.
- Tibull. Eleg. — Albius Tibullus: *Aliorumquae carminum libri tres*. Ed. F. W. Levy. Lipsiae 1927.
- Val. Max. — Valerius Maximus: *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*. Ed. C. Kempf. Lipsiae 1888.
- Varro. De ling. — M. Terentius Varro: *De lingua latina*. Vol. 1—2. Ed. R. G. Kent. London 1958.
- Varro. Res. rust. — M. Terentius Varro: *Rerum rusticarum libri tres*. Ed. G. Goetz. Lipsiae 1912.
- Varro. Sat. Men. — M. Terentius Varro: *Saturarum Menippearum reliquiae*. Ed. R. Astbury. Leipzig 1985.
- Vell. Pat. — Vellius Paterculus: *Historiarum ad M. Vinicius consulem libri duo*. Ed. W. S. Watt. Leipzig 1988.
- Verg. Aen. — P. Vergilius Maro: *Aeneis*. Ed. A. Forbiger. Lipsiae 1873—1875.

Verg. Ecl.

— P. Vergilius Maro: *Bucolica* [*Eclogae*]. Ed. A. Forbiger. Lipsiae 1872.

Verg. Georg.

— P. Vergilius Maro: *Georgica*. Ed. A. Forbiger. Lipsiae 1872.

Vitr.

— Vitruvius: *De architectura libri decem*. Ed. F. Krohn. Lipsiae 1912.

Wstęp

Zagadnienia terminologiczne

Wśród zainteresowań kulturalnych rzymskiej *nobilitas* w schyłkowym okresie Republiki specjalne miejsce zdaje się zajmować problem jej zainteresowań literackich¹.

Z zagadnień terminologicznych stosunkowo najmniej trudności nastręcza uzasadnienie przyjętej interpretacji tak zwanego okresu schyłkowej Republiki. We współczesnych badaniach historycznych zwykło się na ogół uznawać za początek owej epoki rok 133². Spotykane niekiedy próby przesuwania tej cezury wstecz o kilkanaście lat nie wydają się wystarczająco uzasadnione³. Schyłek Republiki odnosić bowiem można jedynie do wewnętrznych przemian ustrojowych państwa rzymskiego. Łączenie dekadencji republikańskiego etapu rozwoju imperium rzymskiego z wydarzeniami o charakterze zewnętrznym jest posunięciem raczej nieuzasadnionym. Zresztą rok 133 nigdy nie został poważnie zakwestionowany jako data otwierająca interesujący nas okres dziejów rzymskich.

¹ T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania kulturalne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1986 (maszyn. pracy doktorskiej, Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk Społecznych, 481 s., 6 tab.). Prezentowana publikacja obficie czerpie z uwag i wskazówek recenzentów dysertacji: prof. dr hab. Marii Jaczynowskiej oraz doc. dr. hab. Macieja Salamona, a nade wszystko jej promotora prof. dr. hab. Andrzeja Kunisza i recenzenta wydawniczego prof. dr. hab. Stanisława Mrozka, którym pragnę w tym miejscu złożyć wyrazy głębokiej wdzięczności. Obydwie prace powstały w atmosferze zrozumienia dla prowadzonych przeze mnie badań w Zakładzie Biblioteko-

znawstwa Uniwersytetu Śląskiego, za co bardzo dziękuję doc. dr. Adamowi Jaroszowi.

² Wszystkie daty w tekście publikacji, które nie zostały opatrzone żadnym przypiskiem, odnoszą się do czasów przed Chrystusem.

³ Niemniej zdarza się, iż rok 146 bywa przyjmowany za początek schyłku Republiki. Do zwolenników tej cezury należą niektórzy autorzy znanych syntez poświęconych dziejom rzymskim. Najbardziej zdecydowane stanowisko w tej sprawie zajął S. Perowne: *Death of the Roman Republic. From 146 B. C. to the Birth of the Roman Empire*. London 1969.

Pewne trudności napotyka się jednak przy próbach wskazania daty kończącej okres schyłkowej Republiki. Stanowiska historyków w tym przypadku są już bardziej zróżnicowane. Na ogół owe rozbieżności wyrażają się w kilku propozycjach zawartych pomiędzy rokiem 48 a 27. Niezmiennie doniosły akt z roku 27 stanowił jednak już raczej tylko prawne usankcjonowanie istniejącej od paru lat sytuacji. Natomiast wcześniejsza bitwa pod Akcjum i w niespełna rok późniejsza śmierć Antoniusza oznaczały definitywny upadek Republiki. Zresztą pogląd, według którego okres Republiki kończy się właśnie w roku 30, jest w literaturze przedmiotu najczęściej spotykany⁴.

Tymczasem wydaje się, że wydarzeniem decydującym o upadku Rzeczypospolitej rzymskiej była już klęska republikanów w bitwie pod Filipi. W latach następnych nie zdołano bowiem już nigdy, na podobną skalę, stanąć w obronie Republiki. Przegrana w roku 42 oznaczała koniec realnych szans na uratowanie Republiki. I jeśli pod względem formalnym Rzeczpospolita jeszcze przez paręnaście lat istniała, to jednak jej ostateczne losy przesądzone zostały na polach filippejskich. Rzeczpospolita *nobilów*, faktycznie rzecz biorąc, zginęła. Rok 42 najpełniej więc splata się z dziejami rzymskiej *nobilitas*, chociaż dla historii rzymskiej lata 31, 30 i 27 są cezurami bezdyskusyjnie ważnymi. W wyniku pogromu z roku 42 wyginęli jednak liczni przedstawiciele *nobilitas*, a znamiennym symbolem unicestwienia ich była śmierć pod Filipi ostatniego z Porcjuszów. Także wcześniejsze wydarzenia doprowadziły do zniknięcia z rzymskiego życia społecznego wielu wybitnych *nobilów*. Szczególnie zaś istotne znaczenie wydaje się mieć, w grudniu 43 roku, śmierć Cicerona, najbardziej aktywnej postaci w życiu literackim Republiki. Z rokiem 42 zasadniczo kończy się więc rozdział dziejów republikańskich ukształtowanych w tak znaczącym stopniu przez pokolenia *nobilów*.

Ze względu na podmiotową rolę *nobilitas* w niniejszej pracy, określenie to zostanie scharakteryzowane w szerszym kontekście w rozdziale pierwszym. Tam też przedstawiona będzie zasadność przyjęcia głośniejszej definicji M. Gelzera, według której w schyłkowym okresie Republiki mianem *nobiles* określano tych przedstawicieli stanu senatorskiego, których przodkowie lub oni sami osiągnęli konsulat, dyktaturę bądź też niegdyś urząd trybuna wojskowego o władzy konsularnej⁵.

Innym zagadnieniem, które wymaga terminologicznej interpretacji, jest rozumienie pojęcia literatura, a zwłaszcza jego odpowiednika przymiot-

⁴ Autorzy prac o charakterze monograficznym często łączą upadek Republiki ze śmiercią bohaterów swych książek. Takie stanowisko zajęli np. K. Kumaniecki: *Cycon i jego współcześni*. Warszawa 1959,

s. 531; S. Perowne: *Death of the Roman Republic...*, s. 272.

⁵ M. Gelzer: *Die Nobilität der römischen Republik*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 60.

nikowego. Otóż w odniesieniu do czasów schyłku Republiki operowanie pojęciem zainteresowania literackiego może powodować pewne niejasności ze względu na to, że dla starożytnych bardzo wieloznaczne były określenia: *littera, litteratura, litterarius, litteratus*. Stąd też określenie zainteresowania literackiego bardziej odnosiło się wówczas do szeroko rozumianej nauki i do piśmiennictwa w ogóle. Natomiast w dzisiejszym rozumieniu, gdy istnieje tendencja do wyodrębniania utworów literackich z całokształtu piśmiennictwa, odnosi się je do tak zwanej literatury pięknej jako ogółu utworów prozaicznych i poetyckich o charakterze artystycznym⁶.

W tym miejscu napotyka się jednak kolejne utrudnienie. Wynika ono z tego, że autorzy różnych prac pisanych w starożytności, w tym także naukowych i oczywiście oratorskich, starali się nadać swym utworom postać artystyczną, a więc literacką⁷. W pełni przeto uzasadnione jest, także z tego powodu, ujmowanie w syntezach literatury antycznej wszystkich form twórczości piśmienniczej. Uważa się, że wysunięta niegdyś przez E. Nordena teza, iż w przypadku literatury starożytnej nie ma rzeczy nieartystycznych, w znacznej części nie straciła swego sensu⁸. Zresztą nawet współcześnie, gdy dąży się do precyzyjnego oddzielania literatury pięknej od innych form wypowiedzi, jej granice nie są ściśle wyznaczone; istnieje przecież wiele gatunków pogranicznych⁹. Zdecydowanie podkreśla się także w tym kontekście, iż gatunki literackie przechodzą w ciągu stuleci bardzo istotną ewolucję¹⁰. Dlatego gatunek literacki jest kategorią historyczną. Dalszą więc konsekwencją badań genologicznych staje się konieczność ostrożnych typologii, zwłaszcza w odniesieniu do czasów odległych o parę tysiącleci.

Odnosić także trzeba aspiracje psychologów, pedagogów i socjologów do precyzyjnego zdefiniowania terminu zainteresowania. Na gruncie reprezentowanych przez nich nauk próbuje się również wyodrębniać i jednoznacznie określać, czym jest zaciekawienie, zamięłowanie i predylekcja¹¹.

⁶ Z bardzo wielu prac na ten temat wymienić można: H. Markiewicz: *Główne problemy wiedzy o literaturze*. Kraków 1970, s. 52—65, 162; R. Ingarden: *O poznawaniu dzieła literackiego*. Warszawa 1976, s. 14, 82—83, 143.

⁷ J. Krzyżanowski: *Nauka o literaturze*. Wrocław 1984, s. 66; idem: *Sztuka słowa*. Warszawa 1984, s. 5—6.

⁸ Por. M. Brożek: *Historia literatury łacińskiej. Zarys*. Wrocław 1976, s. 6.

⁹ Por. H. Markiewicz: *Główne problemy...*, s. 150—180; S. Stabryła: *Problemy genologii antycznej*. Warszawa—Kra-

ków 1982, s. 102; J. Krzyżanowski: *Nauka o literaturze...*, s. 66.

¹⁰ Por. H. Markiewicz: *Główne problemy...*, s. 150—180; S. Stabryła: *Problemy genologii...*, s. 88—94.

¹¹ Por. H. Słowniewska: *Psychologiczna analiza zainteresowania*. W: „Prace Komisji Filozoficznej”. T. 10, z. 1. Poznań 1959, s. 34; J. Pieter: *Słownik psychologiczny*. Wrocław 1963, s. 341—344; L. S. Rubinsztein: *Podstawy psychologii ogólnej*. Warszawa 1964, s. 834; A. Gurcyka: *Rzecz i kształtowanie zainteresowań*. Warszawa 1978, s. 19—54; *Słownik psychologiczny*. Red. W. Szewczuk. Warszawa 1979, s. 333;

Również jako ściśle określone kategorie traktuje się takie pojęcia, jak postawy, dążenia, aktywność czy też ambicje lub aspiracje¹².

W świetle dotychczasowych spostrzeżeń zainteresowania literackie rzymskiej *nobilitas* można traktować jako skłonność nobilów do zajmowania się rozległymi obszarami literatury. Naturalnie, iż owe skłonności były prawdopodobnie bardzo zróżnicowane. Przede wszystkim zaś mogły dotyczyć postaw charakteryzujących się dążeniem do poznawania literatury bądź też do aktywnego i osobistego współuczestnictwa w jej tworzeniu, nie zawsze może nawet w pełni uświadamianego sobie. A zatem, zainteresowania literackie traktuje się w niniejszej pracy jako dążenia twórcze i poznawcze (receptywne) w zakresie literatury pięknej oraz w odniesieniu do znamion literackości zawartych we wszelkiej twórczości piśmiennej, która przez jednych nobilów była tylko poznawana, a przez innych — także tworzona.

Zakres pracy

Twórczy nurt zainteresowań literackich *nobilitas* przedstawia się w materiale źródłowym bardziej uchwytnie. Dlatego w tym miejscu drobek literacki nobilów traktowany jest jedynie jako ziszczenie się ich aspiracji, czyli zaspokojenie pragnienia osiągnąć twórczych. Oprócz owych aspiracji dostrzec trzeba również takie postawy, jak erudycja, predylekcje, zamiłowania bądź upodobania czy też smak lub gust literacki, a także mecenat.

Badając przeto zainteresowania literackie *nobilitas*, należy dociec tego, czy i w jakim stopniu jej przedstawiciele tworzyli, znali lub interesowali się literaturą i zagadnieniami z nią związanymi. Osiągnąć to można między innymi przyjrzawszy się wymienionym postawom nobilów, poprzez które wyrażały się ich zainteresowania literackie.

Poznawczy nurt zainteresowań literackich jest czynnikiem, który zwykle poprzedza, by następnie rozbudzać i kształtować pisarstwo poszczególnych autorów. Ponadto specjalną rolę w procesie komunikacji literackiej odgrywa tak zwana publiczność literacka, która może oddziaływać na zainteresowania

J. Reykowski: *Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności*. W: *Psychologia*. Red. T. Tomaszewski. Warszawa 1979, s. 763.

¹² Oprócz dotychczas cytowanych prac por. np. Z. A. Żechowski: *Aktywiza-*

cja społeczna jako problem społeczny. W: Z. A. Żechowski, J. Wódz, K. Wódz: *Z zagadnień aktywizacji społecznej. Trzy szkice socjologiczne*. Katowice 1982, s. 9; K. Obuchowski: *Psychologia dążeń ludzkich*. Warszawa 1983, s. 29.

twórców¹³. Również pisarze w toku realizacji własnych aspiracji poszerzają i pogłębiają swe zainteresowania.

Istotną jest więc rzeczą przedstawienie zainteresowań literackich z uwzględnieniem wszelkich relacji zachodzących pomiędzy różnymi ich przejawami a działalnością twórczą, tym bardziej że materiał źródłowy niejednokrotnie stanowią utwory samych nobilów. Większy akcent badawczy wypada jednak położyć na zainteresowania o charakterze poznawczym, choć pamiętać należy, iż poznawczy i twórczy nurt zainteresowań literackich spletają się we wzajemnie dopełniającą się całość. Twórczy dorobek większości nobilów był już przedmiotem wszechstronnych badań i jest uwzględniany nawet w syntezach poświęconych literaturze rzymskiej. Stąd też wydaje się rzeczą zasadną, aby w niniejszej publikacji owe dokonania twórcze zostały jedynie odnotowane, bez szczegółowych omówień, zwłaszcza że przedstawione zostały już one w pracach specjalistów.

Próbując ocenić erudycję literacką nobilów, napotyka się trudność natury zasadniczej. Wiadomo bowiem, że model ówczesnej edukacji obejmował literaturę, czy wręcz opierał się na niej. Wersety Homerowych poematów były poznawane nie tylko jako arcydzieła sztuki poetyckiej, ale także były przedmiotem analiz i interpretacji. Stąd też znajomość wielu utworów literackich wyniesiona została z okresu szkolnego. Z pewnością wyodrębnienie spośród utworów znanych nobilom zwyczajnych lektur szkolnych pozwoliłoby na zgłębienie problematyki skali ich zainteresowań literackich. Wydaje się jednak, że nawet nie rozgraniczając obligatoryjnego nurtu zainteresowań od dążeń poznawczych wynikających z osobistych upodobań można uzyskać obraz, który odda stosunek *nobilitas* do literatury pięknej i w ogóle do piśmiennictwa.

W życiu literackim antyku ważnym zagadnieniem są też kwestie związane z problematyką komunikacji literackiej. Na tym tle bardzo znaczące miejsce zajmuje oralny nurt komunikacji społecznej, w tym także literackiej. Stąd też dominująca rola *oratio* jako gatunku literackiego, który najbardziej wiązał się z polityczną, praktyczystyczną sferą działalności *nobilitas*. Dostrzegając zatem rolę oratorstwa w ówczesnym życiu literackim, konieczne jest wprowadzenie rozgraniczeń, oddzielających aspekt literacki retoryki od pozostałych cech tej sztuki. Niemal każdy nobil był lub okazjonalnie był mowcą. Z obszernego — ponad 150-osobowego — rejestru oratorów wywodzących się z *nobilitas*¹⁴

¹³ Por. J. S. Bystroń: *Publiczność literacka*. Lwów—Warszawa 1938, s. 21—25; S. Żółkiewski: *Wiedza o kulturze literackiej*. Warszawa 1980, s. 235; idem: *Obiegi społeczne literatury a publiczność literacka*. W: *Publiczność literacka*. Red. S. Żółkiewski, M. Hopfinger. Wrocław 1982, s. 60; K. Woś: *Komunikacja literacka w świetle*

badan socjologicznych i księgoznawczych i jej antyczny odpowiednik. W: „Prace Historycznoliterackie”. Z. 53. Warszawa—Kraków 1984, s. 7—21; eadem: *Przymus i zachęta jako czynniki stymulujące w systemie rzymskiej komunikacji literackiej*. „Meander” 1986, t. 41, s. 131—143.

¹⁴ Por. ORF.

tylko część znana jest z autorstwa oracji, których walory literackie można dzisiaj określić na podstawie materiału źródłowego. Do tej też części oratorów wypada ograniczyć podjęte badania. Równocześnie pamiętać należy, iż teoria retoryczna wywarła swój wpływ na poezję, prozę artystyczną, krytykę literacką oraz na całą kulturę literacką i humanistyczną antyku¹⁵.

Bardzo istotnym dopełnieniem obrazu literackich zainteresowań nobilów mogłyby być wnioski wynikające z analizy ich bibliofilskich upodobań. Niestety, owe rezultaty badawcze nie wykraczają poza dość skąpe i raczej powszechnie znane fakty natury bibliologicznej, a wydatnie poszerzyć mogą je wyniki analizy właśnie zainteresowań literackich czy w ogóle upodobań intelektualnych rzymskich nobilów¹⁶.

Zgłębiając zainteresowania *nobilitas*, nie można pominąć także patronatu, jakim jej przedstawiciele otaczali reprezentantów ówczesnego życia literackiego. Ten swego rodzaju mecenat stanowiłby ogniwo pośrednie pomiędzy twórczymi a poznawczymi zamiłowaniami nobilów.

Przyjęty zakres pracy nie może jednak stanowić bariery, która uniemożliwiałaby spojrzenie na interesujące nas zagadnienia z uwzględnieniem nieco szerszego kontekstu chronologicznego. Wiele bowiem zjawisk literackich i postaw nobilów wobec nich wykraczało poza przyjęte cezury. Wzięcie tych faktów pod uwagę pozwoli na pełniejsze ukazanie ewolucji kultury literackiej poszczególnych przedstawicieli i pokoleń *nobilitas*. Nie można także odizolować postaw badanej warstwy od szerszego kontekstu społecznego. Uwzględnić zatem należy również związki pomiędzy zainteresowaniami nobilów a znanymi przykładami aktywności literackiej przedstawicieli innych warstw społecznych.

Sprecyzowany zakres pracy wyznacza jednocześnie merytoryczną treść celu badawczego, którym jest przedstawienie stosunku *nobilitas* do rozmaitych zjawisk życia literackiego. Nie chodzi jednak o przyjrzenie się postawom wybranych przedstawicieli *nobilitas*, lecz o ukazanie obrazu możliwie reprezentatywnego dla całej tej warstwy, poprzez analizę zainteresowań literackich wszystkich nobilów, o których źródła przekazały nam na ten temat jakiegokolwiek informacje bądź sugestie.

Podkreślić także trzeba, że w pracy rola zasadniczego podmiotu badawczego przypada *nobilitas*, a zainteresowania literackie są traktowane jako

¹⁵ Por. M. Nagnajewicz: *Na granicach prozy retorycznej*. „Meander” 1969, t. 24, s. 3; S. Skimina: *Istota i rola retoryki w starożytności*. „Meander” 1947, t. 2, s. 211–214; S. Stabryła: *Antyczna teoria literatury*. Kraków 1982, s. 33–40; idem: *Rzymska krytyka i teoria literacka*. Kraków 1983, s. XLIX–LVI. Interesującym studium na temat ewolucji retoryki aż po czasy nowo-

żytnie jest praca V. Florescu: *La rhétorique et la néorhétorique. Genèse — Évolution — Perspectives*. Bucureşti—Paris 1982.

¹⁶ Takie podejście przedstawiono w artykule T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. W: „Studia Bibliologiczne” T. 2: *Bibliofile — bibliotekarze — wydawcy*. Red. J. Paszek. Katowice 1988, s. 9–22.

jeden z elementów jej ogólnej aktywności społecznej. Stąd też stosunek nobilew do poszczególnych zjawisk życia literackiego rozpatrywany będzie z uwzględnieniem ich podłoża i różnorodnych uwarunkowań. Dopiero na tle panoramy wydarzeń i zarysowujących się procesów można właściwie określić rolę zainteresowań nobilew w schyłkoworepublikańskim życiu kulturalnym i społeczno-politycznym.

Podstawa źródłowa

W podjętych badaniach dysponujemy obfitym materiałem źródłowym. Oceny tej nie zmienia fakt, iż owe źródła stanowią w zasadzie tylko relacje piśmiennicze autorów antycznych. Zazwyczaj nader pomocne w badaniach nad literaturą antyczną źródła epigraficzne i numizmatyczne w tym przypadku nie wnoszą istotniejszych uzupełnień, chociaż trudno nie docenić ich pomocniczego znaczenia, choćby przy ustalaniu tożsamości poszczególnych przedstawicieli *nobilitas*. Za szczególnie cenne uznać należy wyniki prac archeologicznych w Herkulanum, dzięki którym możliwa jest identyfikacja jednej z tamtejszych bibliotek prywatnych oraz określenie jej struktury tematycznej.

Spośród źródeł piśmienniczych ogromna część przekazów nie zachowała się do naszych czasów, a z niektórych przetrwały jedynie fragmenty, ocalałe w pracach innych autorów. Wśród relacji tego typu wymienić można na przykład prace historyczne Posejdoniusza¹⁷, Sallustiusza (*Historiae*) czy też Azyniusza Polliona, a także różnorodne utwory wielu nobilew.

Bardzo pomocnymi współczesnymi opracowaniami, które zestawiają ocalałe urywki z utworów nobilew i innych pisarzy, są zbiory fragmentów. I tak, do oceny zainteresowań piśmiennictwem historycznym niezmiennie przydatne jest opracowanie H. Petera¹⁸, a do określenia erudycji prawniczej — F. Bremer¹⁹. Przy omawianiu oratorskiego nurtu zamilowań literackich antologię tego rodzaju stanowi znakomite zestawienie sporządzone przez E. Malcovati²⁰, a w odniesieniu do zagadnień językoznawczych i retorycznych oraz bibliofilskich — H. Funaioliego²¹. W ukazaniu czysto literackich upodobań nobilew pomocne są opracowania O. Ribbecka²², a zwłaszcza K. Buechnera²³.

¹⁷ O pracy Posejdoniusza zob. np. ostatnio H. G. Thümmel: *Poseidonios und die Geschichte*. „Klio” 1984, Bd. 66, s. 558—561.

¹⁸ Zob. HRF.

¹⁹ Zob. IAH.

²⁰ Zob. ORF.

²¹ Zob. GRF.

²² Zob. SRF.

²³ Zob. FPL.

W starożytności nie powstała relacja, którą można by dziś traktować jako monograficzne omówienie tematu podjętego w tej publikacji. W pewnym stopniu rolę zapisków do takiej monografii pełnić może jedynie *Brutus* Cyserona²⁴, ale oczywiście wyłącznie w odniesieniu do oratorskich zainteresowań nobilów, a w tym — po części — do ich aspektu literackiego. Większość zatem posiadanych przekazów źródłowych pochodzi z komentarzy, wzmianek i dygresji zawartych w rozmaitych pracach autorów antycznych. Problematyka literackich zainteresowań *nobilitas* bywała więc dostrzegana przez pisarzy starożytnych zazwyczaj na marginesie opisywanych zdarzeń lub postaci. W ten sposób parę tysięcy informacji źródłowych zamieszczono w utworach kilkudziesięciu autorów greckich i łacińskich.

Zaledwie pojedyncze wiadomości przekazano w postaci dygresji zamieszczonych w zachowanej części oraz w ocalałych fragmentach dzieła Polibiuszowego²⁵. Dotyczą one jednak tylko nobilów żyjących w początkowym okresie schyłkowej Republiki. O interesujących nas zagadnieniach wzmiankowali sporadycznie w swych pracach Diodor²⁶ i Strabon²⁷. Zdecydowanie szerszy obraz zainteresowań nobilów schyłkoworepublikańskich zarysowany został przez Plutarcha w ich biografiach. Dzięki więc Plutarchowi posiadamy bliższe charakterystyki postaw wobec literatury takich nobilów, jak obaj Grakchowie, Mariusz, Sulla, Lukullus, Krassus, Pompejusz, Katon Młodszy, Cezar, Cyce-ron, Brutus i Antoniusz²⁸. W ich biografiach zamieszczono także odnośne wzmianki na temat innych nobilów. Również w życiorysach Marcellusa, Flamininusa, Emiliusza i Katona Starszego znalazły się nawiązania do ich potomków.

Także Appian, pokrewny Plutarchowi ze względu na filiację źródeł²⁹, odnotował przejawy literackich zainteresowań bohaterów opisywanych przezeń wojen³⁰. Z kolei, jako ilustracja nieco późniejszych pasji bibliofilskich posłużyć może jeden z satyrycznych dialogów Lukiana³¹. Obraz aktywności literackiej nobilów przybliżają również informacje zawarte w pracy historycznej Kasjusza Diona³². Z pisarzy greckich nie można także pominąć Atenajosa z Naukratis³³, w którego komentarzach ocalały fragmenty innych źródeł.

²⁴ Zob. Cic. Brut.

²⁵ Zob. Polyb.

²⁶ Zob. Diod.

²⁷ Zob. Strab.

²⁸ Zob. Plut. Tib. G., C. G., Mar., Sull., Luc., Crass., Pomp., Cat. Mi., Caes., Brut., Ant., Marcell., Flam., Aem., Cat. Ma.

²⁹ Kwestię tę podnosili np. L. Piotrowicz: *Plutarch a Appian. Studia źródłowe*

do historii Rzymu w epoce rewolucji. Okres I (133—70). Poznań 1921, s. 177; J. André: *La vie et l'oeuvre d'Asinius Pollion*. Paris 1949, s. 43—56; E. Badian: *Appian and Asinius Pollio*. „The Classical Review” 1958, vol. 72, s. 159—162.

³⁰ Zob. App.

³¹ Zob. Luc. Adver. indoct.

³² Zob. Dio Cass.

³³ Zob. Athen. Naucr.

W piśmiennictwie łacińskim najbardziej jednorodny zestaw źródeł stanowią opracowania biograficzne. W najstarszych z nich kilka istotnych informacji przekazał Nepos w życiorysach Attyka i Katona Starszego³⁴. Zdecydowanie bogatsze w szczegóły dotyczące stosunku nobilów do literatury są jednak biografie Swetoniusza³⁵, szczególnie Juliusza Cezara i Oktawiana Augusta. Również Swetoniusz, opisując życie kolejnych cesarzy, nawiązywał do postaci z okresu Republiki. Charakterystyką pierwszego cesarza rozpoczął swe dziełko biograficzne Sekstus Aureliusz Wiktor³⁶. Podobnie uczynił nieznan autor wyciągu z pracy Wiktora³⁷. Jeszcze późniejszy pisarz, także nieznan, dołączył do utworu Wiktora dwa mniejsze pisma, *De origine gentis Romanae*³⁸ oraz *De viris illustribus urbis Romae*³⁹. Szczególnie w tym ostatnim dziełku przedstawione zostały pełniej sylwetki kilku nobilów z okresu republikańskiego.

Z klasycznej historiografii łacińskiej specjalnie ważne są zachowane w całości obie monografie Sallustiusza, a także wspomniane już fragmenty z jego *Historii*⁴⁰. Również w ocalałych księgach dzieła Liwiusza⁴¹, dzięki pisarskiej introspekcji, odnotowane zostały fakty dotyczące okresu schyłkowej Republiki. Z materiałów odnoszących się do niej przetrwały jednak tylko periochy, których uzupełnienie mogą stanowić opracowania późniejszych liwianistów — Florusa⁴², Eutropiusza⁴³ i Orozjusza⁴⁴. Problematyka literacka była też przedmiotem uogólniających refleksji Wellejusza Paterkulusa⁴⁵ w jego „miniature universal history”⁴⁶. Retrospektywne wzmianki znaleźć też można w syntezach historycznych Tacyta⁴⁷. Więcej natomiast faktów z okresu Republiki przytoczonych zostało w pracach Waleriusza Maksymusa⁴⁸ oraz Aulusa Gelliusza⁴⁹. Z późniejszych pisarzy uwzględnić także trzeba informacje przekazane przez Ammiana Marcellina⁵⁰, św. Hieronima⁵¹ i Makrobiusza⁵².

Odrębną grupę źródeł stanowią utwory poświęcone poszczególnym gatunkom literackim. Wśród prac tego typu można widzieć dziełko Tacyta *Dialogus de oratoribus*⁵³, opracowania Swetoniusza *De grammaticis et rhetoribus*⁵⁴ oraz krótkie biografie Terencjusza⁵⁵ i Horacego⁵⁶ ze zbioru

³⁴ Zob. Nep. Att., Cat. Ma.

³⁵ Zob. Suet. Iul., Aug.

³⁶ Zob. Aur. Vict.

³⁷ Zob. Incert. Auct. Epit. de Caes.

³⁸ Zob. Incert. Auct. De orig.

³⁹ Zob. Incert. Auct. De vir. ill.

⁴⁰ Zob. Sall. Catil., Iug., Hist.

⁴¹ Zob. Liv.

⁴² Zob. Flor.

⁴³ Zob. Eutrop.

⁴⁴ Zob. Oros.

⁴⁵ Zob. Vell. Pat.

⁴⁶ R. J. Starr: *The Scope and Genre*

of Velleius History. „The Classical Quarterly” 1981, vol. 35, s. 174.

⁴⁷ Zob. Tac. Ann., Hist.

⁴⁸ Zob. Val. Max.

⁴⁹ Zob. A. Gell.

⁵⁰ Zob. Amm. Marcell.

⁵¹ Zob. Hier.

⁵² Zob. Macr.

⁵³ Zob. Tac. Dial.

⁵⁴ Zob. Suet. De gramm.

⁵⁵ Zob. Suet. Vita Ter.

⁵⁶ Zob. Suet. Vita Hor.

Swetoniuszowego *De poetis*. Do poznania zagadnień oratorskich wiele interesującego materiału dostarczają także prace Kwintyliana⁵⁷ i G. Juliusza Wiktora⁵⁸. Z wcześniejszych łacińskich prac retorycznych uwzględnić należy tak zwaną *Rhetorica ad Herennium*⁵⁹.

Zróżnicowane treści poruszane były przez Warrona w jego zachowanych i nie zachowanych utworach⁶⁰. Podobnie rzecz przedstawia się w dziele Pliniusza Starszego⁶¹ oraz w pismach jego siostrzeńca, Pliniusza Młodszego⁶², a także Seneki Retora⁶³ i jego syna Seneki Filozofa⁶⁴. Pisarską aktywność prawniczą nobilów ukazują prace Sekstusa Pomponiusza⁶⁵ i Gajusa⁶⁶. Ważnym źródłem jest praca Noniusza⁶⁷, w której podjęta została tematyka językoznawcza, tak bardzo bliska zagadnieniom stylu literackiego. Ponadto kilka cennych spostrzeżeń odnotowali Laktancjusz⁶⁸, św. Augustyn⁶⁹ i Marcjjanus Kapella⁷⁰. Sprawie bibliotek starożytnych poświęcili nieco miejsca w swych utworach Witruwiusz⁷¹ i dużo późniejszy Izydor z Sewilli⁷².

Jako specyficzny zespół źródeł wypada traktować utwory poetyckie, w których bywają odzwierciedlane realia epoki⁷³. Spośród poetów najwięcej informacji przekazali Lukrecjusz⁷⁴, Katullus⁷⁵, Wergiliusz⁷⁶, Horacy⁷⁷, Tibullus⁷⁸, Propercjusz⁷⁹, Owidiusz⁸⁰, Lukan⁸¹ i Marcjalis⁸². Interesujące dopełnienie tego rodzaju źródeł stanowią prace późniejszych komentatorów, a zwłaszcza Donata⁸³ i Pryscjana⁸⁴.

Dowodem aktywności pisarskiej Cezara i jego kontynuatora Hircjusza są pamiętniki dyktatora. Zapiski owe to także źródło informacji o zaintereso-

⁵⁷ Zob. Quint. Inst.

⁵⁸ Zob. Iul. Vict.

⁵⁹ Zob. Rhet. ad Her.

⁶⁰ Zob. Varro. De ling., Sat. Men.,

Res rust.

⁶¹ Zob. Plin. N. H.

⁶² Zob. Plin. Epist.

⁶³ Zob. Sen. Suas., Contr.

⁶⁴ Zob. Sen. Nat., Dial., Epist.

⁶⁵ Zob. Pompon. Dig.

⁶⁶ Zob. Gai. Inst.

⁶⁷ Zob. Non.

⁶⁸ Zob. Lact.

⁶⁹ Zob. Aug. De civ., Conf.

⁷⁰ Zob. Martian. Cap.

⁷¹ Zob. Vitruv.

⁷² Zob. Isid. Orig.

⁷³ Na temat przydatności źródeł literackich w badaniach historycznych zob. np. *Dzieło literackie jako źródło historyczne*. Red

Z. Stefanowska, J. Sławiński. Warszawa 1978; J. Szymański: *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa 1983, s. 287; M. Stolzman: *Dzieło literackie jako źródło wiedzy o książce. W: Z historycznych i metodologicznych problemów badań księgoznawczych i bibliotecznych*. Red. Z. Jabłoński. Kraków 1985, s. 37—52.

⁷⁴ Zob. Lucr.

⁷⁵ Zob. Catull.

⁷⁶ Zob. Verg. Aen., Ecl., Georg.

⁷⁷ Zob. Hor.

⁷⁸ Zob. Tibull. Eleg.

⁷⁹ Zob. Prop. Eleg.

⁸⁰ Zob. Ovid. Am., Ars., Epist., Ex

Ponto., Fasti., Met., Trist.

⁸¹ Zob. Lucan. Pharsal.

⁸² Zob. Mart.

⁸³ Zob. Don. De com., Ter.

⁸⁴ Zob. Prisc. Gramm.

sowaniach literackich nie tylko ich autorów, ale również i innych osób⁸⁵. Pominąć nie można również przesłania zawartego w testamencie Augusta⁸⁶, w którym interesujące nas zagadnienia nie zostały wprawdzie podniesione, ale same *Res gestae*... można traktować jako pewną ilustrację umysłowości pisarskiej ich autora.

I wreszcie pozostaje do skrótego przedstawienia najważniejszy zespół źródeł, jaki stanowi spuścizna pisarska Cicerona. Najbardziej obiektywizujący charakter posiada jego korespondencja, w której znalazły odbicie nie tylko pasje Cicerona i jego korespondentów, ale także innych współczesnych im postaci. Szczególnie cenne są — wyróżniające się stopniem szczerości i wiarygodności, a zarazem i prozopograficzną panoramą — listy Arpinaty do Attyka. Sporo informacji o życiu literackim schyłkowej Republiki zawiera korespondencja Cicerona z Brutusem oraz z bratem Kwintusem i ze znajomymi⁸⁷. Zamieszczane w listach cytaty z greckiej i łacińskiej literatury są niewątpliwą oznaką pewnej wiedzy z tego zakresu. Naturalnie, iż motywy leżące u podłoża podobnych tendencji epistolograficznych mogły być różne. Jednakże ani moda, ani snobizm i efekciarstwo nie przeczą faktom, lecz jedynie mogą służyć pogłębieniu interpretacji zaistniałych zjawisk.

Ciekawy obraz literackich zainteresowań nobilów jawi się w świetle lektury mów Cicerona⁸⁸. Źródła te wymagają jednak większego krytycyzmu badawczego, gdyż zawierają sporo informacji o charakterze tendencyjnym, co podyktowane było wymogami praktyki sądowniczej. Mimo to, stanowią bardzo ważne źródło do badań nad literackimi aspektami aktywności oratorskiej, a także erudycji literackiej. Nie brak w nich równocześnie charakterystyk kultury literackiej wielu przedstawicieli *nobilitas*.

Pewnym dopełnieniem Ciceronowej spuścizny oratorskiej są relacje jego późniejszych komentatorów, a zwłaszcza Askoniusza i nieznanego autora tak zwanej *Scholia Bobiensia*. W pierwszym z tych pism najbardziej wartościowe fragmenty pochodzą z nie zachowanych mów Cicerona *Pro Cornelio*⁸⁹ oraz *In toga candida*⁹⁰, a w drugim z *De rege Alexandrino*, *in Clodium et Curionem*⁹¹ i *De aere alieno Milonis*⁹².

Najpełniejszego zestawu informacji dostarczają jednak dzieła Cicerona z dziedziny historii i teorii retoryki⁹³. Zainteresowania literackie nobilów

⁸⁵ Zob. Caes. B. Gall., B. civ.

⁸⁶ Zob. Res gest. div. Aug.

⁸⁷ Zob. Cic. Ad Att., Ad Brut., Ad fam., Ad Quint.

⁸⁸ Zob. Cic. Cum popul., Cum senat., De dom., De harusp., De imp. Cn. Pomp., De leg. agr., In Caec., In Pis., In Verr., Phil., Pro Arch., Pro Balb., Pro Caecin., Pro Cael., Pro Cluent., Pro Font., Pro Lig., Pro Mar-

cell., Pro Mur., Pro Planc., Pro Q. Rosc., Pro Quinct., Pro Rab., Pro Rab. perd., Pro Scaur., Pro Sest., Pro Sex. Rosc., Pro Sull.

⁸⁹ Zob. Ascon. Pro Corn.

⁹⁰ Zob. Ascon. In toga cand.

⁹¹ De reg. Alex.

⁹² De aere alieno Mil.

⁹³ Zob. Cic. Brut., De inv. rhet., De op. gen. or., De or., Or., Part. or., Top.

ukazane zostały również w filozoficznych pracach Cyserona⁹⁴. Z jego twórczości pozostały także fragmenty prób poetyckich, które poprzez swą treść i genezę powstania ukazują również literackie upodobania ludzi jemu współczesnych⁹⁵.

Fakt, iż zdecydowana większość informacji na temat zainteresowań *nobilitas* została przekazana przez Cyserona, może budzić uzasadniony niepokój. W sytuacji bowiem, gdy relacje jednego autora dominują nad przekazami wszystkich innych pisarzy razem wziętych, łatwo o zniekształcenie ostatecznego obrazu badanych zagadnień. Trudność ta wydaje się jednak do uniknięcia dzięki bardzo rozwiniętym badaniom nad Cyseronem i jego twórczością. Można zatem Cyseronowe przerysowania, niedomówienia, a nawet ewentualne przeinaczenia i przekłamania usunąć, porównując jego przekazy z relacjami innych autorów oraz ze spostrzeżeniami współczesnych badaczy.

Znaczna część spośród przytoczonych źródeł posiada cechy utworów o charakterze fikcyjnym. Uwaga ta dotyczy nie tylko utworów poetyckich, ale także i historiograficznych, w których zamieszczane bywały na przykład mowy, nigdy nie wygłoszone przez postaci, którym to zostało przypisane. Również fikcyjny charakter mają dialogi filozoficzne i retoryczne Cyserona. Wolno jednak sądzić, iż imputowane poszczególnym postaciom wypowiedzi odzwierciedlają faktyczne tendencje i zjawiska stanowiące swego rodzaju syntezę rzeczywistości. Cyseronowe dialogi oddają wreszcie jego wyobrażenie o zainteresowaniach różnych osób. Pogląd zaś Cyserona jest już dla nas liczącą się przesłanką źródłową, nawet jeśli dotyczy zdarzeń, które nie zaistniały. Zapewne podobnie przedstawiała się rzecz w odniesieniu do *Logistorików* Warrona, a nawet biografii Plutarcha, pracy Appiana i innych jeszcze autorów.

Naturalną wręcz rzeczą jest także tendencyjność wielu źródeł, które nierzadko zniekształcają rzeczywisty obraz zainteresowań literackich niektórych nobilów. Pewien, niekorzystny w tym względzie, stereotyp przylgął na przykład do Gajusza Mariusza, a nawet Gnejusza Pompejusza Wielkiego i w pewnej mierze do triumwira Marka Antoniusza. Również i tego typu deformacje są dziś stosunkowo łatwe do uchwycenia, dzięki szczegółowym badaniom współczesnych uczonych.

⁹⁴ Zob. Cic. Acad. 1., Acad. 2., De amic., De div., De fat., De fin., De leg., De nat., De off., De rep., De senec., Hort., Parad., Tim., Tusc.

⁹⁵ Fragmenty utworów poetyckich

Cyserona wydane zostały w ramach edycji *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*. Ed. C. F. W. Mueller. Pars 4. Vol. 3. Lipsiae 1904, s. 350—400, a ostatnio FPL, s. 79—101.

Metody badań

Do realizacji nakreślonego celu najbardziej przydatną metodą badawczą wydaje się analiza prozopograficzna⁹⁶. A zatem ostateczny obraz zainteresowań *nobilitas* zostanie przedstawiony w postaci syntetyzujących spostrzeżeń, wynikających z wcześniejszej refleksji nad stosunkiem poszczególnych nobilów do różnych zjawisk literackich.

Zasadne wydaje się także ujęcie samej analizy prozopograficznej w porządku chronologicznym. O kolejności więc przedstawiania zainteresowań konkretnych nobilów decydować będzie data ich śmierci. Przyjęcie takiego układu opiera się na przesłance bodaj najbardziej zobiektywizowanej. Ponadto w sposób naturalny pozwala na rekonstrukcję ogólniejszych tendencji w rozwoju zjawisk literackich. Nie znaczy to jednak, iż data śmierci poszczególnych postaci w każdym przypadku przesądza o ich określonym miejscu w analizie prozopograficznej. Niekiedy dokładne ustalenie okoliczności i daty śmierci jest po prostu niemożliwe. Kiedy indziej zaś komparatystyczny charakter zapisów w przekazach źródłowych skłania sporadycznie do odstąpienia od przyjętej koncepcji chronologicznego układu pracy.

Pokażny materiał źródłowy dotyczący czasów schyłkowej Republiki i zaawansowany stan współczesnych badań nad zjawiskami literackimi tego okresu umożliwiają także korzystanie z metod porównawczych. Są one pomocne zarówno przy ustalaniu rzeczywistych faktów na podstawie różniących się niekiedy przekazów źródłowych, jak i w dążeniach do urealnienia owych faktów poprzez zestawienie ich z wynikami prac dotyczących na przykład aktywności literackiej ekwitów.

W zależności od charakteru źródeł nie można też pominąć stosowania metod dedukcyjnych i indukcyjnych. Pierwsze mogą przeważać w częściach analitycznych kolejnych rozdziałów, a drugie — w partii syntetyzującej.

Wydaje się, iż w ramach uogólniającej konkluzji pewnym dopełnieniem będzie wykorzystanie metod numerycznych. W ich zastosowaniu nie może bynajmniej chodzić o przeprowadzenie obliczeń o charakterze absolutnie reprezentatywnym. Dokonanie liczbowych porównań może służyć jedynie ukazaniu ogólniejszych tendencji poprzez wskazanie na przykład proporcji pomiędzy zainteresowaniami konkretnymi gatunkami piśmienniczymi oraz proporcji w stopniach aktywności nobilów piastujących różne godności. Ze względu jednak na charakter przekazów źród-

⁹⁶ Por. C. Nicolet: *Prosopographie et histoire sociale: Rome et l'Italie à l'époque*

républicaine. „Annales: Économies, Sociétés, Civilisations” 1970, vol. 25, s. 1209—1228.

lowych owe zestawienia liczbowe dokonywane być muszą z niezmierną ostrożnością⁹⁷.

Stan badań

Mimo niezwyklej obfitości dorobku światowej nauki z zakresu podjętej problematyki odczuwa się przede wszystkim brak pełnego studium propozycyjnego obejmującego okres Republiki. W tej sytuacji w odniesieniu do środowiska *nobilitas* nader pomocne są prace W. Drumanna, M. Gelzera i A. Afzeliusa, a nade wszystko T. R. S. Broughtona⁹⁸. Bardzo cenne okazują się także komentarze zawarte na przykład we wspomnianym już zbiorze fragmentów mów republikańskich oratorów, opracowanym przez E. Malcovati. Do identyfikacji poszczególnych nobilów pomocą służą również indeksy zamieszczane w możliwie najnowszych edycjach utworów autorów antycznych oraz *Fasti consulares*⁹⁹ z opartymi na nich zestawieniami pochodnymi E. J. Bickermana¹⁰⁰ i, oczywiście, odpowiednie hasła *Real-Encyclopädie*¹⁰¹.

Zainteresowania literackie nobilów nie doczekały się do tej pory opracowania, które traktowałoby o tym zagadnieniu w sposób przystający do przedstawionych wcześniej założeń, celów i metod badawczych. Istnieje tymczasem ogromne piśmiennictwo, które w różnym stopniu tę problematykę porusza. Przeważają zdecydowanie prace dotyczące twórczego nurtu zainte-

⁹⁷ Jako przestrozę przed nadmiernym wyolbrzymianiem znaczenia danych liczbowych w odniesieniu do czasów antycznych traktować można uwagi zawarte w pracach C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312—43 av. J.—C.)*. Vol. 1: *Définitions juridiques et structures sociales*. Paris 1966, s. 457; M. J. Finley: *Le document et l'histoire économique de l'antiquité*. „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations” 1982, vol. 37, s. 699—705.

⁹⁸ W. Drumann: *Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung oder Pompeius, Caesar, Cicero und ihre Zeitgenossen nach Geschlechtern und mit genealogischen Tabellen*. Zweite Auflage herausgegeben P. Groebe. Bd. 1—6. Berlin—Leipzig 1899—1929;

M. Gelzer: *Die Nobilität...*, s. 17—135; A. Afzelius: *Zur Definition der römischen Nobilität in der Zeit Ciceros*. „Classica et Mediaevalia” 1938, vol. 1, s. 40—94; idem: *Zur Definition der römischen Nobilität vor der Zeit Ciceros*. „Classica et Mediaevalia” 1945, vol. 7, s. 150—200; T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 1—2. New York 1951—1952.

⁹⁹ *Fasti Consulares*. In: *Fasti Capitolini*. Ed. A. Degraffi. Torino 1954, s. 28—110.

¹⁰⁰ E. J. Bickerman: *Chronology of the Ancient World*. London 1968, zwłaszcza s. 178—182.

¹⁰¹ Zob. RE.

resowań literackich niektórych przedstawicieli *nobilitas*, a rzadziej podejmowane są próby ukazania ich dążeń o charakterze receptywnym. W obu przypadkach chodzi zazwyczaj o najwybitniejszych reprezentantów.

Aktywność literacka nobilów jest więc uwzględniana w syntezach z zakresu literatury¹⁰², edukacji¹⁰³ i nauki¹⁰⁴ oraz kultury, a nawet historii

¹⁰² Z wykorzystanych opracowań obcojęzycznych można wymienić: E. Norden: *Die antike Kunstprosa*. Berlin—Leipzig 1915; idem: *Die römische Literatur*. Leipzig 1961; M. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur*. Tl. 1: *Die römische Literatur in der Zeit der Republik*. München 1959 (wydanie pierwsze 1927); T. Frank: *Life and Literature in the Roman Republic*. Berkeley 1930; J. M. Tronskij: *Istorija antičnoj literatury*. Leningrad 1951; M. Hadas: *A History of Latin Literature*. New York 1960; M. Georges: *Littérature latine*. In: *Histoire générale des littératures*. Red. P. Gioan. Vol. 1. Paris 1961; E. Paratore: *Storia della letteratura latina*. Firenze 1962; I. Cazzaniga: *Storia della letteratura latina*. Milano 1962; *The Cambridge History of Classical Literature*. Vol. 2: *Latin Literature*. Ed. E. J. Kenney, W. V. Clansen. Cambridge 1982. Szczególnie pomocnym opracowaniem jest praca H. Bardon: *La littérature latine inconnue*. Vol. 1. Paris 1952, a nadto J. Granarolo: *L'époque néotérique ou la poésie romaine d'avant-garde au dernier siècle de la République (Catulle excepté)*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 3. Berlin—New York 1973, s. 278—360. Do ważniejszych syntez autorów polskich zaliczyć można: W. Gosłomski: *Historia literatury powszechnej w zarysie*. T. 1. Warszawa 1898; K. Morawski: *Historia literatury rzymskiej*. T. 1: *Historia literatury rzymskiej za Rzeczypospolitą*. Kraków 1909; t. 2: *M. Tullius Cicero. Życie i dzieła*. Kraków 1911; t. 3: *Proza i prozaicy w okresie cycerońskim*. Kraków 1912; M. Popławski: *Literatura rzymska*. W: *Wielka literatura powszechna*. Red. S. Lam. T. 1. Warszawa 1930, s. 729—767; M. Brożek: *Historia literatury łacińskiej w starożytności. Zarys*. Wrocław 1976; L. Rychlewska: *Historia literatury rzymskiej*.

Literatura okresu republiki. Wrocław 1980; eadem: *Literatura rzymska*. W: *Dzieje literatur europejskich*. T. 1. Warszawa 1977, s. 234—260; M. Cytowska, H. Szelest: *Literatura grecka i rzymska w zarysie*. Warszawa 1981. Szczególnie cenną zaś pracą jest dzieło K. Kumanieckiego: *Literatura rzymska. Okres cyceroński*. Warszawa 1977. Badania polskich uczonych nad dziejami literatury rzymskiej podsumował niedawno M. Brożek: *Historia antycznej literatury łacińskiej w Polsce na tle ogólnym jej dziejów w Europie*. „Meander” 1984, t. 39, s. 127—136.

¹⁰³ Por. A. Gwynn: *Roman Education from Cicero to Quintilian*. Oxford 1926; H.-I. Marrou: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris 1950; S. F. Bonner: *Education in Ancient Rome from the Elder Cato to the Younger Pliny*. London 1977. Ponadto interesujące spostrzeżenia o charakterze ogólnym zawarte zostały w pracach: E. W. Bower: *Some Technical Terms in Roman Education*. „Hermes” 1961, Bd. 89, s. 462—477; B. Bravo: *Philologie, histoire, philosophie de l'histoire. Étude sur J. G. Droysen historien de l'antiquité*. Wrocław 1968; idem: *Philologia. Przyczynek do badań nad kulturą intelektualistów antycznych od Tukidydesa do Synezyjusza i św. Augustyna*. „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, s. 367—405; idem: *Remarques sur l'érudition dans l'antiquité*. In: *Acta Conventus XI „Eirene”. Diebus XXI—XXV. Mensis octobris anni MCMLXVIII habiti*. Wratislaviae—Var-saviae 1971, s. 325—335.

¹⁰⁴ B. Farrington: *Science in Antiquity*. London 1947, s. 200—220; idem: *Nauka grecka*. Warszawa 1954, s. 266—289; idem: *Science and Politics in the Ancient World*. London 1965, s. 184—205; J. Chevalier: *Histoire de la pensée*. Vol. 1: *La pensée antique*. Paris 1955, s. 501—505; M. L. Clarke: *The Roman Mind. Studies in*

antycznej¹⁰⁵. W kilkudziesięciu tego typu dziełach wykorzystanych w niniejszej pracy, zasygnalizowano zainteresowania literackie jedynie niewielkiej części nobilów i to przeważnie tylko przez pryzmat ich twórczej działalności. Podobna tendencja uwidacznia się również w kilku odrębnych syntezach poświęconych wyłącznie oratorstwu i teorii retoryki¹⁰⁶. Natomiast w syntezach omawiających dzieje książki i bibliotek zaledwie zauważone zostały różnorakie związki nobilów z problematyką bibliofilską¹⁰⁷.

Niekiedy pełniejszy obraz stosunku nobilów do rozległych obszarów literatury ukazano w opracowaniach biograficznych. W parudziesięciu wykorzystanych tego typu monografiach¹⁰⁸ zazwyczaj przeważają jednak treści

the History of Thought from Cicero to Marcus Aurelius. Cambridge 1956, s. 8—64; *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum*. Red. F. Jürss. Berlin 1982, s. 487—648, a zwłaszcza rozdziały zawarte w tej syntezie, a opracowane przez H. U. Labuske: *Historiographie: Die Vergangenheit als Norm*, s. 579—592; R. Müller: *Griechische Theorie und römische Herrschaftsideologie im Gesellschaftsdenden*, s. 592—600; J. Köhn: *Römische Rechtswissenschaft*, s. 610—623; E. Rawson: *Intellectual Life in the Late Republic*. London 1985.

¹⁰⁵ Na przykład T. Zieliński: *Historia kultury antycznej*. T. 2. Warszawa—Kraków 1929; W. Kroll: *Die Kultur der ciceronischen Zeit*. Bd. 2. Religion, Gesellschaft, Bildung, Kunst. Leipzig 1933; P. Grimal: *La civilisation romaine*. Paris 1964; idem: *Rome. La littérature et l'histoire*. T. 1—2. Paris 1986; A. Aymard, J. Auboyer: *La civilisation de Rome républicaine*. In: *Histoire générale des civilisations*. Red. M. Crouzet. Vol. 2. Paris 1967, s. 77—237; K. Kumaniecki: *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*. Warszawa 1969, s. 382—391, 416—426; W. O. Schmitt: *Antike Sprach- und Literaturwissenschaft*. In: *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens...*, s. 600—607.

¹⁰⁶ H. Borneque: *Les déclamations et les déclamateurs*. Lille 1902; S. F. Bonner: *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*. Liverpool 1949; M. L. Clarke: *Rhetoric at Rome*. London 1962; G. Kennedy: *A History of Rhetoric*. Vol. 1: *The Art of Rhetoric in the Roman World*

Princeton 1972; G. V. Sumner: The Orators in Cicero's Brutus: Prosopography and Chronology. Toronto 1973.

¹⁰⁷ Por. T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne...*, s. 10, przypis 5.

¹⁰⁸ Z wykorzystanych opracowań tego typu wymienić można np. M. Hadas: *Sextus Pompey*. New York 1930; J. Lindsay: *Marc Antony. His World and His Contemporaries*. London 1936; L. Piotrowicz: *Cesarz August*. Kraków 1937; M. S. Popławski: *Oktawian August*. Lublin 1938; M. Gelzer: *Gn. Pompeius Strabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus*. Berlin 1942; idem: *Pompeius*. München 1959; P. Grimal: *Le siècle des Scipions*. Paris 1953; J. van Ooteghem: *Pompée le Grand. Bâtitteur d'empire*. Namur 1954; idem: *Lucius Licinius Lucullus*. Namur 1959; idem: *Lucius Marcius Philippus et sa famille*. Namur 1961; idem: *Caius Marius*. Namur 1964; idem: *Les Caecilii Metelli de la République*. Namur 1968; K. Kumaniecki: *Cyceron i jego współcześni*. Warszawa 1959; W. S. Anderson: *Pompey. His Friends and the Literature of the First Century B. C.* Berkeley—Los Angeles 1963; D. C. Earl: *Tiberius Gracchus. A Study in Politics*. Bruxelles 1963; A. E. Astin: *Scipio Aemilianus*. London 1967; J. Carcopino: *Jules César*. Paris 1968; J. Leach: *Pompey the Great*. London 1971; A. Krawczuk: *Gajusz Juliusz Cezar*. Wrocław 1972; idem: *Cesarz August*. Wrocław 1973; S. L. Utčenko: *Julij Cezar*. Moskwa 1976; E. G. Huzar: *Mark Antony. A Biography*. Minneapolis 1978; A. H. Bernstein: *Tiberius Sempsonius Gracchus. Tradition and Aposta-*

dotyczące zagadnień politycznych i militarnych. Bardziej poczesne miejsce zajmują zainteresowania literackie w różnych biografiach poświęconych na przykład Cyceronowi, Cezarowi i Scypionowi Młodszemu. Postawy niektórych nobiliów wobec literatury zarysowano również w monografiach wybitnych pisarzy antycznych¹⁰⁹.

Wiele bardzo szczegółowych zagadnień poruszono w licznych książkach i artykułach specjalistycznych. W trudnej wręcz do ostatecznego określenia liczbie różnorodnych publikacji napomykano o przejawach literackich zainteresowań *nobilitas*. Paręset tego typu pozycji bibliograficznych, które okazały się osiągalne, nie stanowi jednak całości piśmiennictwa zestawianego w czołowych bibliografiach światowych.

Złożoność podjętej problematyki oraz obfitość materiału źródłowego i zarysowany ogrom literatury przedmiotu stwarzają możliwości dalszych badań, które mogą doprowadzić do pewnych uściśleń, a nawet nowszych ustaleń.

sy. Ithaca-London 1978; R. Seager: *Pompey. A Political Biography*. Berkeley-Los Angeles 1979; D. Stockton: *The Gracchi*. Oxford 1979; A. Keaveney: *Sulla. The Last Republican*. London 1982; G. Walter: *Cesar*. Warszawa 1983; Z. Yavetz: *Julius Caesar and His Public Image*. London 1983; W. Lewin: *Gaius Julius Caesar. Aufstieg und Fall eines römischen Politikers*. Berlin 1987.

¹⁰⁹ Np. R. Büttner: *Porcius Licinius und der literarische Kreis des Q. Lutatius*

Catulus. Leipzig 1893; M. Brożek: *Terencjusz i jego komedie*. Wrocław 1960, zwłaszcza s. 60—74; A. Alfonsi: *Sul „Circolo” di Lutazio Catulo*. In: *Hommages à L. Herrmann*. Bruxelles 1960, s. 61—67; J. Granello: *D'Ennius à Catulle*. Paris 1971; S. Stabryła: *Wergiliusz. Świat poetycki*. Wrocław 1983. Inne publikacje, które dotyczą aktywności literackiej poszczególnych nobiliów, są cytowane w prozopograficznych rozdziałach tej pracy.

Schyłkoworepublikańska *nobilitas* i podłoże jej zainteresowań literackich

W ostatnim stuleciu istnienia Republiki społeczeństwo rzymskie charakteryzowało się w pełni już skryształizowaną strukturą. W owej strukturze społecznej miejsce szczególne zajmowała *nobilitas*. We współczesnej historiografii panuje powszechne przekonanie, iż w schyłkowym okresie Republiki do *nobilitas* zaliczano jedynie górną warstwę stanu senatorskiego, tj. tych przedstawicieli, których przodkowie lub oni sami osiągnęli konsulat, dyktaturę bądź też niegdyś urząd trybuna wojskowego o władzy konsularnej¹.

¹ Np. M. Gelzer: *Die Nobilität der römischen Republik*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 17—135, a szczególnie s. 60 (wydanie pierwsze w 1912 roku); idem: *Die römische Gesellschaft zur Zeit Ciceros*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1, s. 154—184 (wydanie pierwsze w 1920 roku); idem: *Die Entstehung der römischen Nobilität*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1, s. 186—195 (wydanie pierwsze w 1921 roku); idem: *Caesar. Der Politiker und Staatsmann*. München 1943, s. 8; F. Münzer: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart 1920; L. Piotrowicz: *Dzieje rzymskie*. Warszawa 1934, s. 308; A. Afzelius: *Zur Definition der römischen Nobilität in der Zeit Ciceros*. „*Classica et Mediaevalia*” 1938, vol. 1, s. 40—94; idem: *Zur Definition der römischen Nobilität vor der Zeit Ciceros*. „*Classica et Mediaevalia*” 1945, vol. 7, s. 150—200; L. Ross—Taylor: *Caesar and the Roman Nobility*. „*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*” 1942, vol. 73, s. 1—24; eadem: *La politique et les*

partis à Rome au temps de César. Paris 1977, s. 40, n. 6, s. 75 i nn. (wydanie pierwsze w języku angielskim ukazało się w 1949 roku); S. Łoś: *Możnowładztwo rzymskie od IV-go do I-go wieku przed Chrystusem*. „*Meander*” 1946, t. 1, s. 509; H. H. Scullard: *Roman Politics. 220—150 B. C.* Oxford 1951, s. 10; idem: *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B. C. to A. D. 68*. London 1959, s. 6; A. Boddington: *The Original Nature of the Consular Tribunate*. „*Historia*” 1959, Bd. 8, s. 361; K. Kumaniecki: *Cyceron i jego współcześni*. Warszawa 1959, s. 158; R. Syme: *The Roman Revolution*. Oxford 1960, s. 10 i nn; D. R. Shackleton Bailey: *The Roman Nobility in the Second Civil War*. „*The Classical Quarterly*” 1960, vol. 16, s. 253; D. C. Earl: *The Political Thought of Sallust*. Cambridge 1961, s. 18; *The Cambridge Ancient History*. Vol. 9: *The Roman Republic 133—44 B. C.* Ed. S. A. Cook. Cambridge 1962, s. 138; A. Krawczuk: *Sytuacja majątkowa nobilitas rzymskiej u schyłku republiki*. „*Rocznik Nauko-*

Niemniej w literaturze przedmiotu uwidoczniły się pewne wątpliwości na temat tego terminu². Zastrzeżenia do Gelzerowskiej interpretacji pojęcia *nobilitas* są w pełni uzasadnione zwłaszcza wówczas, gdy rozpatruje się ekonomiczne aspekty zróżnicowań społecznych³. Rzeczywiście, w I wieku

wo-Dydaktyczny" nr 14: *Historia*. Kraków 1962, s. 3, przypis 1; K. Koranyi: *Powszechna historia państwa i prawa*. T. 1. Warszawa 1965, s. 115; C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312—43 av. J. -C)*. Vol. 1: *Définitions juridiques et structures sociales*. Paris 1966, s. 441; idem: *Rome et la conquête du monde méditerranéen. 264—27 avant J. -C*. Vol. 1: *Les structures de l'Italie romaine*. Paris 1979, s. 190, 196—197; A. Olivesi, A. Clérici: *La République romaine*. Paris 1968, s. 117; H. Smith: *Factio, Factiones and Nobilitas in Sallust*. „*Classica et Mediaevalia*” 1968, vol. 29, s. 194—196; J. Heurgon: *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*. Paris 1969, s. 306—308; H. Bengtson: *Grundriss der römischen Geschichte*. Bd. 1: *Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* München 1970, s. 40, 120—121; T. R. S. Broughton: *Senate and Senators of the Roman Republic: The Prosopographical Approach*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 1. Berlin—New York 1972, s. 252, 261; B. Twyman: *The Metelli, Pompeius and Prosopography*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 1, s. 828; A. Piganiol: *La conquête romaine*. Paris 1974, s. 392; J. Bleicken: *Die Verfassung der römischen Republik*. Stuttgart 1975, s. 40—47, 120; H. Bruhns: *Caesar und die römische Oberschicht in den Jahren 49—44 v. Chr. Untersuchungen zur Herrschaftstabilisierung in Bürgerkrieg*. Göttingen 1978, s. 35; E. Wistrand: *Caesar and Contemporary Roman Society*. Göteborg 1978, s. 5—6; G. Alföldy: *Römische Sozial-Geschichte*. Wiesbaden 1979, s. 39—43; M. Bordet: *Precis d'histoire romaine*. Paris 1985, s. 38; T. Łoposzko: *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*. Warszawa 1987, s. 58—59 oraz ostatnie artykuły: R. T. Ridley: *The Genesis of a Turning-Point: Gelzer's Nobilitas*. „*Historia*” 1986, Bd. 35, s. 474—502;

C. Simon: *Gelzer's „Nobilität der römischen Republik” als „Wendepunkt”*. *Anmerkungen zu einem Aufsatz von R. T. Ridley*. „*Historia*” 1988, Bd. 37, s. 222—240, a ponadto prace autorów cytowanych w przypisie 3.

² Por. np. H. H. Scullard: *Roman Politics. 220—150 B. C.* Oxford 1951, s. 10—11; M. Jaczynowska: *Historia starożytnego Rzymu*. Warszawa 1986, s. 162, przypis 21. Uczeń ci zwracają uwagę na to, iż ustalenia Gelzera odnoszą się tylko do okresu schyłkowej Republiki. To korygujące uściślenie jest niezwykle ważne, niemniej dla przyjętych w tej pracy ram chronologicznych stanowi potwierdzenie tezy gelzerowskiej.

³ Zob. np. w polskiej literaturze naukowej M. Jaczynowska: *Własność ziemiska nobilitów w okresie schyłku republiki rzymskiej*. „*Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*” 1959, t. 21, s. 9—49; eadem: *Dochody arystokracji senatorskiej z prowincji rzymskich a jej zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne na schyłku republiki*. „*Kwartalnik Historyczny*” 1960, t. 67, s. 297—324; eadem: *The Economic Differentiation of the Roman Nobility at the End of the Republic*. „*Historia*” 1962, Bd. 11, s. 486—499; eadem: *Die wirtschaftliche Differenzierung der römischen Nobilität am Ende der Republik*. In: *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik*. Red. H. Schneider. Darmstadt 1976, s. 214—236; eadem: *Historia starożytnego Rzymu...*, s. 162; eadem: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1987, s. 89; eadem: *Przemiany religijne w okresie schyłku republiki rzymskiej*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i religia. Studia ofiarowane Izbie Bieżącej-Malowski w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*. Warszawa 1988, s. 267, a także — w pewnej mierze

wielu potomków niegdysiejszych konsulów nie odegrało już większej roli. Często ludzie ci nie zdołali osiągnąć ważniejszych urzędów, również stosunkowo skromnie przedstawiała się niekiedy ich pozycja ekonomiczna.

Pojawiały się jednak indywidualności, które zdołały przedostać się do *nobilitas*, mimo iż była to warstwa bardzo czujnie strzegąca dostępu do swego grona. Dość powiedzieć, że na przestrzeni ponad 300 lat, tj. od roku 366 do 63, zaledwie piętnaście osób z dwudziestoma czterema konsulatami zdołało wejść do niemal hermetycznie zamkniętego kręgu nobilew⁴. W latach 133—63 sztuka ta powiodła się jedynie pięciu osobom⁵. A i tak nie omieszkiwano zaznaczać w tych przypadkach, iż byli to tak zwani „ludzie nowi” (*homines novi*)⁶.

Można mieć zresztą pewne wątpliwości, w jakim stopniu „ludzi nowych” wolno uwzględniać w badaniach nad rzymską *nobilitas*. Zasadniczo bowiem nobilemi stawali się dopiero potomkowie pierwszego z danego rodu konsula. Z formalnego punktu widzenia *homines novi* byli jedynie fundatorami *nobilitas*⁷ dla swych potomków. Niemniej historycy pisząc o *nobilitas* włączają zazwyczaj do tej warstwy nie tylko potomków wspomnianych urzędników, ale i osoby, które same osiągnęły konsulat⁸.

— I. Biezuńska-Małowist: *Poglądy nobilitas okresu Nerona i ich podłoże społeczno-gospodarcze*. Warszawa 1952, s. 16. W literaturze obcojęzycznej szczególnie ważna jest praca I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles 1975, s. 9—109, 111—235, 237—439.

⁴ Por. M. Gelzer: *Die Nobilität...*, s. 59—60; L. Piotrowicz: *Dzieje...*, s. 308.

⁵ Ibidem. Ustalenia te próbuje się przesunąć aż po rok 48, zob. L. Ross Taylor: *La politique...*, s. 40. Według nowych ustaleń, w latach od 133 do 63 konsulat osiągnęło siedmiu „ludzi nowych”, a do roku 42 dalszych ośmiu — por. T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate. 139 B.C.— A.D. 14*. Oxford 1971, s. 203. Zresztą nawet ustaleń Wisemana nie można traktować jako ostatecznych (zob. prace cytowane w przypisie 6). Ponadto w interesującym nas okresie żyły jeszcze dwie osoby, które jako *homines novi* zdobyły konsulat przed rokiem 133, tj. Kw. Pompejusz, konsul z roku 141, i L. Mumiusz, konsul z roku 146. A zatem, w la-

tach 133—42 żyło około 17 „ludzi nowych”.

⁶ Por. Cic. In Verr. 2,3,4; 2,5,181; Pro Mur. 8,17; In Rull. 1,9; 2,1; Ad Quint. 2,1,1; Sall. Iug. 63,7; Catil. 23,6; Liv. 39,41,2; Vell. Pat. 2,128; App. B.C. 2,2,5. Problematykę „ludzi nowych” zazwyczaj poruszali autorzy cytowanych wcześniej prac o *nobilitas*, a ponadto bardziej szczegółowo np. J. Hellegouarc’h: *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république*. Paris 1963, s. 472—483; T. P. Wiseman: *New Men...*, s. 1 i nn.; M. Dondin-Payre: *Homo novus: un slogan de Caton à César?* „Historia” 1981, Bd. 30, s. 22—81; P. A. Brunt: *Nobilitas and novitas*. „Journal of Roman Studies” 1982, vol. 72, s. 1—17.

⁷ Por. J. van Ooteghem: *Caius Marius*. Namur 1964, s. 79.

⁸ Zob. H. H. Scullard: *Roman Politics...*, s. 10; I. Biezuńska-Małowist: *Poglądy nobilitas...*, s. 16; M. Jaczynowska: *Dochody arystokracji...*, s. 297; eadem: *Historia starożytnego Rzymu...*, s. 162.

Niektórzy spośród autorów cytowanych wcześniej prac⁹ są skłonni niezwykle rygorystycznie traktować wyniki badań M. Gelzera¹⁰. Bardzo realistyczne stanowisko zajął w tej sprawie C. Nicolet. Potwierdził on wprawdzie, iż — ściśle mówiąc — osiągnięcie konsulatu przez „człowieka nowego” nie czyniło go nobilem, lecz dopiero jego synów, równocześnie jednak zauważył, że sięgnięcie po konsulat upodabniało „człowieka nowego” do nobilów¹¹. Również inni historycy nie zauważają bardziej trwałych sprzeczności pomiędzy *nobilitas* a *novitas*¹², choć oczywiście relacje pomiędzy tymi grupami były znacznie zróżnicowane i charakteryzowały się dużą rywalizacją¹³. Ponadto *nobilitas* nie określał w starożytności ani status ekonomiczny, ani prawny, lecz jedynie uświęcony tradycją typ relacji z państwem¹⁴. Podobnie rzecz się miała z *novitas*, która — tak jak i *nobilitas* — nigdy nie stanowiła *ordo*, a jej istnienie wyrastało z funkcji życia politycznego i publicznego oraz opierało się na swego rodzaju społecznym uznaniu¹⁵.

Analogie owe zdają się więc upoważniać do identyfikowania „ludzi nowych” z nobilami, tym bardziej że chodzi tutaj o uwzględnienie zaledwie kilkunastu postaci, ponieważ jedynie nielicznym osobom wywodzącym się spoza *nobilitas* udało się osiągnąć konsulat w latach 133—42, a tylko dwie inne żyły jeszcze w pierwszych latach tego okresu¹⁶. Niemniej przeciwnicy takiego rozwiązania dysponują niewątpliwie mocnym argumentem, którym jest fakt, iż w źródłach żaden *homo novus* nie został określony *explicite* jako nobil. Tymczasem umiarkowane stanowiska innych uczonych znajdują poparcie w relacjach źródłowych¹⁷. Ani bowiem Mariusz, ani Ciceron nie odważyli się wprawdzie twierdzić, iż uważali się za reprezentantów *nobilitas*, ale przecież wielokrotnie podkreślali, że mieli powody ku temu, aby czuć się nobilami i to wcale nie przeciętnymi¹⁸. Wydaje się nadto, iż uwzględnienie „ludzi

⁹ Zob. przypis 1.

¹⁰ Zob. A. Afzelius: *Zur Definition der römischen Nobilität in der Zeit Ciceros...*, s. 91—94; A. Krawczuk: *Sytuacja majątkowa nobilitas...*, s. 3, przypis 1.

¹¹ C. Nicolet: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 197.

¹² T. Zawadzki: *Spoleczne i polityczne przemiany Rzymu i świata śródziemnomorskiego w ostatnim stuleciu republiki*. „Meander” 1953, t. 8, s. 401; M. Dondin-Payre: *Homo novus...*, s. 53.

¹³ Por. S. L. Utčenko: *Idejno-političeskaja bor'ba v Rime nakanune padenija respubliki*. Moskwa 1952, s. 127—128; idem: *Kryzys i upadek republiki w starożytnym Rzy-*

mie. Warszawa 1973, s. 152 (wydanie rosyjskie w 1965 roku); idem: *Ciceron i ego vremja*. Moskwa 1972, s. 62.

¹⁴ C. Nicolet: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 197.

¹⁵ M. Dondin-Payre: *Homo novus...*, s. 23.

¹⁶ Byli to Kw. Pompejusz, konsul z roku 141, oraz L. Mummiusz, konsul z roku 146.

¹⁷ Por. K. Kumaniecki: *Cycon...*, s. 300; E. Wistrand: *Caesar and Contemporary...*, s. 27.

¹⁸ Por. Cic. In Verr. 2,3,4; 2,5,181; In Rull. 1,9; 2,1; Pro Mur. 8,17; Sall. Jug. 63,7.

nowych” w niniejszych badaniach pozwoli na przyjrzenie się relacjom pomiędzy aktywnością polityczną a literacką tych nieprzeciętnych jednostek. Mechaniczne pozostawienie ich poza *nobilitas* czyniłoby z nich warstwę pośrednią pomiędzy właściwymi nobilami a zwykłymi senatorami¹⁹.

Zwykli senatorowie nie spełniali formalnych wymogów pozwalających zaliczyć ich do *nobilitas*, ale swą pozycją ekonomiczną nierzadko przewyższali wielu konsularów i ich potomków²⁰. Na problem ten zwróciła uwagę M. Jaczynowska, która w swych pracach poświęconych rzymskiej arystokracji senatorskiej²¹ wykazała, iż wyodrębnianie z *ordo senatorius* wąskiej grupy przedstawicieli — na podstawie Gelzerowskich ustaleń — okresu schyłku Republiki nie ma właściwego uzasadnienia od strony ekonomicznej i społecznej. Kryteria ekonomiczne wykazują bowiem, iż w wielu przypadkach pozycja nobilów — zgodnie z poglądami M. Gelzera — nie była wyższa od pozycji zwykłych senatorów. Chociaż takie ustalenia są niezmiernie istotne, to jednak nie mogą one zmienić obrazu ówczesnej rzeczywistości, tj. struktury społecznej funkcjonującej w świadomości schyłkoworepublikańskich Rzymian. Badając bowiem zainteresowania *nobilitas*, trzeba tym pojęciem określać te osoby, które były nim mianowane w rozpatrywanej przeszłości historycznej. W przypadkach zaś, gdy niektórzy przedstawiciele *nobilitas* wyróżniali się na przykład niższym standardem życia czy też niższą pozycją w działalności politycznej, wówczas jedynie zarysowują się elementy zróżnicowania tejże warstwy.

Zubożały rzymski nobil, żyjący jedynie blaskiem minionej świetności swych przodków i w cieniu ich *imagines*, był po prostu nobilem, z tym że zrujnowanym. Najzamożniejszy zaś przedstawiciel zwykłych senatorów, a także ekwitów, był poza tą najwyższą warstwą społeczną, mimo iż pod wieloma względami górował nad niektórymi z jej reprezentantów. Przykładem takiej postaci mógł być T. Pomponiusz Attik, który swoimi wpływami, a także pozycją ekonomiczną, zdecydowanie wyrastał ponad przeciętnych nobilów²².

¹⁹ M. Jaczynowska: *Dochody arystokracji...*, s. 312, 317; eadem: *Własność ziemska...*, s. 31, 41.

²⁰ Niemale fortuny osiągalni także niektórzy przedstawiciele tzw. warstw średnich, zob. T. Łoposzko: *Średnio zamożne warstwy społeczeństwa rzymskiego w dobie upadku republiki*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” Sectio F. T. 14. Lublin 1959, s. 53—96; idem: *Ruchy plebejskie w Rzymie. Od Grakchów do Cezara*. Lublin 1982, s. 20; S. Mrozek: *Wyzwolenicy milionerzy w Rzymie*. „Filomata” 1975, nr 285,

s. 280—287; idem: *Dewaluacja pieniądza w starożytności grecko-rzymskiej*. Wrocław 1978, s. 61—62.

²¹ Zob. przypis 2.

²² C. Nicolet: *L'ordre équestre...*, vol. 1, s. 450; W. Szulc: *Tytus Pomponiusz Attikus. Rozważania na marginesie korespondencji Cyncerona*. W: *Litteraria*. T. 16: *Teoria literatury – Metodologia – Kultura – Humanistyka*. Red. J. Trzynadlowski. Wrocław 1984, s. 11—19, a ostatnio A. Trojnar: *Tytus Pomponiusz Attik a kultura literacka Rzymu*. W: „Studia Bibliologiczne”. T. 2: *Bib-*

Sam jednak nigdy nie wyszedł poza stan ekwicki. Co prawda w tym przypadku mamy do czynienia z osobowością człowieka niezwyklego, który świadomie stronił od kariery politycznej, bardziej lub mniej szczerze argumentując swe postępowanie epikurejskim *λάβε βίωσας*.

Na tle przedstawionych spostrzeżeń wyraźnie zarysowuje się zróżnicowanie w łonie wąskiego grona nobilew. Tę niejednorodność bodaj najlepiej ilustruje fakt, iż mówiąc o *nobilitas* można wymienić Mariusza i Hortensjusza, Krassusa u Klodiusza, Lukullusa i Kuriona, Cyserona i Katylinę, Katona Utyceńskiego i Cezara, Brutusa i Oktawiana oraz paręset innych osób. Ale już w tym kilkunastoosobowym zestawieniu widać obok eruditów — zwykłych ignorantów, obok finansowych potentatów — bankrutów, obok ludzi uczciwych — spiskowców i zdziwców, obok ostatnich republikanów — pierwszych zwolenników i twórców monarchii. Podobne sprzeczności można by jeszcze długo wyliczać. Niemniej już te przykłady dokumentują, jak bardzo złożoną warstwę tworzyła pozornie monolityczna *nobilitas*.

Jedną z bardziej widocznych cech *nobilitas* była jej mała liczebność. Ta najwyższa warstwa społeczna stanowiła tylko 0,05% ogółu ludności obywatelskiej²³. Procent ten wskazuje, iż łączna liczba nobilew żyjących w okresie schyłkowej Republiki wynosiła szacunkowo około tysiąca osób²⁴. Spośród nich można wymienić dzięki badaniom Gelzera 52 osoby, o których przynależności do *nobilitas* informacje przekazali pisarze antyczni, szczególnie Cyseron. Fakt, iż głównym źródłem prozopograficznych badań Gelzera była właśnie

liofile — bibliotekarze — wydawcy. Red. J. Pa-szek. Katowice 1988, s. 24, 29.

²³ C. Nicolet: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 197.

²⁴ Problematyka rzymskich cenzów poruszana była w pracach wielu historyków, którzy — często polemizując z innymi uczonymi — starali się zinterpretować dane źródłowe (głównie Liv. Per. 54; 56; 59; 60; 63; 98; oraz Res gest. div. Aug. 8,2) o spisach obywatelskich, a następnie wykorzystać je w próbach ustalenia liczbowych struktur poszczególnych warstw, stanów i klas społecznych oraz łącznej liczby ludności obywatelskiej, a dalej — całej populacji państwa rzymskiego. Wyniki owych dyskusji pozwalają także na określenie przybliżonej liczby nobilew żyjących w interesującym nas okresie. Szczególnie zaś pomocne okazują się ustalenia nastę-

pujących autorów: T. Frank: *Roman Census Statistics from 225 to 28 B. C.* „Classical Philology” 1924, vol. 19, s. 329—341; idem: *Rome and Italy of the Republic*. In: *An Economic Survey of Ancient Rome*. Ed. T. Frank. Vol. 1. Baltimore 1933, s. 31—135, 216, nn.; T. P. Wiseman: *The Census in the First Century B.C.* „Journal of Roman Studies” 1969, vol. 59, s. 59—75; P. A. Brunt: *Italian Manpower. 225 B.C.—A.D. 14*. Oxford 1971, s. 97—120; L. Harmand: *Société et économie de la République romaine*. Paris 1976, s. 15—17, 122—128; C. Nicolet: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 80—89, 198, 296; idem: *L'ordre équestre...*, vol. 1, s. 457; J. J. Zaborovskij: *Rimskie cenzy v period krizisa i padenija rimskoj respubliki*. „Vestnik Drevnej Istorii” 1982, nr 3, s. 50—60.

spuścizna pisarska Cyserona, powoduje, że wyniki uzyskane przez niemieckiego uczonego należy traktować jako bardzo wiarygodne²⁵.

Do owej 52-osobowej grupy utożsamianej z *nobilitas* można dołączyć te osoby, które dostały konsulat, a których nazwiska jako nobilów, z różnych względów, nie zostały *explicite* przekazane w źródłach. Od roku 133 do 42 urząd konsula sprawowało 176 osób²⁶, liczbę tę należy więc powiększyć o tych nobilów, których Gelzer ujął w swym zestawieniu, a którzy konsulat nie dostąpili. Otrzymamy wówczas liczbę obejmującą 197 osób. Tę zaś liczbę można powiększyć jeszcze o jedną spośród trzech znanych postaci, które zostały wybrane na konsulów, ale urzędu nie objęły²⁷. W tych okolicznościach wolno zatem mówić o co najmniej 198 znanych nobilach, którzy żyli w interesującym nas okresie.

Uzyskane tą drogą zestawienie nie będzie oczywiście kompletne, gdyż nie obejmuje ono nobilów sprawujących konsulat przed rokiem 133, a którzy w tymże roku i w następnych latach jeszcze żyli, jako przedstawiciele najstarszego, przełomowego pokolenia schyłkowej Republiki. Uwzględnić trzeba również tych z ich potomków, którzy konsulami nigdy nie zostali. Nie można także pominąć wszystkich niekonsularnych potomków konsulów z wieków poprzednich²⁸ oraz wielu znanych synów i wnuków konsulów z interesującego nas okresu, którzy w tym czasie osiągnęli pełnoletność, ale nie dostąpili konsulat²⁹. Zdarzało się też, że ojcami i dziadkami konsulów schyłkoworepublikańskich bywali nobilowie, którzy sami konsulat nie piastowali, a swą przynależność do *nobilitas* dziedziczyli po antenatach z odległej nieraz przeszłości³⁰.

²⁵ M. Gelzer: *Die Nobilität...*, s. 40—42. Jednakże z dokonanego przez Gelzera zestawienia pomijamy dwóch nobilów, którzy zmarli przed rokiem 133, a mianowicie G. Sulpicjusza Gallusa, znanego z zainteresowań astronomicznych konsula z roku 166, oraz głośnego annalistę i malarza Kw. Fabiusza Piktora, por. Liv. 45,44,5.

²⁶ Obliczeń dokonywano na podstawie *Fasti Consulares* wydanych w: *Fasti Capitolini*. Ed. A. Degraasi. Torino 1954, s. 72—80; E. J. Bickerman: *Chronology of the Ancient World*. London 1968, s. 179—181; T. Liwiusz: *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi XLI—XLV. Periochy ksiąg XLVI—CXLII*. Wrocław 1982, s. 299—303.

²⁷ Tymi trzema osobami byli P. Korneliusz Sulla i P. Autroniusz Petus, wybrani na konsulów roku 65, oraz D. Juniusz Brutus Albinus, desygnowany na konsula roku 42.

Z owych niedoszłych konsulów interesuje nas tylko ten ostatni, ponieważ P. Sullę Gelzer uwzględnił, a w odniesieniu do P. Autroniusza trudno doszukać się przodków o konsularnej randze, choć wiadomo, że był on przedstawicielem stanu senatorskiego, por. Sall. Catil. 17,3; o tym Autroniuszu często też wspominał Cyseron: Cic. Pro P. Sull. 1,1 et passim; Brut. 68,241; 69,244; 75,251, zob. także RE 2,2612,20.

²⁸ Takimi nobilami byli np. G. Licyniusz Macer, trybun ludowy z roku 73, i jego syn Kalwus, por. Liv. 5,12,10.

²⁹ Postaciami takimi byli np. M. Liwiusz Druzus — syn konsula z roku 112, Sekstus i Gnejusz — synowie Pompejusza Wielkiego, Faustus Sulla — syn dyktatora, a także Katon Młodszy.

³⁰ Tak było w przypadku dyktatora L. Korneliusza Sulli, por. Vell. Pat. 2,16.

Prowadzone takimi tropami żmudne poszukiwania prozopograficzne pozwalają wyróżnić około 350 nazwisk, co stanowi mniej więcej trzecią część szacunkowej liczby nobilew żyjących w latach 133—42³¹. Niemniej jednak badania te uznać trzeba za wciąż jeszcze otwarte. Stąd też w niniejszej pracy tę ogólną liczbę 350 nobilew traktuje się jako wynik dotychczasowych badań nad próbą identyfikacji oraz pełnego rejestru wszystkich nobilew, o których źródła wspominają lub tylko upoważniają do stwierdzenia ich istnienia.

Byli wreszcie nobilewie, o których pamięć do naszych czasów w ogóle nie przetrwała, ponieważ nie wspominają o nich żadne źródła. Można jednak sądzić, iż uwaga ta dotyczy głównie tych przedstawicieli *nobilitas*, którzy nie odegrali większej roli w żadnej z dziedzin ówczesnego życia społecznego. Gdyby bowiem posiadali oni znaczniejsze dokonania, to źródła nie omieszczałyby przekazać bodaj tylko ich imion.

Monopolistyczna pozycja *nobilitas* decydowała o oligarchicznym kształcie rzymskiego życia politycznego³². I mimo, że pojęcie elita było obce tamtej epoce, to jednak w odniesieniu do rzymskiej struktury społecznej wydaje się ono najpełniej oddawać istotę *nobilitas*. Zresztą francuska *élite* etymologicznie wywodzi się od łacińskiego *eligere*, co w tym przypadku nabiera swoistej, metaforycznej wymowy. Skoro więc dominacja polityczna *nobilitas* jest na tyle oczywista, że fakt ów upoważnia do uznania jej za elitę społeczną³³, to równocześnie rodzi się pytanie o wpływ elitaryzmu społecznego na zainteresowania literackie. Tymczasem konieczne jest rozważenie ogółu czynni-

³¹ Warto zauważyć, iż C. Nicolet w odniesieniu do ekwitów oszacował, iż w interesującym nas okresie mogło ich żyć około 10 tys. Z liczby tej francuski uczony zidentyfikował mniej więcej 370 przedstawicieli stanu ekwickiego, a w przypadku 51 z nich można było określić tzw. *activités libérales*, por. C. Nicolet: *L'ordre équestre...*, vol. 1, s. 443, 450—454; idem: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 197.

³² Nie zdołał wejść do *nobilitas* np. historyk Sallustiusz, por. O. S. Due: *La position politique de Salluste*. „Classica et Mediaevalia” 1983, vol. 34, s. 113—139, a zwłaszcza s. 123.

³³ Ogólnej problematyce elitaryzmu poświęcono wiele prac socjologicznych, spośród których wymienić można następujące publikacje: C. Znamierowski: *Elita i demokracja*. Poznań 1946, s. 4—33; Z. Bauman: *Vilfredo Pareto i teoria elit*. „Myśl Filozoficzna” 1957, nr 3, s. 3—33; idem:

Ewolucja elity. „Studia Socjologiczno-Społeczne” 1958, t. 1, s. 25—115 (istotne są dla nas wyłącznie rozważania autora zawarte na s. 25—31); C. W. Mills: *Elita władzy*. Warszawa 1961, s. 15—18. W literaturze z zakresu historii starożytnej określenie elita często jest używane w odniesieniu do *nobilitas*, por. A. Piganiol: *Histoire de Rome*. Paris 1977, s. 91 (wydanie pierwsze w 1930 roku); L. T. Błaszczuk: *Ze studiów nad senatem rzymskim w okresie schyłku Republiki*. Łódź 1965, s. 43; J. Korpany: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie — wydarzenia — idee*. Warszawa 1979, s. 110. Zdaje się także, iż *nobilitas* określana jest mianem kasta, por. S. Dixon: *A Family Business: Women's Role in Patronage and Politics at Rome 80—44 B.C.* „Classica et Mediaevalia” 1983, vol. 34, s. 106.

ków, które legły u podłoża literackich zainteresowań rzymskich nobilów, czynników, które warunkowały, a niekiedy krańcowo determinowały ich kształt ostateczny.

Aktywność literacka *nobilitas* mogła być tylko jednym z elementów całokształtu ówczesnej kultury literackiej³⁴. Na ostateczną postać tej kultury wpływało wiele czynników, a wśród nich aktywność literacka różnych warstw społecznych istniejących w tamtym czasie oraz tradycja literacka i cała spuścizna kulturowa pokoleń wcześniejszych. Sprawa dziedzictwa, a następnie kontynuowania dorobku minionych pokoleń jest w odniesieniu do rozpatrywanego tutaj problemu wyjątkowo ważna, ponieważ przedmiotem zainteresowań literackich często bywa twórczość autorów dawniejszych.

Z pewnością oryginalna jest teza J. J. Winckelmann³⁵, w której zakwestionował on przed dwoma wiekami istnienie kultury rzymskiej. Uogólnienie problemu przez Winckelmanna opierało się na założeniu, iż kultura Rzymu była jedynie zdegenerowaną kontynuacją sztuki i w ogóle kultury greckiej. Prawdopodobnie wartościująca treść takiej opinii mogłaby mieć swe uzasadnienie, ale zdecydowanie jest sprzeczna z istotą kultury, ponieważ nie tylko Rzymianie byli naśladowcami greckich wzorów, ale i kultura grecka częściowo kształtowała się pod wpływem kultur i cywilizacji wcześniejszych. Nie chodzi tutaj bynajmniej o jakiegokolwiek podważanie prymatu kultury, a w tym i literatury greckiej, lecz tylko o zwrócenie uwagi na przejawy ahistoryczności podobnie kategorycznych konstatacji. G. Charles-Picard w *Sztuce rzymskiej*³⁶ zauważył, iż wnioski Winckelmann³⁵ miały tylko jedno usprawiedliwienie, którym jest fakt, iż nie różniły się one od poglądów starożytnych teoretyków sztuki, na przykład Cyserona czy Pliniusza Starszego. Przyjmowali oni bowiem bez dyskusji, że jedyna możliwa doskonałość powstała w greckiej sztuce klasycznej i że nie pozostaje nic innego, jak tylko ją naśladować. Ale nawet w tych okolicznościach konieczne jest głębsze badanie procesów kulturotwórczych, na które Rzymianie mogli patrzeć jedynie ze stosunkowo krótkiej perspektywy czasowej.

Stopień niedoskonałości literatury rzymskiej jest zaledwie jednym z jej aspektów. Ukazuje on co najwyżej ostateczny rezultat twórczych dokonań

³⁴ W tym miejscu termin kultura literacka traktowany jest zgodnie z propozycjami współczesnej teorii literatury, np. S. Żółkiewski: *Kultura literacka (1918–1932)*. Wrocław 1973, s. 5; idem: *Kultura. Socjologia. Semiotyka literacka. Studia*. Warszawa 1979, s. 3; idem: *Wiedza o kulturze literackiej*. Warszawa 1980, s. 74 i nn.; J. Krzyżanowski: *Nauka o literaturze*. Wrocław 1984, s. 363. Niemniej termin

kultura literacka jest też używany do określenia ogółu postaw jednostki i grup społecznych wobec zjawisk literackich, por. M. Czerwiński: *Profile kultury*. Warszawa 1980, s. 19.

³⁵ J. J. Winckelmann: *Geschichte der Kunst des Altertums*. Wien 1934, s. 9 i nn. (wydanie pierwsze w 1764 roku).

³⁶ G. Charles-Picard: *Sztuka rzymska*. Warszawa 1975, s. 5.

Rzymian, a w tym i *nobilitas*. Skoro jednak przyjęliśmy, że zainteresowania literackie obejmują kwestię szeroko rozumianego stosunku do literatury — także greckiej — to nawet Winckelmannowskie zastrzeżenia nie są w stanie zanegować istnienia zainteresowań literackich wśród Rzymian. Wręcz przeciwnie, każą nam spojrzeć na potomków Romulusa³⁷ jak na ludzi, którzy potrafili dostrzec mistrzostwo literatury i w ogóle kultury greckiej. Pragnienie poznania wszelkiego dorobku piśmienniczego, a następnie podejmowanie oryginalnych, eklektycznych, kompilacyjnych czy bodaj naśladowczych zamierzeń twórczych jest znamienym przykładem zainteresowań literackich, których walory mogą być poddawane różnym ocenom, ale sprowadza się to raczej do jakości faktów, a nie do ich realnego istnienia.

Niewątpliwie jednym z zasadniczych czynników wpływających na kształt zainteresowań nobilów była grecka kultura literacka. W ostatnim stuleciu Republiki tereny Grecji oraz inne jeszcze obszary greckich wpływów kulturowych znajdowały się już w ramach imperium rzymskiego. W tych okolicznościach przenikanie kultury greckiej w kręgi społeczeństwa rzymskiego miało inny wymiar aniżeli w okresie wcześniejszym. Rzymscy nobilowie, jako prokonsulowie, bywali namiestnikami Macedonii, będącej prowincją powstałą na gruzach centrum kultury helleńskiej i w jakiejś mierze także hellenistycznej. Również inne prowincje odegrały dużą rolę w rozbudzaniu bądź potęgowaniu zainteresowań kulturalnych wśród Rzymian.

Nastąpiło bliższe zetknięcie się z kulturą Greków, nie tylko na ziemiach rdzennie greckich, Azji Mniejszej czy Syrii, ale także w Rzymie, który stawał się ośrodkiem skupiającym coraz liczniejszych przedstawicieli kultury hellenistycznej. Początkowo Rzymianie byli nieufni wobec zwyciężonych Greków, ale nie należy wyolbrzymiać następstw aktów prawnych, które ograniczały ekspansję myśli greckiej w Rzymie³⁸. Głośne przypadki wypędzania greckich filozofów ze stolicy nie były skierowane przeciwko nauce i kulturze greckiej w ogóle, lecz jedynie odzwierciedlały niepokoje powodowane wolnomyślicielskimi wystąpieniami greckich⁴ mędrców³⁹, które mogły uchodzić za zagrażające rzymskiemu łaadowi społecznemu. Skądinąd zresztą zdecydowany stosunek do radykalnych myślicieli nie jest wyłącznie cechą Rzymian, bo przecież dzieje filozofii to także dramat Sokratesa oraz intelektualistów bliższych nam czasów. Podobne przykłady można by również wskazać w odniesieniu do literatury.

Rzymianie stopniowo oswajali się z kulturą grecką. Widać to najbardziej plastycznie na przykładzie Katona Starszego, który w ostatnich latach swego

³⁷ Por. J. Korpany: *Rzeczpospolita potomków Romulusa...*

l'éducation dans l'antiquité. Paris 1950, s. 345.

³⁹ Ibidem.

³⁸ Zob. H. -I. Marrou: *Histoire de*

życia odstąpił od programowego antyhellenizmu⁴⁰. To typowe dla Rzymian zjawisko powoli przeradzało się w coraz powszechniejsze przykłady postaw filhelleńskich, które niejednokrotnie nie były wolne od snobistycznych przejawów. Ostatecznie więc kultura grecka odegrała funkcję dodatniego katalizatora, który zwrócił uwagę górnym warstwom społeczeństwa rzymskiego również na pozamilitarną i pozaprawniczą dziedzinę życia. Nie znaczy to, iż Rzymianie byli pozbawieni rodzimych tradycji kulturalnych, jednak w miarę opanowywania basenu Morza Śródziemnego ich zainteresowania kulturalne nabrały jakościowo wyższego wymiaru. Doszło do tego znane w socjologii kultury zjawisko doszukiwania i dorabiania sobie tradycji. Postawa taka wynikała w jakimś stopniu z kompleksów kulturalnych i stąd rodziły się chęci nadrobienia powstałych zapóźnień. Pełne potwierdzenie tego znajdujemy nieco później na kartach Wergiliuszowej *Eneidy*. Znaczenie kultury greckiej bardzo wyraźnie uwidacznia się właśnie w odniesieniu do literatury. Z grecką tradycją literacką związany był nie tylko epos Wergiliusza, ale przecież także i początki literatury łacińskiej. Dzieło i postać Liwiusza Andronikusa są jednoznacznym symbolem tej swoistej symbiozy. Wpływ kultury greckiej stwarzał więc niezwykle sprzyjające okoliczności do rozwoju zainteresowań literackich wśród Rzymian, a wśród nobilów w szczególności.

Trudno mówić o tak zwanym pochodzeniu społecznym w odniesieniu do schyłkoworepublikańskiej *nobilitas*. W tym czasie była już ona warstwą w pełni ukształtowaną i niemal niedostępną dla innych. Z tego też względu problem pochodzenia można by podnosić jedynie odnośnie do nielicznych przypadków *homines novi*. Natomiast wszelkie konsekwencje, które często rozpatruje się w nawiązaniu do tego problemu, w tym przypadku są po prostu wynikiem przynależności do *nobilitas*. I tak na przykład czynniki ekonomiczne, które wywarły decydujący wpływ na powstanie *nobilitas*, w interesującym nas okresie były raczej pochodną przynależności do niej. Przynależność taka otwierała drogę do najwyższych urzędów, te z kolei umożliwiały wzbogacenie się, które niejednokrotnie osiągało rozmiary ogromnych fortun. Pozycja majątkowa *nobilitas* wynikała nie tylko z faktu dziedziczenia majątków swych przodków bądź też z otrzymywanych zapisów testamentowych od innych osób. Ekstremalne rozmiary osiągała bowiem w wyniku zwycięskich wojen oraz z dochodów uzyskiwanych w okresie zarządzania prowincjami⁴¹. Innymi źródłami

⁴⁰ Cic. De senec. 3,7; Nep. Cat. 3; Plut. Cat. Ma. 2. Zob. też P. Grimal: *La civilisation romaine*. Paris 1964, s. 174; S. Łoś: *Rzym na rozdrożu*. Warszawa 1960, s. 55, 152–161, 235; idem: *Świat historyków...*, s. 194.

⁴¹ O zdzierstwach w prowincjach autorzy antyczni wypowiadali się wielokrotnie.

Temat ten podnosili także historycy współcześni: I. Biezuńska-Małowist: *Upadek Republiki rzymskiej*. „Wiadomości Historyczne” 1952, t. 5, s. 212–213; eadem: *Kryzys klas rządzących w Rzymie u schyłku Republiki i jego wyraz w ideologii ówczesnych pisarzy*. „Meander” 1953, t. 8, s. 349; M. Jaczynowska: *Cycero wobec wyzysku*

dochodów były zyski, jakie przynosiła ziemia⁴² i dzierżawa budynków⁴³ oraz nierzadkie przypadki — niezgodnego zresztą z prawem — pożyczania pieniędzy na wysoki procent⁴⁴.

Uwagę zwracają też środki pieniężne, których dostarczała działalność zawodowa, szczególnie zaś sądownicza⁴⁵. Nieco paradoksalną, w tym zestawieniu, może się wydawać praktyka nagminnego przyjmowania łapówek oraz bierne i czynne współuczestnictwo w bardzo rozpowszechnionym systemie przekupstw politycznych⁴⁶. Do tego dodać należy instytucję proskrypcji⁴⁷ i licznych licytacji⁴⁸ oraz zwyczajnych nadużyć finansowych. Dochody rzymskich nobilów dodatkowo pomnażane bywały dzięki matrymonialnemu łączeniu i tak już wielkich fortun⁴⁹.

provincji. „Meander” 1953, t. 8, s. 11; eadem: *Dochody arystokracji...*, s. 298 i nn; eadem: *Własność ziemska...*, s. 44; A. Krawczuk: *Sytuacja majątkowa...*, s. 7 i nn.; O. Jurewicz, L. Winniczuk: *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*. Warszawa 1973, s. 357; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 53—63; L. Harmand: *Société et économie...*, s. 134—136; J. Korpanty: *Rzeczpospolita potomków Romulusa...*, s. 88—93.

⁴² A. Krawczuk: *Sytuacja majątkowa...*, s. 4—6; M. Jaczynowska: *Własność ziemska...*, s. 9—49; E. M. Štaerman: *Rimskaja sobstvennost' na zemlju*. „Vestnik Drevnej Istorii” 1974, nr 3, s. 34—67, a zwłaszcza s. 49—54; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 16, 18—37; J. Wikarjak: *Warsztat pisarski Cyserona*. Poznań 1976, s. 15—17.

⁴³ J. Wikarjak: *Warsztat pisarski...*, s. 17—18.

⁴⁴ Wielu historyków bulwersował fakt, iż słynny M. Juniusz Brutus pożyczał pieniądze na 48% rocznie, por. Cic. Ad Att. 5,21,11; 6,2 oraz np. H. Bender: *Rom und römischen Leben in Altertum*. Tübingen 1879, s. 370; M. Gelzer: *Die römische Gesellschaft...*, s. 182; H. H. Scullard: *From the Gracchi...* s. 182. J. Carcopino: *Jules César*. Paris 1968, s. 118; J. Justyński: *Listy polityczne Cyserona*. Warszawa 1970, s. 167; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 371.

⁴⁵ Por. Cic. Ad fam. 8,4,2; 9,1,1; Plut. Cic. 7; Dio Cass. 38,12,5. Zob. także

M. Jaczynowska: *Własność ziemska...*, s. 28; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 67—74; J. Wikarjak: *Warsztat pisarski...*, s. 21—23.

⁴⁶ Por. np. Cic. Ad Quint. 1,2,11; 2,3; 2,15,2; 3,2,3; 3,3,2—3; 3,11,3; Ad fam. 8,2,1—2; Ad Att. 1,16,6; 4,15,8; 4,18,2; 4,19,1; Plut. Cat. Mi. 49; Suet. Iul. 19; Flor. 1,47,12; Dio Cass. 40,48,1; 40,51,3; oraz S. L. Utczenko: *Kryzys i upadek...*, s. 174—175; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 88—90; H. Kowalski: *Nielegalne metody walki wyborczej w Rzymie w okresie schyłku republiki*. W: *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. Seria A. T. 32. Wrocław 1977, s. 55—56.

⁴⁷ Por. Cic. Ad Att. 11,6,4; Ad fam. 4,7,5; 4,13,2; Parad. 6,2,46; De off. 2,8,27; Vell. Pat. 2,22; 2,28; 2,67; Flor. 1,47,12; 2,16,5; Dio Cass. fr. 30—35,107,10—11; 109,11—21. Zob. ponadto T. Frank: *Rome and Italy...*, s. 133; A. Krawczuk: *Kolonizacja sullañska*. Wrocław 1960, s. 7 i przypis 14; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 37—44; A. Keaveney: *Who Were the Sullani?* „Klio” 1984, Bd. 66, s. 114—150.

⁴⁸ Por. Cic. Ad Att. 13,3,1; Ad fam. 12,10,1.

⁴⁹ Do rangi groteskowego symbolu urosł przypadek Katona Młodszego, który odstąpił swą żonę Hortensjuszowi, by po jego śmierci pojąć ją ponownie za małżonkę, wraz z majątkiem odziedziczonym przez nią po Hortensjuszu, por. Plut. Cat. Mi. 36; 52; App. B.C. 2,299,413 oraz obszerniejszy komentarz na ten temat np.:

Sytuacja materialna nobilów stwarzała im bardzo korzystne warunki do rozwoju zainteresowań literackich. Dość powiedzieć, że Ciceron — należący do grupy niezbyt zamożnych nobilów⁵⁰ — posiadał majątek nieruchomości oceniany dziś na około 13 milionów sesterców⁵¹ i że stać go było na kupno domu w luksusowej dzielnicy Rzymu za cenę 3,5 miliona sesterców⁵². Ponadto już Gn. Domicjusz Ahenobarbus, konsul z roku 96, kiedy to zbytek i przepych nie były jeszcze tak rozpowszechnione, był posiadaczem domu wartości 6 milionów sesterców⁵³. Sumy te są wręcz znikome, gdy zestawia się je z ogromną fortuną Pompejusza, sięgającą 700 milionów sesterców⁵⁴. Setki milionów przepływały przez ręce Cezara⁵⁵. Nie ubożej przedstawiały się interesy Mariusza, Lukullusa, Sulli, Krassusa oraz rodu Metelliuszy i paru jeszcze innych. Niemniej trzeba zaznaczyć, iż w konsekwencji wojen gigantyczne majątki zrobiło zaledwie jedenastu nobilów⁵⁶. Zauważa się koncentrację wielkich łupów w coraz mniejszej liczbie rąk, w przeciwieństwie do okresu poprzedzającego reformę Mariusza, kiedy zyski z wojen były bardziej równomiernie rozdzielane pomiędzy przedstawicieli wielu rodzin należących do *nobilitas*⁵⁷. Pomimo znacznego zróżnicowania pozycji materialnej poszczególnych nobilów, można jednak twierdzić, że ekonomiczny aspekt nie stanowił bariery w rozwoju ich zainteresowań literackich.

Źródła pozwalają sądzić, że najbardziej kosztowną sferą zainteresowań literackich były studia nobilów, odbywane poza granicami Italii⁵⁸, oraz organizowanie przedstawień teatralnych, a także utrzymywanie w swych domach rozmaitych pisarzy, retorów, gramatyków, recytatorów i innych jeszcze osób związanych z funkcjonowaniem życia literackiego. Wydaje się, że również w okresie Republiki ceny książek nie były zbyt wygóro-

K. Kumaniecki: *Ciceron...*, s. 9; J. van Ooteghem: *Lucius Marcius Philippus et sa famille*. Namur 1961, s. 183—184; J. Carcopino: *Jules César...*, s. 118; S. Dixon: *A Family Business...*, s. 106.

⁵⁰ Por. K. Kumaniecki: *Ciceron w Cylicji*. „Meander” 1958, t. 13, s. 465; B. Bolz: *Majątek Cicerona*. „Meander” 1961, t. 16, s. 241—249; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 403—425; C. Nicolet: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 150.

⁵¹ Por. I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 424.

⁵² J. Carcopino: *Cicero. The Secrets of His Correspondence*. Vol. 1. New York 1969, s. 53 (wydanie francuskie w 1947 roku); I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 23,

403—404; C. Nicolet: *Rome et la conquête...*, vol. 1, s. 151.

⁵³ Val. Max. 9,1,4.

⁵⁴ I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 389—393; J. Wikarjak: *Warsztat pisarski...*, s. 19.

⁵⁵ A. Krawczuk: *Sytuacja majątkowa...*, s. 11; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 346—356.

⁵⁶ M. Jaczynowska: *Dochody arystokracji...*, s. 312 i przypis 92; I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 67.

⁵⁷ M. Jaczynowska: *Dochody arystokracji...*, s. 312—314.

⁵⁸ Np. Cic. Ad Att. 13,47,2; 15,15,4; 16,1,3; 15,20,3; 15,17,1.

wane⁵⁹ w stosunku do finansowych możliwości nobilew, z wyjątkiem sytuacji, gdy zamierzali oni nabyć szczególnie cenne i wielkie księgozbiory.

Niepoślednie znaczenie w rozbudzaniu i rozwijaniu zainteresowań literackich odgrywały tradycje rodzinne⁶⁰. Wpływ tego czynnika zaznaczył się specjalnie w odniesieniu do ostatniego pokolenia republikańskiej *nobilitas*. Stwierdzenie to jest dużym uogólnieniem, na którego sformułowanie znajduje się jednak usprawiedliwienie w materiale źródłowym, obszerniej i wiarygodniej przekazującym informacje o ostatnich paru dziesięcioleciach Republiki. Mimo bardziej skąpych źródeł do okresu wcześniejszego, istnieją jednak dostateczne podstawy ku temu, by sądzić, iż tradycje literackie *nobilitas* w pierwszych dwóch wiekach jej istnienia zdołały się rozwinąć, choć tylko w ograniczonej formie. Początkowo w mentalności zamożnych patrycjuszów i plebejuszy dominował tradycyjny rzymski praktycyzm. Nie znaczy to, że następnym pokoleniom *nobilitas* nie przekazywano żadnych tradycji literackich. Dorobek literacki pierwszych pokoleń *nobilitas* jest uchwytany, mimo wspomnianych przemilczeń źródłowych. Miał on jednak inne oblicze i charakteryzował się — oprócz praktycyzmu — ściślejszymi powiązaniem z religią. Dopiero ostatnie pokolenia republikańskiej *nobilitas* zbierały owoce tradycji literackich swych przodków, choć najpełniej zostały one spożytkowane w dobie Augusta. Znamienne potwierdzenie tej opinii znajdujemy na przykładzie między innymi stosunku nobilew do książek. Pokolenia Gn. Pompejusza⁶¹, Cyserona⁶², Faustusa Korneliusza Sulli⁶³ i Marka, syna sławnego Lukullusa⁶⁴, mogły już korzystać i ewentualnie pomnażać dokonania w tej dziedzinie swych ojców lub dziadów.

Zagadnienie tradycji i dziedzictwa literackiego wiąże się z kolejnym czynnikiem leżącym u podłoża zainteresowań literackich. Światli ojcowie starali się mianowicie zapewnić swym synom możliwie gruntowne wykształcenie. Zdobywanie nauki oznaczało najczęściej wejście w krąg kultury greckiej, co razem stwarzało warunki głębszych motywacji dla rozbudzonych w rodzinnych domach zamilowań. Gdy próbuje się prześledzić proces edukacji przedstawicieli *nobilitas*, to prawie zawsze stwierdza się, iż miał on związek z greckim środowiskiem kulturalnym bądź to w Rzymie, bądź to w centrach kultury greckiej⁶⁵.

Na specjalne podkreślenie zasługuje stopniczo narastające zjawisko bilingwiczności przedstawicieli rzymskiej arystokracji, którego szczytowy

⁵⁹ Por. np. R. Pankiewicz: *Książka a pieniądź. Z dziejów społeczno-ekonomicznych książki w okresie cesarstwa rzymskiego*. „Meander” 1987, t. 42, s. 100.

⁶⁰ Zob. W. Kroll: *Die Kultur der ciceronischen Zeit*. Bd. 1. Leipzig 1933, s. 32—44.

⁶¹ Plut. Pomp. 4,2.

⁶² Cic. De leg. 2,1,3; Ad Att. 1,10,4; 4,4b,1.

⁶³ Cic. Ad Att. 4,10,1; Plut. Sull. 26. Zob. także I. Shatzman: *Senatorial Wealth...*, s. 336.

⁶⁴ Cic. De fin. 3,2,7; Plut. Luc. 42,1.

⁶⁵ H.-I. Marrou: *Histoire de l'éducation...*, s. 346—348.

punkt nastąpił w okresie cycerońskim⁶⁶. Powszechna więc wśród nobilów znajomość języka greckiego umożliwiała wszechstronny rozwój zainteresowań literackich. Autorami bowiem ówczesnych arcydzieł byli Grecy, ich dzieła też najczęściej inspirowały łacińskie utwory, nierzadko będące tylko wynikiem zabiegów o charakterze translatorskim.

Zdobycie gruntownego wykształcenia traktowano jako przygotowanie do pełnienia konkretnego zawodu, a zarazem ułatwiała karierę polityczną i wojskową. Również odwrócenie problemu ma swoje uzasadnienie, ponieważ dzierżenie monopolu władzy i chęć utrzymania go po prostu wymagały odpowiedniego przygotowania. Niemalą wpływ na sukcesy polityczne i militarne, a zarazem i powodzenie ekonomiczne, miało na przykład opanowanie sztuki oratorskiej. *Casus Hortensjusza*, a nade wszystko *Cycerona* jest w tym przypadku szczególnie wymowny. Tymczasem *nobilitas* wydała nie tylko znakomitych mówców, ale także świetnych prawników. Jednocześnie kultura umysłowa nobilów nakreślała ich potencjalne możliwości w dziedzinie literatury.

Poza dotychczas przedstawionymi czynnikami dostrzega się również wpływ elementów o charakterze bardziej subiektywnym. Zaliczyć można by do nich niejednokrotnie wręcz nadmierne ambicje, zabarwione niekiedy snobistycznym kolorytem. Cechy te obniżają wprawdzie motywacyjne walory zainteresowań, ale mogły korzystnie wpłynąć na całokształt dorobku literackiego i jego recepcję.

Wyraźne piętno na bodaj całości życia kulturalnego rzymskich nobilów wywarła religia. Wpływała ona na upodobania i zainteresowania w sferze wewnętrznych dążeń i motywacji, w innych przypadkach stanowiła popularne narzędzie przypodobania się masom rządzonym. Na przestrzeni dziejów różne religie bywały podstawową siłą kulturotwórczą. Nie inaczej działo się w okresie schyłku Republiki. Rzymska elita społeczna mogła prywatnie dokumentować swą powściągliwość religijną, a nawet ateizm — również w tych wypadkach, gdy pełniła bądź gorliwie zabiegała o zaszczytne funkcje kapłańskie lub wręcz o prawo do boskości⁶⁷. Jednakże w działalności publicznej nie przeszkadzało to w posługiwaniu się religią jako wygodnym narzędziem⁶⁸. Często powoływano się na znaki nieba, aby w razie konieczności interpretować je zgodnie z własnymi interesami⁶⁹. Owe paradoksy wynikały w dużej mierze z państ-

⁶⁶ Por. M. Jaczynowska: *Historia starożytnego Rzymu...*, s. 295.

⁶⁷ Por. Suet. *Iul.* 6. Na kwestię tę zwrócili uwagę np. L. Piotrowicz: *Kult panującego w starożytności*. Poznań 1922, s. 2—29; W. Burkert: *Caesar und Romulus-Quirinus*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 356—376, a zwłaszcza s. 375.

⁶⁸ Cic. *De div.* 2,33,70; *Ad Att.* 4,3,2; *Phil.* 2,35,88; 3,4,9; *Plut. Pomp.* 52,1; *Cat.*

Mi. 42,1; *Dio Cass. fr.* 36,27,5.

⁶⁹ Cic. *De leg.* 3,12,27. Zagadnienia związane z problematyką religii rzymskiej zostały ostatnio przedstawione w pracach: M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego...*, s. 78—109; eadem: *Przemiany religijne...*, s. 256—287 (artykuł oparty na jednym z rozdziałów tej syntezy); E. M. Staerman: *Social'nye osnovy religii drevnego Rima*. Moskva 1987, zwłaszcza s. 107—164; L. Mo-

wowego charakteru rzymskiej religii, która tym powszechniej wpływała na specyfikę życia literackiego i zainteresowań nobilew.

Prowadząc rozważania nad zagadnieniami odnoszącymi się do okresu niemal pełnego stulecia, nie można pominąć takiego elementu, jakim była ówczesna sytuacja wewnętrzna i zewnętrzna państwa rzymskiego, zwłaszcza w kontekście problemów wojny i pokoju. Parę razy Rzym stawał w obliczu znacznego zagrożenia z zewnątrz, kilkakrotnie wstrząsały nim zaburzenia wewnętrzne, a prawie nieprzerwanie prowadził działania militarne, których celem było tworzenie i powiększanie imperium. We wszystkich tych wydarzeniach uczestniczyli rzymscy nobilew i fakt ten musiał znaleźć jakieś odbicie w ich zainteresowaniach literackich.

Wymienione i scharakteryzowane pokrótce czynniki składały się na podłoże zainteresowań literackich *nobilitas*. Wykazują one istnienie daleko idących zależności pomiędzy jej elitarną pozycją w rzymskim społeczeństwie a możliwościami kulturalnego rozwoju.

Elitaryzm stwarzał nobilew i w tej dziedzinie warunki korzystniejsze aniżeli miały warstwy niższe. Uprzywilejowane miejsce w strukturze społecznej pociągało za sobą łańcuch kolejnych udogodnień, które sprawiały, iż rola *nobilitas* w kulturze rzymskiej mogła być bardzo znacząca. Jednocześnie istotne musiały być też punkty styeczne pomiędzy zainteresowaniami literackimi nobilew a potrzebami i aspiracjami warstw innych.

Jednakże dostrzeganie przejawów aktywności literackiej *nobilitas* nie może prowadzić do apoteozy postaw poszczególnych przedstawicieli tejże warstwy. Upodobania nobilew często wiązały się z ich działalnością o charakterze profesjonalnym, a pewne ich rozmiary wyznaczone zostały przez model ówczesnej edukacji, w pełni zdominowany przez retorykę. Dlatego nie można wyolbrzymiać przejawów literackiej erudycji nobilew. Pewien jej pułap określał po prostu kanon obowiązkowej lektury. Stosunek nobilew do literatury nie mógł więc wynikać wyłącznie z ich indywidualnych upodobań. Ponadto, obowiązujący w starożytności system wartości powodował, że możliwości wyboru zainteresowań były ograniczone.

Poczynione zastrzeżenia nie są próbą podważenia bądź pomniejszenia *a priori* autentyczności zainteresowań literackich *nobilitas*, a jedynie mają na celu zwrócenie uwagi na złożoność zagadnienia.

Rozdział drugi

Od Grakchów do upadku mariańczyków

Przystępując do prozopograficznej analizy zainteresowań literackich rzymskich nobilów żyjących w okresie schyłkowej Republiki, trzeba jeszcze raz podkreślić, iż pewna aktywność literacka uwidoczniła się już w postawach przedstawicieli wcześniejszych pokoleń *nobilitas*. Wyrazistym zaś ich przykładem był Katon Starszy¹. Przeprowadzając zatem niniejsze rozważania w kolejności oddającej przemijanie poszczególnych jednostek i pokoleń, wypada przyjrzeć się sylwetce Tyberiusza Grakcha, a przy sposobności także jego brata Gajusza.

Próba oceny zainteresowań literackich Tyberiusza i Gajusza Grakchów napotyka niemałe trudności wynikające z jednostronności relacji źródłowych, których autorzy — i w tym przypadku — większą wagę przywiązywali do politycznych i społecznych aspektów działalności wybitnych wnuków Scypiona Afrykańskiego Starszego. Powinowactwo ze zwycięzcą Kartaginy miało pewne znaczenie, ponieważ zawiązywało nić skoligacenia Grakchów z P. Korneliuszem Emilianem Afrykańskim Młodszym. W tych okolicznościach Grakchowie mogli się znaleźć w zasięgu oddziaływań kulturalnego kręgu Scypiona Młodszego. Ponadto podkreślone zostały przez Plutarcha i Cyncerona: ogólna kultura i talent oratorski ich ojca², który zmarł sporo przed rokiem 133, ale zapewne i jego osobowość mogła mieć wpływ na charakter zainteresowań obu synów. Decydującą rolę odegrała jednak w tym względzie matka. Jej zainteresowania i pewne zdolności literackie zostały odnotowane przez Cyncerona i Kwintyliana³. Można sądzić, że atmosfera domu, prowa-

¹ Por. Plut. Cat. Ma. 2,7; 13,1; 20,8; 23,6; 25,1; 27,7; Nep. Cat. Ma. 1; 3; Dio Cass. 37,22,2; Cic. De off. 1,29,4; Tusc. 4,2,3. Kilkanaście sugestii dotyczących erudycji literackiej Katona zamieścił Cynceron w swoim traktacie o starości — Cic. De senec. 4,10;

5,14; 5,16; 6,20; 7,22–25; 8,25; 10,31; 11,38; 20,75; 14,50; 15,54; 18,65; 20,73.

² Plut. Marceil. 5; Cic. Brut. 20,79.

³ Cic. Brut. 58,211; Plut. C. G. 19; Quint. Inst. 1,1,6.

dzanego przez przedwcześnie owdowiałą Kornelię, oddziaływała na zapatrywania i gusty literackie późniejszych reformatorów państwa rzymskiego.

Trzeba jednak stwierdzić, że zainteresowania literackie Grakchów nie zostały w źródłach dokładnie przedstawione. Przypuszczenie o ich istnieniu, mimo to, wynika z realnych przesłanek. Posiadamy bowiem informacje o nader starannym wychowaniu obu braci⁴, a program ogólnej edukacji obejmował między innymi zapoznanie się z podstawowym kanonem literatury pięknej. Jest to znamienne tym bardziej, gdy połączy się ze wspomnianą już osobowością matki. Pewnym potwierdzeniem tezy o zainteresowaniach literackich Gajusza jest wzmianka Plutarcha, który przytoczył jego słowa, zdające się korespondować z odpowiednimi fragmentami *Odysei*⁵. Jednakże relacji Plutarcha nie można interpretować w sposób literalny, gdyż nie jest wykluczone, iż w tym przypadku mamy do czynienia jedynie z dowodami poświadczającymi literacką erudycję biografą z Cheronei, a nie bohatera jego biografii.

W sumie bardzo niewiele da się powiedzieć o zainteresowaniach literackich Grakchów. Ich przypuszczalną skalę można próbować dopełnić wnioskami wypływającymi z faktu realizacji literackich aspiracji w ramach działalności oratorskiej utrzymanej w bardzo ozdobnym stylu azjańskim, któremu nadanie wersji pisanej było rzeczą niezwykle trudną. W opinii starożytnych sztuka ta lepiej powiodła się Gajuszowi niż Tyberiuszowi⁶. Ten pierwszy usiłował ponadto bronić pewnych koncepcji politycznych w piśmie, któremu przypisuje się przeznaczenie publicystyczne⁷.

Z dygresji Cyclerona zawartej w *Academici libri priores* wynika, iż literacką działalnością Enniusza interesował się Ser. Sulpicjusz Galba, znany orator i konsul z roku 144⁸.

Z kolei zaś analiza oratorstwa M. Emiliusza Porcyny, konsula z roku 137, skłoniła Arpinatę do podkreślenia, iż stylistyka mów Porcyny dowodziła jego prawdziwie dobrego pisarstwa, bliskiego doskonałości autorów greckich⁹.

Zainteresowania literackie Scypiona Młodszego byłyby bardziej znane, gdyby zachowała się jego biografia pióra Plutarcha, który w innym miejscu¹⁰

⁴ Plut. Tib. G. 1; Dio Cass. 28,83,1.

⁵ Plut. Tib. G. 12.

⁶ Cic. De or. 1,34; Brut. 33,125; Liv. Per. 60; Vell. Pat. 2,6; Plut. C. G. 1; Dio Cass. 25,85,1.

⁷ Por. Plut. Tib. G. 8; A. Chodźko-Domaniewska: *Tendencje historiografii rzymskiej na przełomie II i I w.* „Roczniki Humanistyczne” 1962, t. 11, z. 3, s. 77–79, 93; M. Brożek: *Historia literatury łacińskiej w starożytności. Zarys*. Wrocław 1976, s. 102.

⁸ Cic. Acad. 2,16,51. Zob. także ORF, s. 109–115; G. Kennedy: *A His-*

tory of Rhetoric. Vol. 1: *The Art of Rhetoric in the Roman World*. Princeton 1972, s. 72–73.

⁹ Cic. Brut. 25,94–95. Zob. także ORF, s. 135–137; H.-I. Marrou: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris 1950, s. 332.

¹⁰ Plut. Tib. G. 21. Appian natomiast, powołując się na nie zachowaną 39 księgę *Dziejów* Polibiusza, przytoczył cytaty Scypiona z *Iliady*, który Afrykańczyk miał wypowiedzieć po zdobyciu Kartaginy, App. Lib. 132,629–630; Polyb. fr. 39,6,

opisał scenę, z której wynika, iż Scypion potrafił stosownie do okoliczności zacytować fragment *Odysei*. Potwierdzenie jego zainteresowań literackich znajdujemy także u Wellejusza Paterkulusa¹¹ i wielokrotnie u Cyncerona¹². Zważywszy również na fakt, iż Scypion słynął jako dobry mówca, można sądzić, że nie bez wpływu na powodzenie jego sztuki oratorskiej pozostawał także talent literacki, widoczny w stylistycznych walorach przygotowywanych mów¹³. Specjalną cechą jego zainteresowań literackich było skupianie wokół siebie znanych pisarzy i patronowanie ich twórczości. Nie jest wykluczone, iż w młodości Scypiona ów mecenat sięgał aż do współudziału w tworzeniu utworów Terencjusza¹⁴.

Bardzo lakoniczną wzmiankę na temat Kw. Fabiusza Maksymusa Emiliana, konsula z roku 145, starszego brata Scypiona Młodszego, zamieścił w swej pracy o przyjaźni Cynceron. W świetle tej wzmianki Cynceron Fabiusz pod żadnym względem nie dorównywał Scypionowi¹⁵. Ogólnikowość tej opinii nie upoważnia do wyciągania istotniejszych wniosków o zainteresowaniach literackich Fabiusza Emiliana. Otrzymał on równie rzetelne wykształcenie jak młodszy brat, a to, że nie rozwinął swych zainteresowań na podobną skalę, nie może oznaczać, iż problematyka literacka nie miała dla niego żadnego znaczenia. Zresztą świadectwo Polibiusza zdaje się wyraźnie sugerować, iż Fabiusz nie był nobilem pozbawionym zainteresowań literackich¹⁶.

Znakomitą ilustrację kultury literackiej *nobilitas*, żyjącej w początkowym okresie schyłku Republiki, nakreślił Cynceron w traktatach *De re publica* i *Laelius de amicitia*. Mimo że zagadnienia literackie nie stanowią zasadniczego tematu rozmów prowadzonych przez Cynceronowych bohaterów, to jednak pojawiają się one w obu utworach. Co prawda, trzeba wziąć pod uwagę znaczny stopień fikcyjności¹⁷ opinii oraz twierdzeń wkładanych przez Cyncerona w usta postaci swoich dialogów, ale zarazem pamiętać o jego troskliwych staraniach, by możliwie wiernie oddawać rzeczywistość w swych pismach¹⁸. Uczestnicy filozoficznych dysput przytaczali również cytaty z greckiej i rzymskiej literatury pięknej. Oczywiście, zainteresowania literackie nie wszystkich dyskutantów zostały udokumentowane w równym stopniu. Potwierdzenie znalazła jednak duża erudycja Scypiona Młodszego, w którego usta Cynceron

¹¹ Vell. Pat. 1,12; 1,13.

¹² Cic. Pro Arch. 7; 9; Ad Quint. 1,1.

¹³ Cic. De or. 1,49,215; Brut. 21,82; App. B. C. 1,20,83.

¹⁴ Quint. Inst. 10,1,99; Suet. Vita Ter.4. Por. także W. Y. Sellars: *The Roman Poets of the Republic*. Oxford 1905, s. 206—207; M. Brożek: *Terencjusz i jego komedie*. Wrocław 1960, s. 65—66; idem:

Historia literatury..., s. 77—78; D. C. Earl: *Terence and Roman Politics*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 477.

¹⁵ Cic. De amic. 19,62.

¹⁶ Polyb. 32,9—10, a także Plut. Aem. 6.

¹⁷ Cic. Ad fam. 9,8,1—2.

¹⁸ Por. Cic. Ad Att. 13,16,1.

włożył zdania mające świadczyć nie tylko o znajomości twórczości Homera¹⁹, ale także Aratosa²⁰, Plauta²¹ i Enniusza²².

Literatura piękna stała się też wyraźnym przedmiotem zainteresowań L. Furiusza Filusa, konsula z roku 136²³. Można sądzić, iż zainteresowania literackie nie były również obce mniej aktywnym uczestnikom dyskusji: Kw. Eliuszowi Tuberonowi, siostrzeńcowi Scypiona, i P. Rutyliuszowi Rufusowi, konsulowi z roku 105. Ponadto Tuberon napisał prawdopodobnie dzieło z zakresu astronomii, na które powoływał się później Pliniusz Starszy²⁴. Natomiast Furiusz Filus spróbował raczej miernego talentu literackiego²⁵ w swym pamiętniku napisanym po łacinie i w pracy historycznej w języku greckim²⁶, jak również w mowach, z których jedna była co najmniej niezła, skoro znalazła uznanie w oczach Augusta²⁷.

Odnosnie do trzech innych postaci z *De re publica*, a mianowicie G. Leliusza i dwóch jego zięciów, Kwintusa Mucjusza Scewoli Augura i G. Fanniusza, dysponujemy dodatkowymi informacjami zawartymi w *Laelius de amicitia*. W świetle obu relacji Cyclerona można powiedzieć, że Leliusz — obok Scypiona — był główną postacią swoistego salonu literackiego, którego istnienie zarysowało się w kręgu arystokratycznej grupy filozoficznej. Z istnieniem tego koła ściśle związana była działalność satyryka Lucyliusza²⁸, a wcześniej — komediopisarza Terencjusza i tragika Pakuwiusza. Leliusz w prowadzonych dyskusjach często powoływał się na przykłady ze znanych utworów Homera²⁹, Aratosa³⁰, Enniusza³¹, Cecyliusza Stacjusza³², Terencjusza³³ i Pakuwiusza, z którym łączyły go więzy przyjaźni i gościnności³⁴. Pochwałę zainteresowań literackich Leliusza zawarł Cycleron w słynnej mowie, którą wygłosił w obronie poety Archiasza³⁵. Także mowy przygotowywane przez Leliusza zawierały w sobie piętno literackości³⁶, przez co realizo-

¹⁹ Cic. De rep. 1,36,56; 6,10,10.

²⁰ Cic. De rep. 1,36,56.

²¹ Cic. De rep. 4,10,12.

²² Cic. De rep. 1,16,25; 1,18,30; 1,32,49; 1,41,64.

²³ Cic. Pro Arch. 7; De rep. 3,9,14. Z przekazem wspominał Filusa niechętny nobilom poeta Porcius Licinus, por. Suet. Vita Ter. 2; FPL, s. 58.

²⁴ Plin. N. H. 18,235. Por. także K. Kumaniecki: *Literatura rzymska. Okres cyceroński*. Warszawa 1977, s. 461.

²⁵ M. Brożek: *Historia literatury...*, s. 103.

²⁶ Plut. Pomp. 37,4. Zob. także HRF, s. 120—124.

²⁷ Suet. Aug. 89. Pogląd Cyclerona na oratorstwo Rufusa był jednak raczej po-

wściągliwy. Cic. Brut. 31,114, por. także ORF, s. 168—171.

²⁸ Cic. Top. 25,94; Hor. Serm. 2,1. Por. także A. E. Astin: *Scipio Aemilianus*. Oxford—London 1967, s. 294—296; J.Korpanty: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie — wydarzenia — idee*. Warszawa 1979, s. 102.

²⁹ Cic. De rep. 4,5,5.

³⁰ Cic. De rep. 1,36,56.

³¹ Cic. De amic. 6,22.

³² Cic. De amic. 26,99.

³³ Cic. De amic. 24,89; 25,93; 25,98.

³⁴ Cic. De amic. 7,24.

³⁵ Cic. Pro Arch. 7.

³⁶ Cic. Ad Att. 7,10,3; De or. 2,84,341.

wałby on swoje literackie aspiracje. Dość powiedzieć, że w Leliuszu dopatrywano się także współautora utworów Terencjusza, co najdobitniej oddawało wyobrażenia starożytnych o nieprzeciętności jego literackiego talentu³⁷.

Podobnie wolno sądzić o nienagannie patetyzującym historyku i mówcy G. Fanniuszu³⁸ oraz o drugim zięciu Leliusza, świetnym znawcy prawa Kw. Mucjuszu Scewoli Augurze³⁹. W obu przypadkach jednak nasze wyobrażenie o zainteresowaniach literackich powinowatych Leliusza są znacznie ubożej udokumentowane w źródłach aniżeli w odniesieniu do ich teścia.

Uczestnictwo w Cyceronowej dyskusji o państwie świadczy, iż w roku 129 żył jeszcze M. Maniliusz, konsul z roku 149, którego możliwości intelektualne Cyceron parokrotnie ocenił bardzo pozytywnie⁴⁰. W zainteresowaniach Maniliusza dominowały zagadnienia prawnicze, a w dziedzinie prawa cywilnego uchodził za jednego z najlepszych znawców w swoim czasie. Efektem tych zainteresowań było napisanie rozprawy, która jednak nie zachowała się do naszych czasów⁴¹.

We wspomnianej już mowie biorącej w obronę Archiasza, Cyceron wymienił kilku nobilów, którym bliska była poezja. Spośród nich żył jeszcze w pierwszym półwieczu schyłkowej Republiki D. Juniusz Brutus, który kazał ozdobić frontony wznoszonych przez siebie świątyń i pomników wierszami najlepszego przyjaciela Akcjusza⁴². Ponadto tenże Brutus, konsul z roku 138, związany był także ze środowiskiem Scypiona⁴³.

Z innych nobilów warto odnotować postać G. Semproniusza Tuditanusa, konsula z roku 129. Napisał on pracę historyczną⁴⁴, a także był — w jakiejś mierze — mecenasem dla Hostiusza, autora epopei opisującej zwycięstwo Tuditanusa nad Istrami⁴⁵. Uważa się, że i w tym panegiryku wyraźnie uwidocznił się wpływ Homera, co w pewnym stopniu może również przybliżać charakter upodobań literackich Tuditanusa, którego twórczość wyróżniała się elegancją i wytwornością⁴⁶.

W odniesieniu do L. Kalpurniusza Pizona Frugiego, konsula z roku 133, wiadomo, że napisał *Annales*, których prosty styl niezbyt podobał się Cyceronowi⁴⁷, ale spotkał się z uznaniem Gelliusza⁴⁸. Równocześnie wyprowadzenie

³⁷ Cic. Ad Att. 7,10,3; Suet. Vita Ter. 4; FPL, s. 58. Zob. M. Brożek: *Terencjusz...*, s. 60—67.

³⁸ Cic. Brut. 26,99—101; De or. 3,47,183.

³⁹ Cic. De or. 1,9,38. Por. także ORF, s. 199—201.

⁴⁰ Cic. De rep. 1,12,18 et passim; Ad Att. 13,18,2; Ad Quint. 3,5,1; Brut. 27,106.

⁴¹ Zob. IAH, s. 25—27; M. Brożek: *Historia literatury...*, s. 41.

⁴² Cic. Brut. 28,107; Pro Arch. 10. Por. także M. Brożek: *Walka o scenę w Rzymie republikańskim i jej polityczne powiązania*. „Meander” 1959, t. 14, s. 23—30.

⁴³ Cic. De amic. 2,7.

⁴⁴ Plut. Flam. 14; A. Gell. 7,4,1.

⁴⁵ Por. FPL, s. 44—45.

⁴⁶ Cic. Brut. 25,95. Por. także M. Brożek: *Historia literatury...*, s. 90.

⁴⁷ Cic. De or. 2,12,51—53.

⁴⁸ A. Gell. 11,1,1; 11,14,1.

dziejów Rzymu od Eneasza sugeruje, że Pizon interesował się bodaj utworami Homera lub ich tradycją.

Do grupy kilku najwybitniejszych mówców starszego pokolenia *nobilitas* zaliczano **G. Papiriusza Karbona**, konsula z roku 120. Posiadał on duży talent oratorski, a nadto bardzo starannie przygotowywał swoje mowy, z których szczególnie znana była obrona L. Opimiusza, konsula z roku 121, oskarżonego o przyczynienie się do zamordowania G. Grakcha. Niemniej w oczach nieco przekornego Tacyta oratorstwo Karbona i całej jego generacji było jeszcze dość surowe⁴⁹. Niezależnie jednak od komentarzy Tacyta uznać trzeba, że Karbon uchodził w swoim czasie za jednego z najlepszych mówców. W zainteresowaniach oratorskich wzorował się na mowach świetnego stylisty Porcyny⁵⁰. Wydaje się także, iż w dziejach rzymskiej literatury oratorskiej był Karbon poniekąd postacią przełomową. Wraz z jego samobójczą śmiercią w roku 119, na rzymskich rostrach zajaśniał talent kolejnego nobila, L. Licyniusza Krassusa. To właśnie w obliczu ataku młodego podówczas Krassusa Karbon przestraszył się, iż nie zdoła odeprzeć oskarżenia o współudział w spisku przeciwko Grakchowi.

Wiadomo również, że **G. Skryboniusz Kurion**, pretor z roku 121, dziadek głośnego cezarianina, oprócz mów opublikował także kilka innych pism, o których jednak Cyceon nie przekazał bliższych informacji⁵¹.

Znacznie gorszym mówcą niż Karbon był **P. Mucjusz Scewola**, konsul z roku 133. Rozwijał on swe zainteresowania, koncentrując się w zasadzie na zagadnieniach prawniczych. Uchodził zresztą za prawnika znakomitego i jednego z twórców rzymskiego prawa cywilnego. Owoce jego studiów i praktyki, zebrane w postaci traktatu prawniczego, nie zachowały się do naszych czasów. Pod względem literackim dzieło Scewoli cechowało się z pewnością prawniczą zwięzłością i dążeniem do pełnej precyzji, które znajdowały swe korzenie w stoickich tendencjach stylistycznych, wyrastających z zasad głoszonych przez Panecjusza⁵².

Trudno prowadzić głębsze rozważania nad zainteresowaniami literackimi Kw. **Cecyliusza Metellusa Macedońskiego**, konsula z roku 143, a cenzora 131, na którego sławie najbardziej zaciążyło wydarzenie z roku 148, kiedy jako pretor uczynił Macedonię prowincją rzymską. Niemniej interesująca wiadomość została przekazana przez wiarygodnego Swetoniusza⁵³, który w życiorysie Augusta odnotował zainteresowanie cesarza mową Metellusa traktującą o pomnożeniu potomstwa. Rozpowszechniając tę mowę, zapewne

⁴⁹ Tac. Dial. 18,1.

⁵⁰ Cic. Brut. 25,96.

⁵¹ Cic. Brut. 32,122.

⁵² Cic. De fin. 1,4,12; Brut. 26,98; 28,108; Pompon. Dig. 1,2,2,39. Zob. także IAH, s. 32—34; A. H. Bernstein: *Praso-*

pography and the Career of Publius Mucius Scaevola. „Classical Philology” 1972, vol. 67, s. 44—46.

⁵³ Suet. Aug. 89; Liv. Per. 59. Zob. także ORF, s. 106—108.

bardziej chodziło Augustowi o poparcie swych poglądów autorytetem wybitnego Rzymianina. Trudno jednak sądzić, iż mógłby to być utwór słaby z punktu widzenia kryteriów literackich, jak również wolny od pewnych oznak literackiej erudycji jego autora.

Sympatia i zrozumienie okazywane poecie Archiaszowi, wynikające pewnie z jakichś zainteresowań literackich, cechowały M. Emiliusza Skaurusa⁵⁴, Kw. Metellusa Numidyjskiego⁵⁵, L. Licyniusza Krassusa — jednego z największych mówców⁵⁶, M. Liwiusza Druzusa, konsula z roku 112⁵⁷, M. Porcjusza Katona — ojca Utyceńskiego⁵⁸, L. Licyniusza Lukullusa — ojca słynnego smakosza⁵⁹, L. Hortencjusza — ojca wybitnego mówcy⁶⁰ i Gn. Oktawiusza, konsula z roku 128⁶¹. Spośród tych nobiliów pewne przejawy aspiracji literackich zdradzał M. Emiliusz Skaurus, konsul z roku 115, a potem głośny *princeps senatus*. Z upodobaniem do archaizującej manieri stylistycznej⁶² usiłował Skaurus informować społeczeństwo o swej działalności w pismach o charakterze publicystycznym⁶³. Być może, iż publicystyczne próby podejmował także M. Liwiusz Druzus, ojciec słynnego trybuna ludowego, o którego wykształceniu i wymowie pozytywne opinie przekazali Plutarch i Ciceron⁶⁴.

Więcej powiedzieć można o wymienionym mówcy L. Licyniuszu Krassusie, któremu Ciceron w *De oratore* imputował znajomość tragedii Ajchylosa, Sofoklesa i Eurypidesa oraz dostrzeganie związków pomiędzy ich twórczością a pisarstwem Enniusza, Pakuwiusza i Akcjusza⁶⁵. W innym miejscu Ciceron wyraził ustami Krassusa opinie na temat działalności pisarskiej Aratosa i Nikandra z Kolofonu⁶⁶ czy też cytował lub komentował Enniusza⁶⁷ i Lucyliusza⁶⁸. Natomiast literackie aspiracje Krassusa najpełniejszy wyraz znalazły w jego sztuce oratorskiej, którą niezwykle wysoko ocenił zarówno Ciceron, jak i inni pisarze antyczni⁶⁹.

⁵⁴ Cic. Pro Arch. 3.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Cic. Brut. 29,112; 30,116.

⁶³ Por. K. Morawski: *Historia literatury rzymskiej*. T. 1: *Historia literatury rzymskiej za Rzeczypospolitą*. Kraków 1909, s. 250; M. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur*. Tl. 1: *Die römische Literatur in der Zeit der Republik*. München 1959, s. 205—206; A. Chodźko-Domaniewska: *Tendencje historiografii...*,

s. 93—96; M. Brożek: *Historia literatury...*, s. 102; J. Korpany: *Rozwój politycznej roli jednostki w republice rzymskiej i jego odbicie w literaturze*. Kraków 1971, s. 56; idem: *Historiografia rzymska epoki archaicznej i cy-cerońskiej*. Kraków 1977, s. 17.

⁶⁴ Plut. C. G. 8; Cic. Brut. 28,109.

⁶⁵ Cic. De or. 3,7,27.

⁶⁶ Cic. De or. 1,16,69.

⁶⁷ Cic. De or. 1,45,199.

⁶⁸ Cic. De or. 1,16,69; 2,6,25.

⁶⁹ Por. Cic. Brut. 30,115; 36,138; 38,143; 43,157; 47,173; 50,186; 59,215; 86,296; Or. 5,19; 38,132—133; De or. 3,4,16; 3,50,196; 3,10,47; 3,9,35; 1,62,265; 1,34,158; Pro Quinct. 26; Pro Font. 8; In Caec. 8; Parad. 5,3,40; Pro Caecin. 18; Pro Cluent. 51; De off. 2,13,47,

Kolejną postacią z grona nobilów, o której zainteresowaniach literackich można powiedzieć coś więcej, był Kw. Lutacjusz Katulus, konsul z roku 102. Kazimierz Morawski uważał go wręcz za spadkobiercę Scypiona Młodszego, gdy idzie o kwestię kulturalnego przywództwa⁷⁰. Także Cyceon, broniąc Archiasza, parokrotnie wymienił nazwisko Katulusa stwierdzając, że rozumiał on poezję i okazywał jej zainteresowanie, a ponadto żył w bliskich stosunkach z Archiaszem⁷¹. Cyceon żywił też przekonanie, że Katulus bez trudu potrafił komentować prace Plauta⁷², Enniusza⁷³ czy Pakuwiusza⁷⁴. Bliski był mu też poeta Furiusz z Ancjum, któremu przesłał swoje dzieło *De consulatu et de rebus gestis suis*⁷⁵. W domu jego przebywał poeta grecki Antypater z Sydonu⁷⁶. Sam Katulus napisał nie tylko wspomniany utwór o swoim konsulacie, ale zajmował się też pisanem epigramów⁷⁷, z których dwa zachowały się do naszych czasów⁷⁸.

Więzy pokrewieństwa łączyły Katulusa z G. Juliuszem Cezarem Strabonem, edylem kurulnym z roku 90. Być może, iż właśnie w twórczości Cezara Strabona najpełniej zostały zrealizowane literackie aspiracje. Był on autorem trzech tragedii, a właściwie utworów dramatycznych o mało wyrazistym zróżnicowaniu genologicznym⁷⁹. Swój talent literacki i świetny dowcip celnie wykorzystywał także w działalności oratorskiej⁸⁰. O pewnych szczegółach jego zainteresowań literackich można wnioskować z faktu, iż jego dramatopisarstwo ściśle wiązało się z literaturą grecką i wręcz miało charakter prac translatorskich⁸¹. Ponadto Cyceon pisząc dialogi *De oratore* uznał, że

2,14,49; De leg. 3,19,42; In. Verr. 2,3,1; Rhet. ad Her. 4,2; Sen. Epist. 114,13; Vell. Pat. 2,9; Tac. Dial. 18; 25; 35. Zob. także ORF, s. 237—259; M. Maykowska: *Klasyczna teoria wymowy*. Warszawa 1936, s. 63—67; A. Michel: *Rhétorique et philosophie chez Cicéron. Essai sur les fondements philosophiques de l'art de persuader*. Paris 1960, s. 139.

⁷⁰ Por. K. Morawski: *Historia literatury...*, t. 1, s. 195; D. Dudley: *Roman Society*. London 1970, s. 132.

⁷¹ Cic. Pro Arch. 3.

⁷² Cic. De or. 2,10,39.

⁷³ Cic. De or. 2,37,155.

⁷⁴ Cic. De or. 2,27,156.

⁷⁵ Cic. Brut. 35,132. O patronacie literackim Katulusa zob. np. L. Alfonsi: *Sul „Circolo” di Lutazio Catulo*. In: *Hommages à L. Herrmann*. Bruxelles 1960, s. 61—67; P. Grimal: *Le lyrisme à Rome*. Paris 1978, s. 80—83.

⁷⁶ Cic. De or. 3,50,194.

⁷⁷ Cic. De nat. 1,28,79; A. Gell. 19,9,14. Epigramy te nie były pozbawione ducha aleksandryjskiej pointy, K. Kumaniecki: *Poezja rzymska na przełomie Republiki i Pryncypatu*. „Meander” 1953, t. 8, s. 364—365.

⁷⁸ Por. FPL, s. 55—56.

⁷⁹ Por. Cic. Brut. 48,177, a także GRF, vol. 1, s. 263—264; K. Morawski: *Historia literatury...*, t. 1, s. 144; M. Brożek: *Historia literatury...*, s. 116; K. Kumaniecki: *Cyceon i jego współcześni*. Warszawa 1959, s. 49.

⁸⁰ Cic. Brut. 48,177; De or. 3,8,30; Tusc. 5,19,55; De off. 1,30,108; 1,37,133.

⁸¹ M. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur...*, Tl. 1, s. 229; K. Morawski: *Historia literatury...*, t. 1, s. 144; E. Paratore: *Storia della letteratura latina*. Firenze 1962, s. 150.

Strabon swobodnie mógł cytować lub powoływać się na utwory Newiusza⁸², Enniusza⁸³ i Lucyliusza⁸⁴.

O ile L. Krassusa należałoby uznać za najdoskonalszego oratora drugiego pokolenia schyłkoworepublikańskiej *nobilitas*, o tyle Marka Antoniusza, konsula z roku 99, dziadka triumwira, trzeba by określić jako mówcę o największym talencie oratorskim. Niemniej warto zauważyć, iż najczęściej Antoniusz jest traktowany w źródłach jako jeden z dwóch najznakomitszych mówców. Tylko niekiedy Ciceron sugerował, iż skłonny był przyznać pierwszeństwo Krassusowi⁸⁵. Sam Antoniusz też miał podobno uznawać prymat swego konkurenta⁸⁶. Jako mówca znacznie różnił się jednak od Krassusa. Antoniusz traktował oratorstwo bardzo profesjonalnie i nie sporządzał pisemnej wersji swych mów. Nie przywiązywał również większej wagi do literatury pięknej, z którą zapoznał się podobno dość późno⁸⁷. Ale z *De oratore* Cicerona wynika, że Antoniusz mógł znać Symonidesa⁸⁸, Enniusza⁸⁹, Pakuwiusza⁹⁰ i Terencjusza⁹¹. Odnośnie natomiast do Antoniuszowego opracowania poświęconego sztuce przemawiania⁹², można się spodziewać, iż dotycząc technicznych aspektów oratorstwa, ujęte zostało w formie podręcznikowej, choć z pewnością nie wolnej od znamion pewnej literackości. Niestety, mistrzostwo Antoniusza miało niewielkie znaczenie dla sprawców krwawej rzezi w roku 87, podczas której poniósł on śmierć.

Nobilem, który według starożytnych nie przejawiał głębszych zainteresowań literackich, był słynny konsul siedmiokrotny Gajusz Mariusz. Argumentem koronnym jest tutaj pogląd Cicerona, skądinąd życzliwego swojemu wielkiemu krajanowi. W sposób bardzo taktowny tę negatywną opinię Ciceron wyraził parokrotnie⁹³. Ocena ogólnej i oratorskiej kultury Mariusza nie stoi w opozycji do poglądu Cicerona⁹⁴. Niemniej zauważyć trzeba, iż wśród zwolenników Mariusza byli także i poeci. I tak uważa się, iż do stronników Mariusza należał wspomniany Porcius Licinus, który zaciekle zwalczał nobilemów i ich tradycje, sięgając po czasy Scypiona Młodszego⁹⁵.

⁸² Cic. De or. 2,69,279; 2,70,285.

⁸³ Cic. De or. 2.,54,222; 2,68,276.

⁸⁴ Cic. De or. 2,62,353. O Cezarze Strabonie wspominają autorzy książek poświęconych dyktatorowi G. Juliuszowi Cezarowi, np. G. Walter: *Cezar*. Warszawa 1983, s. 10,24.

⁸⁵ Cic. Brut. 38,143; 59,215.

⁸⁶ Cic. De or. 1,48,204—208; 3,49,189.

⁸⁷ Cic. De or. 2,14,62; Or. 1,18.

⁸⁸ Cic. De or. 2,86,351.

⁸⁹ Cic. De or. 2,37,156.

⁹⁰ Cic. De or. 1,58,246; 2,44,187; 2,46,193.

⁹¹ Cic. De or. 2,80,326—327.

⁹² Cic. De or. 1,21,94; 3,49,189; Or. 5,18; Brut. 44,163. Sylwetkę Antoniusza Oratora opisują także biografowie jego wnuka, Marka Antoniusza triumwira, np. E. G. Huzar: *Mark Antony. A Biography*. Minneapolis 1978, s. 14—20.

⁹³ Zob. Cic. Pro Arch. 3; 9; Cum. popul. 5,11.

⁹⁴ Sall. Iug. 85,32; Vell. Pat. 2,11; Dio Cass. 26,89,2.

⁹⁵ Por. M. Brożek: *Terencjusz...*, s. 61—64.

Zresztą propagandową rolę literatury doceniał Mariusz także wówczas, gdy polubił L. Plocjusza sądząc, iż ów poeta będzie sławił jego czyny⁹⁶. Archiasza miał nawet pochwalić za opisanie wojny z Cymbrami⁹⁷. Ponadto był Mariusz zwolennikiem łacińskiej szkoły retorycznej L. Plocjusza Gallusa⁹⁸, przeciw której występował Kraseus. Związek Mariusza z tym plebejskim nurtem rzymskiego oratorstwa wręcz mechanicznie sytuował siedmiokrotnego konsula poza marginesem oratorskiego kręgu *nobilitas*. Według świadectwa Sallustiusza, Mariusz miał lekceważący stosunek do oratorskich popisów nobilów⁹⁹. Będąc „człowiekiem nowym”, starał się akcentować odmiennność swojej postawy wobec oratorstwa i mało sobie cenił dążenia do doskonalenia retorycznego kunsztu. Częste przeciwstawianie swego męstwa wszelkiej erudycji, w tym oratorskiej¹⁰⁰, zdaje się świadczyć, iż Mariusz był w pełni świadom braku krasomówczych predyspozycji. Być może, iż niedostatki te stały się źródłem Mariuszowych kompleksów, które usiłował przełamywać nie mocą argumentu słowa, lecz siły, do zadokumentowania której posiadał rzeczywiście nieprzeciętne zdolności. Ostatecznie jednak Mariusz nie mógł, mimo wszystko, całkowicie pomijać znaczenia literatury, choć motywacja jego stosunku do niej wyrastała przede wszystkim z chęci politycznej rywalizacji, doprowadzonej aż do pragnienia zniszczenia w roku 87 człowieka tej miary, co Kw. Lutacjusz Katulus.

W toku równie dramatycznych wydarzeń roku 82 zginął bodaj najwybitniejszy prawnik republikańskiego Rzymu, Kw. Mucjusz Scewola, *pontifex maximus*, konsul z roku 95. Był on synem wspomnianego już Publiusza, konsula z roku 133, oraz bratem stryjecznym Scewoli Augura, konsula z roku 117. Właśnie po śmierci tego ostatniego został nauczycielem Cyclerona, wzbudzając w nim wiele podziwu dla swej wiedzy ogólnej i prawniczej¹⁰¹.

⁹⁶ Cic. Pro Arch. 9. Por. także J. van Ooteghem: *Caius Marius*. Namur 1964, s. 231—264.

⁹⁷ Cic. Pro Arch. 9.

⁹⁸ Cic. Pro Arch. 9; Suet. De gramm. 26. Por. także T. F. Carney: *A Biography of C. Marius*. Assen 1961, s. 14; J. van Ooteghem: *Caius Marius...*, s. 264; G. Kennedy: *A History of Rhetoric...*, vol. 1, s. 95.

⁹⁹ Sall. Iug. 85,25.

¹⁰⁰ Sall. Iug. 85,31 — „non sunt composita verba mea”. Por. także Sall. Iug. 85,13; 85,26; 85,32; 85,39; 85,40; Plut. Mar. 3; Vell. Pat. 2,11; K. von Fritz: *Sallust and the Attitude of the Roman Nobility at the Time of the Wars against Jugurtha (112—105 B. C.)*. „Transactions and Pro-

ceedings of the American Philological Association” 1943, vol. 74, s. 166.

¹⁰¹ Cic. De amic. 1,1; De nat. 3,32,80; De off. 1,32,166; 2,16,57; 3,11,47; Pro Planc. 14; Brut. 39,145; De or. 1,39,180; In Verr. 2,2,13; Pro Caecin. 18; 24; Ad Att. 6,1,16; Vell. Pat. 1,9; Plut. Cic. 3. Por. także IAH, s. 48—104; R. E. Smith: *Cicero, the Statesman*. London—Cambridge 1966, s. 19, a ostatnio o pracach Scewoli z zakresu teorii religii zob. M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1987, s. 87—89; eadem: *Przemiany religijne w okresie schyłku republiki rzymskiej*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia, polityka i religia. Studia ofiarowane Izbie Bieżuńskiej-Malowist w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*. Warszawa 1988, s. 264—266.

Zainteresowania Scewoli Pontifeksa z zakresu prawa łączyły się także z jego funkcją kapłańską i fakt ten znajdował odzwierciedlenie w pracach¹⁰², które nie zachowały się po nasze czasy, ale korzystali z nich komentatorzy antyczni. O pewnych kwestiach poruszanych przez Scewolę znajdujemy również informacje u Cycerona¹⁰³. Podstawowym dziełem Scewoli było osiemnaście ksiąg *Ius civile* oraz prawdopodobnie *Horoi* — stanowiące zbiór komentarzy do poszczególnych pojęć prawnych i ich definicji¹⁰⁴. Uważa się, iż na koncepcję i kształt jego prac wyraźny wpływ wywarła ideologia stoicka, co znajduje potwierdzenie w filozoficznym i religioznawczym nurcie jego zainteresowań. Odbiciem tego były podkreślane przez starożytnych stylistyczne dążenia Scewoli do zwięzłego i precyzyjnego formułowania sądów¹⁰⁵.

Tak przedstawia się próba wskazania przedstawicieli *nobilitas*, którzy żyli w pierwszej połowie epoki schyłkowej Republiki, a których zainteresowania literackie zostały w jakiś sposób udokumentowane przez nich samych bądź też przez innych pisarzy antycznych. Mówienie o kolejnych nobilach żyjących w tym okresie oparte byłoby jedynie na sugestiach i przypuszczeniach nie mających poważniejszego poparcia w materiale źródłowym. Można tylko zauważyć, iż nie należy wykluczać, że inni nobilowie, będący autorami różnych prac z zakresu rozmaitych dyscyplin, wykorzystywali we własnych utworach swoją erudycję wynikającą z zainteresowań literackich, a pisanie czy też wygłaszanie oracji traktowali jako spełnianie się literackich aspiracji. Podobnie rzecz trzeba widzieć także w receptywnym nurcie ich upodobań. Krąg literacki *nobilitas* był więc w tym okresie znacznie większy. Tragicznym dopełnieniem obrazu życia literackiego w latach 133—82 było okrucieństwo walczących o władzę stronnictw. W toku tych dramatycznych zmagania zginęła większość spośród przedstawionych w tym rozdziale światłych reprezentantów rzymskiej *nobilitas*.

¹⁰² Vell. Pat. 2,26, 2.

¹⁰³ Np. Cic. De off. 3,17,70.

¹⁰⁴ K. Kumaniecki: *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*. Warszawa 1969, s. 389; M. Brożek: *Historia literatu-*

ry..., s. 109; J. Kōhn: *Römische Rechtswissenschaft*. In: *Geschichte der wissenschaftlichen Denkens im Altertum*. Ed. F. Jürss. Berlin 1982, s. 615.

¹⁰⁵ Cic. Brut. 39,145.

Od Sulli do klęski pompejańczyków

Działalność militarna i polityczna L. Korneliusza Sulli święciła swoje sukcesy jeszcze przy końcu drugiego stulecia. Jednakże szczyt kariery dyktatora nastąpił dopiero po upadku Mariusza i jego zwolenników. Zapewne nie upoważniałoby to do sytuowania Sulli w drugiej połowie schyłkowej Republiki. Tymczasem przyjęte kryteria chronologiczne zdają się dodatkowo uzasadniać tę cezurę, zwłaszcza gdy dotyczy ona zainteresowań literackich.

Ogólna ocena Sulli, dokonana przez starożytnych, ukazuje tę postać jako bardzo kontrowersyjną. Podobnie jawi się obraz jego zainteresowań literackich, na który spogląda się zazwyczaj przez pryzmat jednego faktu, a mianowicie *Commentarii*. Bliższe przyjrzenie się informacjom o zapiskach Sulli pozwala na przedstawienie jego aspiracji literackich we właściwym świetle. Według Plutarcha¹ były one napisane kiepskim stylem i w pewnej mierze stanowiły materiał dla Lukullusa, który miał je przeredagować i nadać im kształt rzetelnej historii. Lukullusowi zresztą *Commentarii* były dedykowane, a uzupełnił je wyzwoleniec Sulli, Korneliusz Epikadus². Ten ostatni fakt świadczy o tym, że w otoczeniu Sulli znajdowali się ludzie o znacznych umiejętnościach pisarskich. Z kolei Nepos wspominał, że T. Pomponiusz Attyk wygłaszał greckie i łacińskie utwory poetyckie, gdy przebywał w towarzystwie Sulli, który usilnie pragnął zatrzymać Attyka przy sobie, a nawet sownie go wynagrodził darami otrzymanymi w Atenach³. Według słów Cicerona⁴ Sulla miał dać nagrodę pewnemu poecie pod warunkiem, że ów nie będzie już więcej pisał. Zdarzenie takie można interpretować dwojako. W kontekście innych stwierdzeń Cicerona można jednak sądzić, że wspomniana postawa wynikała z niskiej oceny utworów poety, a to świadczyłoby o pewnym obeznaniu czy też

¹ Plut. Sull. 37.

538—539.

² Por. Suet. De gramm. 12,1. Zob.

³ Nep. Att. 4.

także K. Kumaniecki: *Literatura rzymska. Okres cynceroński*. Warszawa 1977, s. 116,

⁴ Cic. Pro Arch. 10.

guście, a tym samym potwierdzałoby, wraz z wcześniej odnotowanymi faktami, literackie zamiłowania Sufli. Upodobania te miały swe podłoże także w wykształceniu dyktatora, które — zdaniem Sallustiusza — zapewniło Sulli poznanie zarówno greckiej, jak i łacińskiej literatury⁵. Według sugestii Appiana⁶ Sulla mógł znać Rycerzy Arystofanesa. Specjalnie jednak lubował się utworami mimicznymi i ich inscenizacjami⁷, a ponadto posiadał również poetyckie aspiracje⁸.

Żarliwym sullańczykiem był L. Marcjusz Filip, konsul z roku 91. On też najprawdopodobniej wygłosił mowę pogrzebową po śmierci dyktatora, jako że uchodził za najwybitniejszego z ówczesnych oratorów prosullańskich⁹. W okresie swego konsulatu Filip z powodzeniem zwalczał trybuna ludowego M. Liwiusza Druzusa, a także wystąpił z obraźliwymi atakami pod adresem mówcy Krassusa. Dość powiedzieć, że wystąpienie Filipa wprowadziło Krassusa w stan tak silnej depresji, iż w parę dni później zmarł. Zdolności oratorskie Filipa uzyskały bardzo wysoką ocenę Cycerona¹⁰. Arpinata uważał nawet, że był on najbliższy doskonałości Krassusa i Antoniusza, choć dystans pomiędzy nimi pozostawał bardzo znaczny. Posiadał jednak wszechstronny talent oratorski. Ten uzdolniony nobil był ponadto jednym z bieglejszych znawców nauki greckiej¹¹, a zatem pewnie i literatury, co stanowi dopełnienie retorycznego nurtu jego zainteresowań literackich. Pewną ilustracją talentu Filipa jest znana z przekazu Sallustiusza mowa wygłoszona przeciwko M. Emiliuszowi Lepidusowi, konsulowi z roku 78¹².

G. Aureliusz Kotta, konsul z roku 75, został uczyniony przez Cycerona współuczestnikiem akcji traktatu *De oratore*. W zaaranżowanej dyskusji wielokrotnie poruszano zagadnienia związków pomiędzy sztuką oratorską a innymi dyscyplinami, wśród nich poezją¹³. Znajdowały się tam również nawiązania do utworów bądź postaci kilkunastu pisarzy greckich i łaciń-

⁵ Sall. Iug. 95,3.

⁶ App. B. C. 1,94,435.

⁷ Plut. Sull. 26; 33; 36.

⁸ App. B. C. 1,97,455. Por. także Sall. Iug. 95,3 oraz Athen. Naucr. 6,261 c; 14,615 a; SRF, Vol. 2, s. 386. O kulturze literackiej Sulli zob. A. Keaveney: *Sulla, Sulpicius and Caesar Strabo*. „Latomus” 1979, vol. 38, s. 451—460; idem: *Sulla. The Last Republican*. London 1982; idem: *Who Were the Sullani?* „Klio” 1984, Bd. 66, s. 114—150, a zwłaszcza s. 127—128. Oratorem był natomiast Sulla raczej słabym. W przeciwnym wypadku Cyceon nie omieszczałby go pochwalić w mowie wygłoszonej w obronie Roscjusza z Amerii, por. A. K r a -

wczuk: *Data wygłoszenia i tło polityczne mowy Cycerona „Pro Sex. Roscio Amerino”*. „Eos” 1956, vol. 47, s. 121—138; V. Buchheit: *Ciceros Kritik an Sulla in der Rede für Roscius aus Amerino*. „Historia” 1975, Bd. 25, s. 570—591.

⁹ App. B. C. 1,106,500. Por. także ORF, s. 265—269.

¹⁰ Cic. Pro Planc. 22,52; Pro Mur. 17,36; Pro Quinct. 22; Brut. 45,166; 50,186.

¹¹ Cic. Brut. 47,143. Sylwetka Filipa wnikliwiej została scharakteryzowana w książce J. van Ooteghem: *Lucius Marcius Philippus et sa famille*. Namur 1961, s. 128—170.

¹² Por. Sall. Hist. fr. 1,77,1—22.

¹³ Cic. De or. 1,16; 1,34; 3,7.

skich¹⁴. Aktywniejszą rolę przypisał Cyceon Kotcie w pierwszej i drugiej księdze *De natura deorum*. W jego usta włożone zostały wypowiedzi mające sugerować, że G. Aureliusz Kotta był dobrym znawcą utworów Homera¹⁵, Symonidesa¹⁶, Terencjusza¹⁷, Akcjusza¹⁸, Cecyliusza¹⁹ i Kw. Lutacjusza Katulusa²⁰, a także prac Hezjoda²¹, Eurypidesa²², Aratosa²³ i Pakuwiusza²⁴, które cytowali lub wspominali pozostali uczestnicy dyskusji. Naturalną jest rzeczą, iż nie można Cyceonowego scenariusza traktować dosłownie. Niemniej sam fakt prowadzenia różnorodnych dyskusji — nierzadko dotyczących spraw literatury — przez przedstawicieli rzymskiej *nobilitas*, którzy tę modę przejęli od Greków, nie może ulegać najmniejszej wątpliwości²⁵. Jeżeli więc nawet udział Kotty został przypadkowo wkomponowany w akcję wspomnianych dysput, to ewidentna jest literacka aktywność *nobilitas*. Zresztą wcześniej Kotta określony został jako dobry mówca, co również rzuca pewne światło na jego zainteresowania literackie²⁶.

O G. Klaudiuszu Marcellusie, pretorze z roku 80, wiadomo, iż był autorem pracy z zakresu prawa auguralnego²⁷. Uchodził zresztą, obok Ap. Klaudiusza Pulchera, za najlepszego augura²⁸, co może w tym kontekście świadczyć o jakimś talencie literackim także Marcellusa, skoro Cyceon cenił jego dzieło nie mniej niż pracę świetnego literata Pulchera.

Z osobą Sulli wiąże się postać Lucjusza Korneliusza Sizenny, pretora z roku 78. Sizenna w swym dziejopisarstwie starał się sławić Sullę w sposób podobny, jak czynił to Klejtarch w odniesieniu do Aleksandra Macedońskiego²⁹. Dzieło historyczne Sizenny zawierało swoiste osobliwości stylistyczne, nie pochwalane przez Cyceona³⁰, a charakteryzujące się dużą pretensjonalnością. Jednakże Sizenna pozostawił starożytnym także inny ślad swych aspiracji i upodobań literackich, którym był przekład na łacinę opowieści

¹⁴ Cic. De or. 1,16; 1,34; 1,45; 1,58; 2,7; 2,10; 2,38; 2,44; 2,46; 2,54; 2,62; 2,67—70; 2,80; 2,86.

¹⁵ Cic. De nat. 1,38,107; 3,16,41.

¹⁶ Cic. De nat. 1,22,60.

¹⁷ Cic. De nat. 3,29,73.

¹⁸ Cic. De nat. 3,29,72—73.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Cic. De nat. 1,28,79.

²¹ Cic. De nat. 1,15,41.

²² Cic. De nat. 2,25,64.

²³ Cic. De nat. 2,41, 104—114; 2,63,159.

²⁴ Cic. De nat. 2,36,91.

²⁵ K. Kumaniecki: *Cyceon i jego współcześni*. Warszawa 1959, s. 40.

²⁶ Por. Cic. Brut. 49,183; 55,202; Or. 30,106; De nat. 2,1,1; De or. 1,8,20;

Vell. Pat. 2,36; App. B. C. 1,37,167. Zob. także ORF, s. 286—291; G. Walter: *Cezar*. Warszawa 1983, s. 9; J. Korpanty: *Z historii wymowy rzymskiej*. „Filomata” 1980, nr 340, s. 20.

²⁷ Cic. De leg. 2,13,32—33; De div. 2,35,75.

²⁸ Cic. De leg. 2,13,32.

²⁹ K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 119.

³⁰ Por. Cic. De div. 2,25,54; Brut. 64,228; 74,259—260; De leg. 1,2,7; Quint. Inst. 1,5,13; Fronto. Epist. ad Ver. 1,1,2. Zob. także ORF, s. 305—307; HRF, s. 175—189; E. Rawson: *L. Cornelius Sisen-na and Early First Century B. C.* „The Classical Quarterly” 1979, vol. 29, s. 327—333, 346.

milezyjskich niejakiego Arystydesa, stanowiących zbiór nowel o treści erotycznej³¹. Uproszczona była przeto opinia przekazana przez Cyncerona, jakoby Sizenna z autorów greckich znał jedynie Klejtarcha³². Oba przykłady pozwalają widzieć Sizennę jako nobila, który w pełni rozwijał swe zainteresowania literackie, a Cynceronowa ocena jego twórczości nie zmienia tego faktu. Natomiast wymowne potwierdzenie historiograficznych kompetencji Sizenny stanowiło przypisanie mu przez samego Warrona tytułowej roli w logistoryku *Sisenna de historia*³³.

Nobilem o literackich aspiracjach był znany annalista i mówca G. Licyniusz Macer, trybun ludowy z roku 73. Literackość historiograficznego dzieła Macera budziła pewne wątpliwości Cyncerona, ale fakt, iż wielki mówca, mimo bardzo poważnego konfliktu z Macerem, wyraził swe zastrzeżenia w sposób dość powściągliwy³⁴, może świadczyć, iż Macer napisał swą pracę w całkiem niezłym stylu³⁵. Dodatkową wymowę zdaje się mieć tutaj i to, że Gajusz Macer był ojcem głośnego poety Licyniusza Kalwusa, a ponadto nawet Cynceron uznał stylistykę jego mów za wystarczająco ozdobną³⁶.

Wiadomo, że poezją interesował się Kw. Cecyliusz Metellus Pius, konsul z roku 80. Według Cyncerona świadczyć miał o tym fakt, iż Metellus w czasie swego prokonsulatu słuchał w Kordubie nawet tamtejszych poetów, których wiersze brzmiały nie tylko obco, ale i ciężko³⁷. dopełnieniem tej informacji jest wiadomość, pochodząca także od Cyncerona, z której wynika, że Metellus Pius okazywał nie tylko sympatię poecie Archiaszowi, ale łączyły go z nim więzy poufalej przyjaźni. U podłoża tych związków leżały gorliwe zabiegi Metellusa o to, aby jego czyny zostały uwiecznione w jakimś poemacie³⁸.

Kw. Lutacjusz Katulus, konsul z roku 78, a syn konsula z roku 102, wraz ze swym ojcem został również wymieniony wśród nobilów związanych ze znanym poetą Archiaszem³⁹. Ponadto o zainteresowaniach literackich Katulusa przekonuje usytuowanie go przez Cyncerona w dialogach akademickich. Co prawda, nie Katulusowi przypisane zostało wypowiedzianie zdań wskazujących na jakąś erudycję literacką, ale wymowne jest nawet samo uczestnictwo w dyskusji, mimo rzeczzonej już fikcyjności jej akcji. Mógł więc być Katulus, w pierwotnej koncepcji Cyncerona, gospodarzem dyskusji przedstawionej w pierwszej, zaginionej księdze tak zwanych *Academici libri priores*⁴⁰. W następnej redakcji dzieła Cynceron nie umieścił już Katulusa ze względu na zastrze-

³¹ Plut. Crass. 32. Zob. także K. Kumaniecki: *Historia literatury...*, s. 119.

³² Cic. De leg. 1,2,7.

³³ A. Gell. 19,9,5.

³⁴ Cic. Brut. 67,238; De leg. 1,2,7.

³⁵ M. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur*. Tl. 1: *Die römische Literatur in der Zeit der Republik*.

München 1959, s. 320; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 112–115.

³⁶ Cic. Brut. 66,238. Zob. także ORF, s. 356–358; HRF, s. 190–197.

³⁷ Cic. Pro Arch. 3.

³⁸ Cic. Pro Arch. 10.

³⁹ Cic. Pro Arch. 3; 10.

⁴⁰ Cic. Acad. 2,25,80.

żenia co do poziomu jego wiedzy filozoficznej⁴¹. Nie znaczy to jednak, iż nie mógł Katulus być właściwą postacią w odniesieniu do kwestii i dygresji literackich. Dlatego wydaje się, że za ilustrację jego obeznania w literaturze pięknej można przyjąć fragmenty zachowanej drugiej księgi *Academici libri priores*, zatytułowanej *Lucullus*, gdzie odwoływano się do utworów Epicharma⁴², Eurypidesa⁴³, Aratosa⁴⁴ i Enniusza⁴⁵ oraz postaci Lucyliusza⁴⁶. Pewne potwierdzenie takiej hipotezy stanowi fakt, iż Katulus był również uczestnikiem dialogu pt. *Hortensjusz*, z którego zachowało się ponad sto fragmentów, a fragment sześćdziesiąty piąty świadczy, że znajdowały się tam także nawiązania do literatury pięknej.

Człowiekiem związanym z Sullą był również L. Licyniusz Lukullus, a obie te postaci łączyły między innymi zainteresowania literackie. Nieco wcześniej wspomniano o zapiskach Sulli i o dedykowaniu ich Lukullusowi. Plutarch potwierdził w innym miejscu, że były one lekturą dla Lukullusa⁴⁷. Świetna znajomość greki pozwoliła mu na napisanie poematu historycznego poświęconego wojnie marsyjskiej, tj. wojnie Italików z Rzymem z lat 90—88. Przekazując tę informację, Plutarch podkreślił, że Lukullus był wystarczająco utalentowany, aby i po łacinie napisać swe dzieło⁴⁸. Aspiracje literackie Lukullusa wyrastały z jego niepospolitych zainteresowań. A pełnię jego osobistej kultury literackiej przybliżył nam Ciceron, który uwidocznił więzy łączące Lukullusa z Archiaszem⁴⁹. Duże uznanie dla Lukullusa wyraził Ciceron w *Academici libri priores*. Uwzględnienie uczestnictwa Lukullusa w filozoficznej dyskusji ma w tym miejscu spore znaczenie, ponieważ — jak już wspomniano — dyskusja ta nie była wolna od dygresji świadczących o erudycji literackiej jej uczestników⁵⁰, w tym również Lukullusa⁵¹. W świetle sugestii Cicerona Lukullus potrafił cytować utwory Epicharma⁵² i Enniusza⁵³, a nadto mógł być jedną z kluczowych postaci dialogu, w którym oprócz wymienionych cytowano lub odwoływano się do takich autorów, jak Eurypides⁵⁴, Aratos⁵⁵ czy też Lucyliusz⁵⁶. Dodać do tego można przypuszczenie wysunięte pod adresem

⁴¹ Cic. Ad Att. 13,16,1.

⁴² Cic. Acad. 2,16,51.

⁴³ Cic. Acad. 2,28,89.

⁴⁴ Cic. Acad. 2,20,26.

⁴⁵ Cic. Acad. 2,16,51.

⁴⁶ Cic. Acad. 2,32,102. O roli politycznej Katulusa zob. A. E. Astin: *Censorships in the Late Republic*. „Historia” 1985, Bd. 34, s. 178—179.

⁴⁷ Plut. Luc. 1,4; 23.

⁴⁸ Plut. Luc. 1,7. Literacką i ogólną kulturę Lukullusa bliżej przedstawiono np. w pracach: G. Ferrero: *Wielkość i upadek Rzymu*. T. 1: *Podbój*. Poznań 1935, s. 174;

T. Zieliński: *Rzeczpospolita rzymska*. Warszawa 1958, s. 366—370; J. van Ooteghem: *Lucius Licinius Lucullus*. Namur 1957, s. 16—17, 184—206; S. Mrozek: *Filhel-lenizm Luciusa Liciniusza Lucullusa*. „Filomata” 1963, nr 166, s. 308—314.

⁴⁹ Cic. Ad Att. 1,16,15.

⁵⁰ Cic. Acad. 2,27,88—89; 2,32,102.

⁵¹ Cic. Acad. 2,16,51.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Cic. Acad. 2,28,89.

⁵⁵ Cic. Acad. 2,20,66.

⁵⁶ Cic. Acad. 2,32,102.

Katulusa w kontekście Cyceronowego *Hortensjusza*, ponieważ i Lukullus był postacią uczestniczącą w akcji tego traktatu. Szczególnie zaś istotny jest ten fragment *Hortensjusza*, z którego wynika, iż Lukullus interesował się tragedią i posiadał jakiś spis tragików, o pożyczenie którego prosił Cyceron⁵⁷. Dopelnieniem obrazu tej niezwyklej kultury literackiej Lukullusa była jego sławna biblioteka⁵⁸.

Pewne przejawy zainteresowań literackich zdradzał syn triumwira M. Licyniusza Krassusa, Publiusz. Zdobył on pod kierunkiem Cycerona staranne wykształcenie, uzyskując pochlebną ocenę swej erudycji literackiej i oratorskich zdolności⁵⁹. Był ponadto młody Krassus opiekunem i w jakiejś mierze mecenasem P. Krassusa Apolloniusza, którego talent literacki zachwalał Cyceron⁶⁰. Sam triumwir niezbyt garnął się do literatury, ponieważ w przeciwnym wypadku Arpinata nie omieszczałby tego wyeksponować w specjalnym liście pojednawczym z lutego 54 roku⁶¹. Zresztą triumwir stosunkowo szybko odstąpił od wcześniejszego zamiaru pełnego poświęcenia się karierze adwokackiej⁶². Najwidoczniej rozumiał jednak potrzebę wszechstronnego wykształcenia swych synów pod kierunkiem Cycerona, co pozytywnie świadczy o nim, tym bardziej że stosunki Krassusa z Cyceronem nie były najlepsze⁶³.

Bardzo powściągliwa była opinia Cycerona⁶⁴ o drugim synu triumwira, Marku Krassusie, który przeżył ojca i brata.

Ze zrozumiałych względów unikał Cyceron wzmianek odnoszących się do literackich aspektów oratorstwa P. Kłodiusza, głośnego trybuna ludowego z roku 58, który zginął w roku 52. Niemniej kilku autorów antycznych uznało Kłodiusza za utalentowanego mówcę, który wraz ze swym rodzeństwem posiadał wszechstronne wykształcenie, zdobyte pod kierunkiem L. Atejusza Pretekstusa⁶⁵.

⁵⁷ Cic. Hort. fr. 48. Zob. także J. van Ooteghem: *Lucius Licinius Lucullus...*, s. 186.

⁵⁸ Problem biblioteki Lukullusa znany jest z kilku przekazów antycznych, zob. ostatnio na ten temat T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. W: „*Studia Bibliologiczne*” T. 2: *Bibliofile – bibliotekarze – wydawcy*. Red. J. Paszek. Katowice 1988, s. 14.

⁵⁹ Cic. Ad fam. 13,16,3.

⁶⁰ Cic. Ad fam. 5,8,2–4; Brut. 81,281–282. Por. także T. Łoposzko: *Tajne intrygi polityczne Marka Krassusa w latach 61–56 przed n.e. (?)*. W: „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*”. Sectio F. Vol. 14. Lublin 1973, s. 147; R. Syme:

The Sons of Crassus. „*Latomus*” 1980, vol. 39, s. 405.

⁶¹ Cic. Ad fam. 5,8.

⁶² Cic. Pro Balb. 7; 22.

⁶³ Cic. Ad fam. 5,8,1–2.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Por. Vell. Pat. 2,45; Plut. Caes. 9; Suet. De gramm. 10 oraz ORF, s. 427–430; T. Łoposzko: *Trybunat Publiusza Kłodiusza w świetle źródeł i historiografii*. Warszawa 1974, s. 139; idem: *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*. Warszawa 1987, s. 298–310; G. Fau: *L’émancipation féminine dans la Rome antique*. Paris 1978, s. 44–58; W. F. M. Rundell: *Cicero and Clodius: The Question of Credibility*. „*Historia*” 1979, Bd. 28, s. 301–326.

G. Skryboniusz Kurion, konsul z roku 76, został przedstawiony przez Cyncerona jako kiepski mówca. Ale negatywna opinia Cyncerona o zdolnościach oratorskich Kuriona Starszego tchnie znacznym subiektywizmem. U jego podłoża mogła leżeć broszura, w której Kurion atakował Arpinatę w związku ze sprawą Kłodiusza⁶⁶. Niemniej częste wytykanie Kurionowi wad i niedoskonałości w zakresie sztuki oratorskiej⁶⁷ zawiera również informacje stanowiące podstawę do mniej negatywnej refleksji nad jego zainteresowaniami literackimi. Niewątpliwy jest fakt pewnych ambicji literackich, które owocowały w formie utworów oratorskich. Część z nich stanowiła pisemną wersję wygłoszonych mów, część natomiast była przeznaczona jedynie do wydania w postaci broszur⁶⁸. Jednak utwory te, nawet w oczach samego Cyncerona⁶⁹, były świetne, charakteryzowały się bogactwem słów, co zdaje się oznaczać, iż Kurion posiadał łatwość pisania oraz że pod względem literackim był bez zarzutu, a jedynie nie spełniał innych wymogów dobrego mówcy. Zachowane informacje o treści tychże utworów sugerować mogą raczej umiarkowaną ich wartość. Znamionną jest rzeczą, iż Swetoniusz powoływał się na Kuriona najczęściej w odniesieniu do bardziej pikantnych fragmentów swych biografii⁷⁰. Również podobnego charakteru przykładami dysponujemy, gdy idzie o określenie poznawczego nurtu zainteresowań literackich Kuriona. Tak więc znał na przykład postać Egista i Augiasza, ale czy za pośrednictwem klasycznych utworów greckich, tego ustalić nie można. Niezmienny jest jednak fakt, iż był on nobilem realnie uczestniczącym w życiu literackim swej epoki.

Na polu poezji próbował swych sił G. Memmiusz, pretor z roku 58. Z jego poetyckiego dorobku zachował się właściwie tylko jeden wiersz⁷¹. Ponadto wiadomo, że z pism Memmiusza korzystał także Swetoniusz⁷². Te obraźliwe antycezariańskie pamflety Memmiusza pochodziły zapewne sprzed połowy lat pięćdziesiątych, ponieważ później był on już stronnikiem Cezara⁷³. W oczach Cyncerona uchodził on za mówcę dowcipnego i słodkiego w słowach⁷⁴. Najistotniejszą jednak rzeczą, w odniesieniu do zainteresowań literackich Memmiusza, jest jego przyjaźń z Lukrecjuszem i fakt, iż właśnie jemu został dedykowany głośny poemat epikurejski⁷⁵.

⁶⁶ Cic. Ad Att. 3,12,2.

⁶⁷ Cic. Brut. 59,216—217; 60,218. Zob. także ORF, s. 297—303.

⁶⁸ Por. K. Morawski: *Historia literatury...*, t. 3, s. 18—19; idem: *De contentiōibus litterariis apud Romanos, imprimis apud Ciceronem*. „Eos” 1913, vol. 19, s. 14; E. S. Gruen: *Political Prosecutions in the 90's B. C.* „Historia” 1966, Bd. 15, s. 42,61; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 177—178.

⁶⁹ Cic. Brut. 58,210; 59,216.

⁷⁰ Suet. Iul. 9; 49; 50; 52.

⁷¹ Por. FPL, s. 118; H. Bardon: *La littérature latine inconnue*. Vol. 1. Paris 1952, s. 354.

⁷² Suet. Iul. 49; 73.

⁷³ Suet. Iul. 73.

⁷⁴ Cic. Brut. 70,247.

⁷⁵ Por. Lucr. De rer. 1,42; 1,411; 1,1052, 2,143; 2,182; 5,8; 5,93. Zob. także E. Paratore: *La problematica sull' epicu-*

Ponadto wokół Memmiusza skupiali się także poeci tej miary co Katullus⁷⁶ i Helwiusz Cynna⁷⁷.

Nader interesującą, choć lakoniczną informację o Kw. Mucjuszu Scewoli, trybunie ludowym z roku 55, przekazał Cyceon w traktacie *De legibus*⁷⁸. Arpinata zacytował tam fragment z jakiegoś utworu poetyckiego Scewoli, w którym ten ostatni przepowiadał wieczną sławę Cyceonowemu Mariuszowi. Ponadto zachował się jeszcze inny, bliżej nieznany fragment jakiegoś utworu Scewoli⁷⁹. Zapewne nie przypadkiem tenże Scewola stał się także postacią tytułową jednego z Warronowych dialogów⁸⁰.

Wybitną indywidualnością w życiu kulturalnym Rzymu schyłkoworepublikańskiego był Kw. Hortensjusz Hortalus. Ten sławny mówca nie ograniczał swych zainteresowań do sztuki oratorskiej, która w jego wydaniu nie mogła być wolna od literackiego piętna. Autorzy antyczni wspominają także poetyckie próby Hortensjusza⁸¹, które nie zostały jednak zbyt wysoko ocenione⁸². Być może postać epopei miało dzieło poświęcone wojnie z Marsami⁸³, którego merytoryczną wartość wysoko cenił Wellejusz Partekulus⁸⁴. W każdym razie mówca formatu Hortensjusza i rywal Cyceona nie mógł sobie pozwolić na obojętny stosunek do literatury pięknej. Znajomość jej dyktowały wymogi dobrego krasomówstwa⁸⁵ — bądź to dla ubarwienia wypowiadanych zdań, bądź też dla nadania większej mocy przedstawianym argumentom. W sumie jednak talent literacki Hortensjusza nie dorównywał jego zdolnościom oratorskim⁸⁶. Dom Hortensjuszów został także wymieniony jako życzliwy i bliski poecie Archiaszowi⁸⁷. Niemalą wymowę ma umiejscowienie Hortensjusza w dialogach akademickich, gdzie wielokrotnie przewijały się zagadnienia literackie, tym bardziej że w innym, wspomnianym już dialogu Cyceona, Hortensjusz był postacią tytułową.

Podobnie jak Kuriona Starszego, rysuje się postać jego syna, G. Skryboniusza Kuriona Młodszego, którego talent krasomówczy został wyżej oceniony aniżeli jego ojca. Natomiast kwestia czysto literackich zainteresowań Kuriona Młodszego przedstawia się podobnie jak w przypadku ojca,

reismo a Roma. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 4. Berlin-New York 1973, s. 167—170.

⁷⁶ Catull. 28,9—13.

⁷⁷ Catull. 10,30; Cinn. fr. 11 — por. FPL, s. 116.

⁷⁸ Cic. De leg. 1,1,2. Por. także H. Bardon: *La littérature latine...*, s. 353—355; M. Broschius: *Quo tempore Ciceronis „Marius” conscriptus esse videatur*. „Eos” 1982, vol. 70, s. 259—261.

⁷⁹ FPL, s. 108.

⁸⁰ Por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 496, 500.

⁸¹ Np. Varro. De ling. 8.14 — „Hortensius in poematis [...]”. Por. także FPL, s. 117—118.

⁸² A. Gell. 19,9,7; Catull. 65; 95; Ovid. Trist. 2,441.

⁸³ K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 164.

⁸⁴ Vell. Pat. 2,16,3.

⁸⁵ Cic. De imp. Cn. Pomp. 17.

⁸⁶ Cic. Or. 38,132—133 — „[...] dicebat melius quam scripsit Hortensius [...]”.

⁸⁷ Cic. Pro Arch. 3.

dlatego iż źródła ujmują najczęściej obie postaci łącznie. Fakt prowadzenia korespondencji z Ciceronem nie wnosi nowych argumentów do oceny osobistej Kuriona, poza faktem samym w sobie, ponieważ treść tej korespondencji stanowiły kwestie polityczne lub prywatne. Większe znaczenie mogłoby mieć podkreślenie ogólnego wykształcenia Kuriona⁸⁸, w którym byłoby miejsce i na literaturę, ale nuta pochlebstwa zbyt mocno zarysowała się w kontekście spraw, o które prosił Ciceron swego korespondenta w innych listach⁸⁹.

Kolega Cezara z konsulatu w roku 59, M. Kalpurniusz Bibulus, nie mógł być współpartnerem w sprawowaniu urzędu. Trudno także zestawiać Bibulusa z Cezarem, gdy idzie o zainteresowania literackie. I chociaż nie mamy w odniesieniu do Bibulusa aż tylu informacji źródłowych, to jednak można odnotować parę spostrzeżeń. Otóż za pośrednictwem znanych edyktów usiłował on wyrażać swe poglądy na aktualne wydarzenia, a nade wszystko polemizować z Cezarem⁹⁰. Była to forma swoistej publicystyki⁹¹, w której Bibulus nie stronił od niewybrednych ataków na swego przeciwnika politycznego, a niekiedy nawiązywał do wydarzeń wcześniejszych, jak na przykład próby zamachu Katyliny z roku 65⁹². Ponadto wiadomo, że Bibulus prowadził korespondencję z Ciceronem⁹³. Jednakże trudno na podstawie tych uwag wyrobić sobie większe wyobrażenie o zainteresowaniach literackich Bibulusa. Niemniej wiadomo, że satyryczną uszczypliwość pism Bibulusa porównywał Ciceron ze stylem znanego poety greckiego Archilocha, co w kategoriach literackich było niewątpliwym komplementem⁹⁴. Wspomniane edykty pisywał Bibulus, ponieważ inne formy działania miał utrudnione⁹⁵. Sam fakt prowadzenia korespondencji i tym razem o niczym jeszcze nie świadczy. Wiadomo natomiast, iż edykty były pisane „ostrym językiem” oraz z nadzieją na pozyskanie sobie opinii Rzymian. To, iż nie przeminęły bez echa, może oznaczać, że trafiały na podatny grunt. Zapewne nie były one gatunkiem zaliczanym do wysokoartystycznego obiegu literackiego, ale wyrażały określony poziom autora i znacznej części odbiorców tego typu publikacji. Niestety, źródła nie przynoszą innych danych na temat obeznania Bibulusa w literaturze.

⁸⁸ Cic. Ad fam. 2,3,1. O wielkim talentie oratorskim Kuriona zob. np. Cic. Brut. 81, 279—280; Caes. B. civ. 2,31,1—2,31,8; 2,32,1—2,32,14; Vell. Pat. 2,48,3; App. B. C. 2,25,101; por. także ORF, s. 510—512.

⁸⁹ Np. Cic. Ad fam. 2,2,2; 2,6,3; 2,7,1—3.

⁹⁰ Cic. Ad Att. 2,21,3; Suet. Iul. 49.

⁹¹ Por. M. S. Popławski: *Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta*. Lublin 1935, s. 31—36; M. Brożek: *Pro-*

blemy chwili a funkcja publicystyki rzymskiej na przełomie Republiki i Pryncypatu. „*Mean-der*” 1953, t. 8, s. 417.

⁹² Suet. Iul. 9. Por. także R. J. Rowland: *Crassus, Clodius and Curio in the Year 59 B. C.* „*Historia*” 1966, Bd. 15, s. 217—223.

⁹³ Cic. Ad Att. 6,5,4.

⁹⁴ Cic. Ad Att. 2,20,6.

⁹⁵ Cic. Brut. 67,267.

Ap. Klaudiusz Pulcher, konsul z roku 54, był nobilem, którego zainteresowania literackie można zdecydowanie określić między innymi dzięki jego korespondencji z Ciceronem. Wśród wielu poruszanych problemów przewijały się tam również i zagadnienia literackie. Sam Pulcher był wnikliwym i krytycznym czytelnikiem listów Cicerona. Musiał więc być człowiekiem o znacznym wyrobieniu literackim, skoro próbował wyrażać także i niepochlebne opinie o epistolarnych poczynaniach samego Cicerona⁹⁶. Uwaga ta przybiera na znaczeniu, gdy uwzględni się pozytywne opinie Cicerona o ogólnej erudycji Ap. Pulchera⁹⁷. Przywiązywanie zaś wagi do stylistycznych walorów sztuki epistolograficznej, w połączeniu z elementami odnoszącymi się do treści wymienionych listów, w których nawiązywano bądź to do twórczości Homera⁹⁸, bądź to do jego postaci, zdaje się świadczyć o literackich upodobaniach Ap. Pulchera, a także o pewnych aspiracjach twórczych. Oprócz pisanych z talentem listów, swego rodzaju potwierdzeniem jego dążeń twórczych mogła być praca o prawie auguralnym, którą dedykował Ciceronowi⁹⁹, a która w świetle przedstawionych spostrzeżeń mogła zawierać znamiona utworu literackiego. Podobnie wolno sądzić o jego oratorstwie, pozytywnie ocenionym przez Cicerona¹⁰⁰. Ponadto warto podkreślić, że Appiusz Klaudiusz Pulcher był jednym z nielicznych nobilów, w listach do których Ciceron teksty poetów greckich cytował w języku oryginalnym.

W tradycji historiograficznej **Gn. Pompejusz Wielki** ukazywany był przede wszystkim jako wybitny wódz i polityk. Niemniej jednak starożytni pisarze przekazali także informacje, które pozwalają spojrzeć na Pompejusza od strony jego zainteresowań literackich. Wygląda na to, że pochłonięty wielką polityką Pompejusz nie miał specjalnych aspiracji literackich, ale jego zainteresowania w tej dziedzinie są godne uwagi. J. Leach, współczesny biograf Pompejusza, widzi związek pomiędzy jego zainteresowaniami kulturalnymi a młodą żoną Julią, córką Cezara¹⁰¹. Plutarch podkreślił także, iż kolejna małżonka Pompejusza, Kornelia, córka Metellusa Scypiona, była kobietą interesującą się między innymi literaturą¹⁰². Również Plutarch wspominał, że Pompejusz uczestniczył w Mitylenie w rywalizacji poetów¹⁰³. Dziwi natomiast powściągliwość Cicerona w wypowiedziach dotyczących stosunku Pompejusza do literatury, zarówno w mowie *De imperio Cn. Pompei*, jak i w późniejszej o pięć lat *Pro Archia*, chociaż z tej ostatniej dowiadujemy się o życzliwości Pompejusza wobec swego kronikarza Teofa-

⁹⁶ Cic. Ad fam. 3,11,8.

⁹⁷ Cic. Ad. fam. 3,7,6; 3,13,2.

⁹⁸ Cic. Ad fam. 3,11,8; 3,7,6.

⁹⁹ Cic. Ad fam. 3,4,1.

¹⁰⁰ Cic. Brut. 77,267 — „exercitatus orator”. Por. także ORF, s. 419—420.

¹⁰¹ J. Leach: *Pompey the Great*. London 1977, s. 123—149. Kwestię tę wcześniej podniósł również M. Hadas: *Sextus Pompey*. New York 1930, s. 15—20.

¹⁰² Plut. Pomp. 55,1.

¹⁰³ Plut. Pomp. 42,8.

nesa¹⁰⁴. Zauważyć jednak trzeba, że powinowactwo, poprzez swą matkę Lucylę, z wybitnym poetą Lucyliuszem miało wpływ na zainteresowania Pompejusza twórczością swego prawuja¹⁰⁵. Odnotować także można, iż według Appiana Pompejusz miał cytować przed swą śmiercią wiersze jambiczne Sofoklesa¹⁰⁶.

Szukanie śladów literackich walorów oratorstwa Pompejuszowego nie przynosi większych efektów ze względu na zdawkowość zachowanych opinii starożytnych¹⁰⁷. Ciceron w apologetycznym wystąpieniu w *De imperio Cn. Pompei* zwrócił uwagę na takie cechy mów Pompejusza, jak mądrość, powaga i bogactwo myśli¹⁰⁸. Dopiero w jedenaście lat później, gdy obaj bronili Balbusa, opinie o mowie obrończej Pompejusza były mniej powściągliwe, acz i tym razem ostrożne i bardzo wyważone¹⁰⁹, mimo nie ukrywanej, ale i niebezinteresownej fascynacji wielkim wodzem. W sumie jednak nieeksponowanie przez Cicerona stylistycznych i literackich aspektów Pompejuszowego krasomówstwa pozwala sądzić, iż natura poskąpiła wielkiemu wodzowi talentu literackiego. W innym miejscu Ciceron wyraził zdziwienie, dlaczego Pompejusz, który sam dobrze pisał, dał do zredagowania komuś innemu ważny list adresowany do Cezara¹¹⁰. Zasygnalizowane przykłady zdają się świadczyć o tym, że Pompejusz świadomie rezygnował z literackich aspiracji, a swe upodobania traktował bardzo osobiście i, oceniając realnie swoje możliwości, starał się rozwijać własne zamiłowania poprzez opiekę oraz patronat kulturalny nad ludźmi o niewątpliwym talencie pisarskim¹¹¹. Jednocześnie zlecenie innym osobom pisania politycznych pamfletów, stanowiących część ówczesnej publicystyki¹¹², było także przejawem bardzo utylitarnego stosunku Pompejusza do słowa pisanego. Takie antycezariańskie utwory pisał jego wyzwoleniec, biograf i poeta L. Woltacyliusz Pitolaus¹¹³, a także Aulus Cecyna¹¹⁴, a później Pompejusz Leneus¹¹⁵ oraz gramatyk i poeta Kurcjusz Nikiasz¹¹⁶.

¹⁰⁴ Cic. Pro Arch. 10; Vell. Pat. 2,18.

Szerzej na temat patronatu literackiego Pompejusza zob. M. S. Popławski: *Polityczna publicystyka...*, s. 13; J. van Ooteghem: *Pompée le Grand. Bâtitteur d'empire*. Namur 1954, s. 408; A. Krawczuk: *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów Republiki*. Kraków 1963, s. 212—213, a nade wszystko W. S. Anderson: *Pompey. His Friends and the Literature of the First Century B. C.* Berkeley—Los Angeles 1963, s. 62 i nn.

¹⁰⁵ Plin. N. H. 7,54; Suet. De gramm. 14. Por. także M. Gelzer: *Cn. Pompeius Sirabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus*. Berlin 1942, s. 6; W. S. Anderson:

Pompey..., s. 68.

¹⁰⁶ App. B. C. 2,85,358.

¹⁰⁷ Vell. Pat. 2,29,2; Plut. Pomp. 1.

¹⁰⁸ Cic. De imp. Cn. Pomp. 14,42.

¹⁰⁹ Cic. Pro Balb. 1,7.

¹¹⁰ Cic. Ad Att. 8,11,5; 8,4,6.

¹¹¹ Ta postawa Pompejusza została także podkreślona w recenzji książki J. Leach: *Pompey the Great...*, por. M. Jacyńska: „Eos” 1981, vol. 69, s. 344.

¹¹² M. S. Popławski: *Polityczna publicystyka...*, s. 13.

¹¹³ Suet. De gramm. 27; Suet. Iul. 75,5.

¹¹⁴ Cic. Ad fam. 6,7,1; Suet. Iul. 75,5.

¹¹⁵ Suet. De gramm. 15.

¹¹⁶ Por. Suet. De gramm. 14.

Zachowane listy do **P. Korneliusza Lentulusa Spintera**, konsula z roku 57, pozwalają sądzić, iż zamiłowania literackie nie były obce i temu korespondentowi Marka Tulliusza. Przemawiać może za tym fakt, iż Ciceron w filozoficznej dyskusji, prowadzonej z nim listownie, odwoływał się do literatury pięknej, cytując sześć wersów z *Eunucha* Terencjusza¹¹⁷. Informacje zawarte w innych miejscach świadczą o tym, że Spinter przywiązywał znaczną wagę do zamiłowań literackich¹¹⁸. Stąd też można wnosić, że wspomniany cytat z Terencjusza był nie tylko świadectwem Ciceronowej erudycji literackiej, ale także i pewnych zainteresowań Lentulusa Spintera. Znajduje to swój wyraz również i w tym, że żywo interesował się on pisarstwem Cicerona, a co najważniejsze — Ciceron cenił sobie jego opinię¹¹⁹.

Poetą zdecydowanie wyróżniającym się z grona nobilów był **G. Licyniusz Macer Kalwus**, syn wspomnianego już annalisty **G. Licyniusza Macera**. O poetyckich osiągnięciach Kalwusa wiadomo między innymi z relacji Swetoniusza¹²⁰, z której wynika, iż jego epigramy były cenione nawet przez Cezara, mimo że dyktator bywał w nich zniesławiany¹²¹. Tymczasem o Licyniuszu Kalwusie, jako poecie, wspominali także Horacy¹²², Propertjusz¹²³, Owidiusz¹²⁴, Pliniusz Młodszy¹²⁵ oraz **A. Gelliusz**¹²⁶. Najczęściej Kalwus był w tych przekazach przedstawiany obok znakomitego poety Katullusa, z którym łączyła go przyjaźń i podobne poglądy na poezję neoterycką¹²⁷. W sumie, z bogatego dorobku poetyckiego Kalwusa zachowało się zaledwie dwadzieścia jeden fragmentów¹²⁸. Posiadamy jednak także opinie dotyczące jego prozy. Osądy nie są w pełni zgodne, ale wszystkie potwierdzają działalność literacką Kalwusa¹²⁹. Dla Cicerona był on w jakiejś mierze konkurentem, dlatego też zauważa się niekiedy powściągliwość Marka Tulliusza przy ocenie talentu literackiego Kalwusa. Ostrożność ta nie przeszkadzała jednakże w dostrzeżeniu walorów prozy oratorskiej Kalwusa¹³⁰. Ocena Cicerona nie mogła być inna również z tego powodu, iż obaj reprezentowali odmienne style retoryczne. Doskonałość prostego, attycystycznego stylu Kalwusa była jednak doceniana nie tylko przez Cicerona, ale także przez Katullusa¹³¹, Senekę¹³², Paterkulusa¹³³,

¹¹⁷ Cic. Ad fam. 1,9,16.

¹¹⁸ Np. Cic. Ad fam. 1,9,21; 7,1.

¹¹⁹ Cic. Ad fam. 1,9,21.

¹²⁰ Suet. Iul. 49; 73.

¹²¹ Suet. Iul. 73.

¹²² Hor. Ser. 1,10,19.

¹²³ Prop. 2,25,4.

¹²⁴ Ovid. Trist. 2,427; Am. 3,9,62.

¹²⁵ Plin. Epist. 1,16,5.

¹²⁶ A. Gell. 9,12,10.

¹²⁷ Catull. 14,1; 96; 50. Por. także

E. Castorina: *Licinio Calvo*. Catania 1946;

P. Grimal: *Le lyrisme à Rome*. Paris 1978, s. 101.

¹²⁸ Por. FPL, s. 109—112; H. Bar-don: *La littérature latine...*, vol. 1, s. 341; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 169—171.

¹²⁹ Cic. Ad fam. 15,21,4.

¹³⁰ Cic. Brut. 82,283—284. Por. także ORF, s. 492—503.

¹³¹ Catull. 53.

¹³² Sen. Contr. 7,4,6.

¹³³ Vell. Pat. 2,36.

Pliniusza Młodsze¹³⁴, Kwintyliana¹³⁵ i Tacyta¹³⁶, który podkreślił, iż mowa Kalwusa przeciwko Watyniuszowi zawierała wiele trafnie dobranych sentencji¹³⁷. Także według Tacyta, Licyniusz Kalwus korespondował z Cyce-ronem na temat zagadnień stylistycznych¹³⁸. Ostatecznie więc, na podstawie relacji wymienionych pisarzy i treści zawartych w zachowanych fragmentach dorobku Kalwusa, zauważa się wszechstronność jego zainteresowań literac-kich, a na plan pierwszy wysuwają się oczywiście związki z poezją neoteryków i Katullusem.

Niezbędne wiele można powiedzieć o zainteresowaniach literackich M. Porcjusza Katona Utyceńskiego. Autorzy antyczni podkreślili jednak, że miał on gruntowniejsze wykształcenie greckie aniżeli Katon Starszy¹³⁹. Powszechne uznanie budziła ogólna erudycja Katona Utyceńskiego¹⁴⁰. Najwięcej wiadomo o jego niepoślednich zainteresowaniach literaturą filo-zoficzną¹⁴¹. Natomiast w kontekście zainteresowań literackich należy od-notować cytaty z Newiusza, jaki zamieścił Cyce-ron w jednym z listów adresowanych do Katona¹⁴². I tym razem można żywić przekonanie, iż twórczość Newiusza była znana nie tylko nadawcy, ale i odbiorcy listu. Podobne świadectwo zawarte zostało w traktacie *De finibus bonorum et malorum*¹⁴³. Natomiast dramatyczny opis przedstawiający Katona czytającego Platonowego *Fedona*, już po podjęciu decyzji o samobójstwie, jest ilustracją przede wszystkim postawy filozoficznej Katona¹⁴⁴. Jednakże końcowe partie tego utworu uchodzą za jedno z arcydzieł literatury greckiej, nie jest więc wykluczone, że dobór tej lektury korespondował także z czysto literackimi upodobaniami Porcjusza. Wiadomo nadto, że Katon był jednym z najlepiej przemawiających mówców, ale, niestety, trudno coś więcej powiedzieć o litera-ckich walorach jego oracji.

U pisarzy antycznych zachowały się wzmianki o inwektywie¹⁴⁵ Kw. Cecyliusza Metellusa Piusa Scypiona, konsula z roku 52. Jego intelektualną osobowość przybliży także fakt, iż Warron prawdopodobnie właśnie jemu¹⁴⁶

¹³⁴ Plin. Epist. 1,16.

¹³⁵ Quint. Inst. 10,1,115.

¹³⁶ Tac. Dial. 18; 21.

¹³⁷ Tac. Dial. 21.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Dio Cass. 37,22,2.

¹⁴⁰ Cic. Ad fam. 15,4.

¹⁴¹ Np. Cic. De fin. 2,3,7; De div. 2,1,3; Flor. 2,13.

¹⁴² Cic. Ad fam. 15,6,1.

¹⁴³ Cic. De fin. 3,19,64.

¹⁴⁴ Flor. 2,13,69; App. B. C. 2,98,409; 2,99,410. Stoicyzm miał też wywierać wpływ na oratorstwo Katona, por. Cic. Brut.

31,119; Sall. Catill. 54,1. Zob. także ORF, s. 404—415; H. Nelson: *Cato the Younger as a Stoic Orator*. „Classical Weekly” 1950, vol. 44, s. 56—69; H. Berthold: *Cato von Utica im Urteil seiner Zeitgenossen*. In: *Acta Conventus XI „Eirene”*. Wratislaviae—Var-saviae 1971, s. 138.

¹⁴⁵ Por. Plut. Cat. Mi. 57; Plin. N. H. 8,196; Dio Cass. 39,23; L. Piotrowicz: *De Q. Caecilii Metelli Pii Scipionis in M. Porcium Catonem Uticensem invectiva*. „Eos” 1912, vol. 18, s. 129—136.

¹⁴⁶ Por. K. Kumaniecki: *Literatu-ra rzymska...*, s. 498.

poświęcił jeden z logistyków. Ale więcej o stosunku Scypiona do literatury może mówić przywołana już wzmianka Plutarcha o dużej kulturze literackiej jego córki Kornelii¹⁴⁷, ostatniej żony Pompejusza.

Problemy historycznoliterackie przewijają się we wstępnej części traktatu *De finibus bonorum et malorum*, w którym jedną z głównych postaci uczyniono L. Manliusza Torkwatusa, pretora z roku 49. Ta filozoficzna dysputa nie była wolna od nawiązań na przykład do Sofoklesa, Menandra, Enniusza, Atyliusza, Terencjusza i Lucyliusza¹⁴⁸, co potwierdza opinię Cycerona nie tylko o ogólnej erudycji Torkwatusa¹⁴⁹, ale także i czysto literackiej. Podobne zagadnienia pojawiły się również w drugiej księdze tego traktatu, gdy przywoływano imiona bądź fragmenty utworów Homera, Archilocha, Pindara, Eurypidesa, Cecyliusza, Terencjusza i Lucyliusza, a także wiersze nieznanego pochodzenia¹⁵⁰. Według Cycerona również Torkwatus wyróżniał się jako orator¹⁵¹.

Cycon, pisząc w roku 45 wspomniany już traktat *De finibus bonorum et malorum*, przekazał także swą wizję zainteresowań literackich M. Pupiusza Pizona Frugiego, konsula z roku 61. Tenże Pupiusz uczestniczył w dyskusji filozoficznej, która miała się odbyć w Atenach w 79 roku, a opisana została w piątej księdze dzieła Cycerona. W świetle tego przekazu Marek Pupiusz potrafił cytować utwory Homera, Enniusza, Terencjusza, Pakuwiusza i Akcjusza¹⁵².

O F. Korneliuszu Sulli, synu dyktatora, wiadomo z relacji Swetoniusza¹⁵³, iż bardzo był ceniony przez gramatyka Korneliusza Epikadusa — zapewne jego nauczyciela. Na tę pochlebną opinię mogła mieć wpływ między innymi pozytywna ocena erudycji literackiej młodego Sulli. Ponadto Faustus był dziedzicem słynnej biblioteki zdobytej przez ojca, co niewątpliwie rzutowało na rozwój jego zainteresowań literackich. Należy dodać, iż ze zbiorów tych korzystali uczeni i literaci tej klasy, co Warron i Cycon, którzy odwiedzając właściciela prawdopodobnie dzielili się spostrzeżeniami na temat swoich prac¹⁵⁴. Relacje źródłowe pozwalają więc widzieć w Faustusie Sulli co najmniej nobila mającego pełne zrozumienie dla nauki i literatury.

Nic pewnego nie można powiedzieć o zainteresowaniach literackich Kw. Cecyliusza Metellusa Neposa, konsula z roku 57, a także M. Klau diusza Marcellusa, konsula z roku 51. Obaj byli korespondentami Cyce-

¹⁴⁷ Plut. Pomp. 55,1. Por. także J. van Ooteghem: *Les Caecilii Metelli de la République*. Namur 1968, s. 303.

¹⁴⁸ Cic. De fin. 1,2,3—5; 1,3,9; 1,7,22. Zob. także J. F. Mitchel: *The Torquati*. „Historia” 1966, Bd. 15, s. 23—31.

¹⁴⁹ Cic. De fin. 1,5,13—14; 2,22,47; Brut. 76,265.

¹⁵⁰ Cic. De fin. 2,4,14; 2,7,22; 2,8,24—25; 2,13,41; 2,22,71; 2,32,105; 2,34,115.

¹⁵¹ Por. Cic. Pro Sull. 1; Brut. 76,265 oraz ORF, s. 443—444.

¹⁵² Cic. De fin. 5,11,31—32; 5,22,63.

¹⁵³ Suet. De gramm. 12.

¹⁵⁴ Cic. Ad Att. 4,10,1; 4,11,2.

rona¹⁵⁵. Wiadomo jedynie, że Arpinata otrzymał poprzez swego brata Kwintusa mowę, którą Metellus Nepos wygłosił w senacie, a w której pochlebnie mówił o Cyceronie¹⁵⁶. Jej ewentualne walory literackie znalazły się w cieniu osobistych interesów Cycerona i stąd też nie były w ogóle podnoszone. Ale bezsprzecznym przejawem upodobań literackich Marka Marcellusa mogą być jego niezwykle predylekcje oratorskie, które specjalnie doceniano¹⁵⁷. Godzi się podkreślić, że Marcellus był także tytułową postacią Warronowego dialogu, traktującego o wygnaniu lub cncocie¹⁵⁸. Fakt ten zdaje się dodatkowo uwypuklać miejsce Marcellusa w rzymskiej kulturze literackiej.

Wiosną 45 roku zginął Gnejusz Pompejusz, starszy syn triumwira. Niestety, posiadane informacje przedstawiają w bardzo niekorzystnym świetle zalety Gnejuszowego umysłu¹⁵⁹. Z insynuacji zawartych w liście G. Kasjusza do Cycerona można ponadto wnosić, iż starszy syn triumwira nie posiadał zdolności oratorskich. W przeciwnym wypadku Kasjusz nie przeciwstawiałby w sposób tak bojaźliwy uszczypliwych ataków pod adresem Gnejusza ostrzu jego oręża.

Ostateczna klęska pompejańczyków dokonała się niewątpliwie w roku 45, choć oczywiście wielu innych stronników Pompejusza zdołało przeżyć cezurę wyznaczoną przez tenże rok¹⁶⁰.

W tym miejscu warto jeszcze jednak spojrzeć na zainteresowania literackie Sekstusa Pompejusza — młodszego syna triumwira — który zginął w roku 35. Został on zdecydowanie negatywnie przedstawiony przez Wellejusza Paterkulusa, który uznał go za człowieka bez wykształcenia, a pod względem wymowy wręcz za barbarzyńcę¹⁶¹. W sposób znacznie łagodniejszy osąd ten zdaje się potwierdzać wcześniejsza opinia Cycerona, który, pisząc w liście do Attyka o piśmie Sekstusa do konsulów, nie omieszkiał zaznaczyć, iż zawierało ono parę błędów stylistycznych¹⁶². Obiektywizm Cyceronowego świadectwa podnosi równoczesne pochwalenie Sekstusa za pełen godności ton owego pisma¹⁶³. Nie można jednak rozpatrywać listu Sekstusa w kategoriach

¹⁵⁵ Cic. Ad fam. 5,1,3; 4,7,1; 4,9,2; 15,7,1. Por. także G. Pianko: *Korespondenci Cycerona. Kwintus Cecyliusz Metellus Celer i Kwintus Cecyliusz Metellus Nepos*. „Meander” 1969, t. 24, s. 498—506; eadem: *Korespondenci Cycerona. Marek Klaudiusz Marcellus. „Meander”* 1969, t. 24, s. 14—20.

¹⁵⁶ Cic. Ad fam. 5,4.

¹⁵⁷ Cic. Pro Marcell. 1; Brut. 71,249; Liv. Per. 108; Lucan. Pharsal. 1,3,14; Quint. Inst. 10,1,35; Plut. Caes. 29; Suet. Iul. 28; App. B. C. 2,25,97—2,26,100; Dio

Cass. 40,58,2—40,59,1. Por. także ORF, s. 457—458.

¹⁵⁸ Zob. K. Kumaniecki: *Historia literatury...*, s. 500.

¹⁵⁹ Cic. Ad fam. 15,19,4.

¹⁶⁰ Swoją rolę mogła tutaj odegrać znana *clementia* Cezara, por. J. Korpanty: *Studia nad łacińską terminologią polityczno-socjalną okresu republiki rzymskiej*. Wrocław 1976, s. 106—116.

¹⁶¹ Vell. Pat. 2,73,1.

¹⁶² Cic. Ad Att. 16,4,1.

¹⁶³ Ibidem.

epistolograficznych, tym bardziej że na tle przedstawionych faktów próba ta wypadła niepomysłnie. Wiadomo zresztą o wielu konkretnych nobilach, którzy pisali także listy, ale — biorąc pod uwagę przyjęte kryteria — za dowód literackich aspiracji uznać można tylko nieliczne z nich. List Sekstusa zupełnie jednak nie spełniał owych wymogów¹⁶⁴.

Warto jednak zwrócić uwagę na poglądy współczesnego historyka, Mosesa Hadasa, który w biografii Sekstusa Pompejusza starał się obalić wymowę obu relacji antycznych. Podkreślił Hadas mianowicie, że znaczne zainteresowania literackie miały obie macochy Sekstusa, Julia — córka Cezara i Kornelia — córka Metellusa Piusa¹⁶⁵. Przekonywające jednak wydają się dopiero te spośród argumentów Hadasa, które usprawiedliwiają Sekstusa, zwracając uwagę na to, że Pompejusz Wielki, pochłonięty bez reszty polityką i często przebywający poza Rzymem, nie był w stanie zapewnić synowi należytego wykształcenia. Ponadto obie wspomniane małżonki triumwira znalazły się w domu Pompejuszów zbyt późno, aby ich niewątpliwie wybitne osobowości i zainteresowania literackie mogły mieć wpływ na upodobania pasierba.

Kolejny więc etap schyłku Republiki znalazł swe dramatyczne odbicie w tragicznych losach przedstawicieli *nobilitas* przynależących do różnych zwalczających się stronnictw. Niebawem jednak zginąć mieli także nobilowie będący prawdziwymi luminarzami w życiu literackim chylącej się ku ostatecznemu upadkowi Rzeczypospolitej.

¹⁶⁴ Por. M. Skwarczyńska: *Teoria listu*. Lwów 1937, s. 215—216, 324; R. Andrzejewski: *Struktura antycznego listu polecającego w świetle zasad retoryki*. „Roczniki Humanistyczne” 1973, t. 21, z. 3, s. 17—24; idem: *Listy polecające Cyserona w świetle antycznych zasad rekomendacji*. „Eos” 1975, vol. 63, s. 43—58; H. M. Cotton: *Greek and*

Latin Epistolary Formulae: Some Light on Cicero's Letter Writing. „American Journal of Philology” 1984, vol. 105, s. 409—425.

¹⁶⁵ M. Hadas: *Sextus Pompey*. New York 1930, s. 10—20. Por. także W. S. Anderson: *Pompey...*, s. 75—81; J. van Ooteghem: *Les Caecilii Metelli...*, s. 303.

Rozdział czwarty

Od Cezara do pogromu obrońców Republiki

G. Juliusz Cezar był nobilem, o którego zainteresowaniach literackich można powiedzieć znacznie więcej aniżeli było to możliwe w odniesieniu do większości spośród przedstawionych w poprzednich rozdziałach reprezentantów *nobilitas*. Niemniej w materiale źródłowym kwestie dotyczące tego zagadnienia stanowią problem niemal marginesowy. Zbyt wiele różnych informacji mieli starożytni do przekazania o Cezarze, aby proporcje między jego faktycznym stosunkiem do literatury a ukazaniem odpowiadały rzeczywistości.

W zachowanych do naszych czasów tak zwanych pamiętnikach nie znajdujemy danych, które by przedstawiały Cezara jako znawcę literatury pięknej. Jednakże w pełni uwidocznił się niezwykle talent pisarski¹, zabarwiany tylko niekiedy poetyckimi ujęciami stylistycznymi². Podstawową jednak cechą jego pisarstwa była prostota i ostrożność w doborze właściwych środków literackiej ekspresji. Niemniej oprócz pamiętników³, pracy językoznawczej⁴,

¹ Cic. Ad Att. 13,45,1.

² Np. Caes. B. Gall. 7,84. Szerzej na ten temat zob. M. S. Popławski: *Literackie walory pamiętników Cezara*. Lublin 1933, s. 44—65; F. E. Adcock: *Caesar as a Man of Letters*. Cambridge 1956; G. Pascucci: *Interpretazione linguistica e stilistica de Cesare autentico*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 2. Berlin—New York 1973, s. 488—522; H.A. Gärtner: *Literarische Elemente des 1. Buches*. In: "Historia-Einzelschriften". Bd. 25: *Beobachtungen zu Bauelementen in der antiken Historiographie besonders bei Livius und Caesar*. Tl. 3: *Caesar*. Wiesbaden 1975, s. 96—105.

³ Suet. Iul. 56; Cic. Brut. 75,262.

O publicystycznym i propagandowym charakterze pamiętników zob. M. S. Popławski: *Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta*. Lublin 1935, s. 63—70; E. Konik: *Juliusz Cezar. Polityk i pisarz*. „Języki Obce w Szkole” 1961, t. 5, s. 11—12; J. Korpanty: *Historiografia rzymska epoki archaicznej i cycerońskiej*. Kraków 1977, s. 22—25; idem: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie — wydarzenia — idee*. Warszawa 1979, s. 180—185

⁴ Suet. Iul. 56.

traktatu astronomicznego⁵, repliki na Cyceronową pochwałę Katona⁶ i wielu mów⁷ oraz listów⁸ był też Cezar autorem utworów poetyckich i dramatycznych⁹. Plutarch podaje, że Cezar w młodości pisał jakieś poematy¹⁰. Swetoniusz informuje o autorstwie utworu pochwalnego o Herkulesie oraz tragedii o Edypie¹¹. O tym, że Cezar pisywał erotyki, wspominają Pliniusz Młodszy i Tacyt¹², ale nie wiadomo, czy były to inne wiersze niż te, o których pisali Swetoniusz i Plutarch, czy te same. Prawdopodobnie przez dłuższy czas kompletował Cezar materiały do zbioru *Dicta collectanea*¹³, a w ostatnich latach życia napisał utwór poetycki pt. *Iter*¹⁴.

Twórczość Cezara była jednakże tylko jedną stroną jego literackich zainteresowań. Obdarzenie obywatelstwem rzymskim nauczycieli *artes liberales* mogło między innymi wynikać ze zrozumienia dla literatury¹⁵. Potwierdzenie jego znajomości utworów Eurypidesa znajdujemy w traktacie Cycerona *De officiis*¹⁶, na którą to relację powołał się Swetoniusz¹⁷. Również i z listu Cycerona adresowanego do Cezara wynika, że literatura grecka była dobrze znana dyktatorowi. List ów jest mistrzowsko skomponowaną składanką cytatów z Homera i Eurypidesa¹⁸. W tym samym liście Cyceron, polecając Cezarowi niejakiemu Precylusza, rekomendował go podkreślając, iż jest on synem człowieka będącego koneserem twórczości Eurypidesa¹⁹. Zauważyć i tutaj trzeba, że Cyceron w listach do Cezara, jak i do kilku innych jeszcze osób, zamieszczał cytaty greckie w języku oryginalnym²⁰. Zresztą Cezar znał na tyle grekę, że mógł w tym języku pisać nawet szyfrem, co prawda prostym i niezbyt skomplikowanym²¹.

⁵ Ibidem.

⁶ Cic. Ad Att. 12,5,2; 12,44,1; 13,2,2; 13,51,1; Top 25,94; Plut. Caes. 3. Zob. także A. Afzelius: *Die politische Bedeutung des Jüngerer Cato*. „Classica et Mediaevalia” 1941, vol. 4, s. 194.

⁷ O doskonałości stylu oratorskiego Cezara por. Cic. Pro Marcell. 2; Pro Deiot. 2; Brut. 75,251—262; Ad Att. 13,19,2; Sall. Catil. 51; 53; 54; Quint. Inst. 10,1,114; Vell. Pat. 2,36; Plut. Caes. 4; Pomp. 71; Suet. Iul. 4; 49; 56; 66; 71; Tac. Dial. 21,5; Lucan. Pharsal. 1,296—351; Plin. N. H. 7,30; Plin. Epist. 1,20; Flor. 2,13,10; App. B. C. 2,1,3; 2,10,31; 2,53,216—220; 2,77,303—311; Dio Cass. 38,61,1—38,46,4; Aur. Vict. De vir. ill. 78,2. Zob. także ORF, s. 383—397; K. Deichgräber: *Elegantia Caesaris. Zu Caesars Reden und Commentarii*. „Gymnasium” 1950, vol. 57, s. 112.

⁸ Suet. Iul. 56.

⁹ Ibidem; App. B. C. 2,99,414. Por. także L. Radista: *Julius Caesar and His Writings*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 2. Berlin—New York 1973, s. 417—456.

¹⁰ Plut. Caes. 2.

¹¹ Suet. Iul. 56.

¹² Plin. Epist. 5,35; Tac. Dial. 21.

¹³ Cic. Ad fam. 9,16,4; Suet. Iul. 56.

¹⁴ Suet. Iul. 56.

¹⁵ Suet. Iul. 42 — „[...] et liberalium artium doctores [...] civitate donavit [...]”.

¹⁶ Cic. De off. 3,21,82.

¹⁷ Suet. Iul. 30.

¹⁸ Cic. Ad fam. 13,15,2.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Por. J. Wikarjak: *Warsztat pisarski Cycerona*. Poznań 1976, s. 132.

²¹ Caes. B. Gall. 5,48; Suet. Iul. 56; A. Gell. 17,9; Dio Cass. 40,9,3.

Zachowanych kilka heksametrów z poetyckiej twórczości Cezara pozwala twierdzić, że znał on utwory Terencjusza, jak również Menandra, przy czym zdecydowanie dostrzegał niedoskonałość rzymskiego pisarza²². Przygotowany do recepcji utworów poetyckich przez swego nauczyciela M. Antoniusza Gnifona²³, żywo interesował się próbami literackimi Marka Cycerona, a poemat *De expeditione Britannica* cenił za pierwszą księgę, gdy resztę uznał za niedbałą²⁴. Prawdopodobnie ceniał również poezję Kwintusa Cycerona. Ta ostatnia sugestia miałaby potwierdzenie w sympatii, jaką Cezar darzył Kwintusa, bo dowódcą młodszy Cyceron nie był najlepszym²⁵. Przyjaźnił się też Cezar z poetą G. Helwiuszem Cynną, który zginął przypadkowo w czasie zamieszek związanych z pogrzebem dyktatora²⁶. Zmuszenie D. Laberiusza do osobistego przedstawienia na scenie swego utworu wskazuje, iż Cezar należał do zwolenników mimu literackiego, zwłaszcza gdy dobry tekst szedł w parze z dobrym wykonaniem²⁷. Problematyka dotycząca między innymi zagadnień literackich była tematem jego dyskusji z Cyceronem, gdy odwiedził Arpinatę w willi puteolańskiej²⁸. Wspaniałomyślnym i pełnym zrozumienia dla sztuki okazał się, kiedy wybaczył zniesławiającym go wcześniej poetom Kalwusowi i Katullusowi²⁹.

Zapewne niezwykłość okoliczności, w których Cezar żył i działał, sprawiała, że jego zainteresowania literackie miały charakter wielkiej pasji, której nie udało mu się do końca spełnić. Mimo niezwykłego talentu zajmował się pisaniem jak gdyby w antraktach pomiędzy dziejowymi aktami swej epoki. Nierzadko pisał listy i urzędowe dokumenty w warunkach dalekich od gabinetowego komfortu. Brak czasu nie pozwalał mu na ostateczne zredukowanie wielu mów, które w czasach Swetoniusza były dostępne jedynie

²² Suet. Vita Ter. 7. Por. także FPL, s. 118—119.

²³ Suet. De gramm. 7.

²⁴ Cic. Ad Quint. 2,13,2; 2,15,5; 3,6,3; 3,7,6.

²⁵ Caes. B. Gall. 5,42. Zob. także J. Schnayder: *Oficerowie rzymscy w roli literatów i naukowców*. „Meander” 1953, t. 8, s. 236—247.

²⁶ Val. Max. 9,9,1; Plut. Caes. 69; Brut. 20; Suet. Iul. 85; App. B. C. 2,147,613; Dio Cass. 44,50,4.

²⁷ Cic. Ad fam. 10,32,1; 12,18,2; Suet. Iul. 39,2; A. Gell. 8,15; Macr. Sat. 2,7,2. Szerzej na temat stosunku Cezara do autorów mimicznych zob. P. Hamblenne: *L'opinion romaine en 46—43 et les sentences „politiques” de Publius Syrus*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 3. Berlin—New York 1973, s. 631—698, a zwa-

szcza s. 653, 696; E. Wistrand: *Caesar and Contemporary Roman Society*. Göteborg 1978, s. 52; E. D. Kollmann: *Catull, Laberius und Caesar*. „Hermes” 1983, Bd. 111, s. 379—381.

²⁸ Cic. Ad Att. 13,52,2. Por. także G. Pianko: *Korespondenci Cycerona. Gajusz Juliusz Cezar*. „Meander” 1972, t. 27, s. 485.

²⁹ Por. Catull. 93. O stosunkach pomiędzy Cezarem i Katullusem zob. K. Quinn: *Trends in Catullan Criticism*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 3. Berlin—New York 1973, s. 269—289; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska. Okres cyceroński*. Warszawa 1977, s. 77; V. Ingemann: *Albus an ater — A Double Entendre in Catullus 93*. „Classica et Mediaevalia” 1981—1982, vol. 33, s. 145—150, a także Quint. Inst. 11,1,38.

w postaci stenogramów³⁰. Znaczna część jego pisarstwa stanowiła zaledwie szkice, zapiski do opracowań, które zamierzał poprawić i staranniej napisać³¹. Niezbyt dopracowane lub o zbyt wyuzdanej treści musiały być utwory młodzieńcze Cezara, skoro August zabronił ich publikacji³². Erudycja literacka Cezara była zapewne dużo pełniejsza aniżeli przedstawia się ona w świetle źródeł. Stronił on bowiem od poetyckich egzaltacji³³, a do wielkiej literatury nawiązywał być może w sposób tak subtelny i aluzyjny, jak w przypadku sławnego powiedzenia — *veni, vidi, vici*, które poprzez swą zwięzłość mogło korespondować ze słowami z nie zachowanej komedii Liwiusza Andronikusa — *affatim edi, bibi, lusi*³⁴.

Znacznie mniej można powiedzieć o zainteresowaniach literackich D. Juniusza Brutusa. Domyślać się tylko wolno, że nie był on zbyt dobrym stylistą, ponieważ w jednym z listów z roku 43 prosił Cyserona o przejrzenie pisma adresowanego do senatu³⁵. Prawdopodobne wydają się i inne motywy tej prośby, wynikające z faktu, iż Decymus Brutus przebywał wówczas w Wercelle, a zatem z dala od Rzymu, i mogło mu zależeć na uwzględnieniu przez Cyserona wszelkich niuansów w sytuacji politycznej oraz w nastrojach wśród senatorów. Wątpliwym argumentem dla oceny talentu literackiego Decymusa był niezwykle lapidarny sposób redagowania listów i formułowania myśli³⁶. Lakoniczność ta jest jednak zupełnie zrozumiała w kontekście burzliwych wydarzeń i roli, jaką odgrywał w nich D. Brutus. Poza tym zwięzłość wypowiedzi była po prostu tendencją powszechniejszą, w zasadzie przeciwną stylowi preferowanemu przez Cyserona. Trudno także o bliższe skonkretyzowanie upodobań literackich Decymusa Brutusa. Poza tym, że fascynował się wymową Cyserona³⁷, nie dysponujemy innymi przykładami. Ale uwaga ta sprawia, iż nie sposób sobie wyobrazić, aby D. Brutus nie czytał wraz z innymi nobilami³⁸ głośnych utworów Cyserona, różnych pism Antoniusza³⁹ i w ogóle ówczesnej publicystyki i bodaj tylko w tym wymiarze nie uczestniczył w życiu literackim swej epoki.

³⁰ Suet. Iul. 55.

³¹ Cic. Brut. 75,262; Caes. B. Gall. praef. 8; Suet. Iul. 56. Według interpretacji Józefa Korpantego w zamyśle Cezara pamiętniki były w pełni skończonym dziełem literackim, J. Korpanty: *Rzeczpospolita potomków Romulusa...*, s. 178.

³² Suet. Iul. 56.

³³ M. S. Popławski: *Literackie walory...*, s. 48, 53.

³⁴ Por. Plut. Caes. 50, a także M. Brożek: *Historia literatury łacińskiej w starożytności*. Zarys. Wrocław 1976, s. 157.

O poetyckich porównaniach i antytezach Cezara natomiast zob. R. Kamienik: *Alea iacta est?* „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”. Sectio F. Vol. 29. Lublin 1974, s. 21—31; idem: *Rubikon. Niektóre zagadnienia wojny domowej 49 roku przed naszą erą*. Lublin 1987, s. 25—48.

³⁵ Cic. Ad fam. 11,19,1.

³⁶ Cic. Ad fam. 11,15,2; 11,24,1; 11,25,1.

³⁷ Cic. Ad fam. 11,23,1.

³⁸ Por. np. Cic. Ad Brut. 2,1,1.

³⁹ Cic. Ad fam. 11,13,2.

Do grupy nobilów, którzy zostawili po sobie ślady literackich aspiracji, zaliczyć trzeba Aulusa Hircjusza. Człowiek ten osiągnął nie tylko konsulat w roku 43, ale uchodził w opinii współczesnych za najbardziej zaufanego przyjaciela Cezara⁴⁰. Z osobą Juliusza Cezara związany był również Hircjusz na płaszczyźnie działalności literackiej. Jeszcze przed napisaniem przez Cezara *Anticatores*, z polecenia dyktatora, Hircjusz pierwszy odpowiedział na Cyceronową pochwałę Katona Młodszego. Z sugestii Swetoniusza⁴¹, przypisującej nadto Hircjuszowi autorstwo ósmej księgi *Commentarii de bello Gallico*, wynikają interesujące konsekwencje. Otóż autorstwo Hircjusza świadczy o skali jego talentu literackiego, bo przecież i te walory pamiętników były akcentowane przez starożytnych⁴². Tymczasem we współczesnej nauce nie spotyka się prób dewaluowania ostatniej części dzieła Cezara, chociaż twierdzi się, iż styl, jakim została napisana, nie dorównywał Cezarowemu; mimo to jest poprawny i jasny⁴³. Ma też swe znaczenie fakt, że zdolności literackie Hircjusza dostrzegł Cezar, skoro zlecił mu polemikę z Cyceronem na temat Katona. O zainteresowaniach literackich Hircjusza przekonują słowa, jakie zawarł we wstępie do ósmej księgi pracy Cezara o wojnie galijskiej. Świadczą one, że Hircjusz fascynował się swoim wodzem i uważał, iż inni pisarze nie stworzyli nic tak mistrzowskiego, co by w wytworności stylu nie ustępowało dziełu Cezara⁴⁴. Więcej szczegółów mogło znajdować się w korespondencji Hircjusza z Cyceronem, z której nie zachował się ani jeden list, choć były zebrane w dwóch księgach. Jedynie z Noniusza znane są dwa fragmenty tej korespondencji⁴⁵. Natomiast w traktacie *De fato* Cyceron uczynił Hircjusza jedną z dwóch postaci dialogu filozoficznego, ale ze względu na niezbyt dużą wiedzę Hircjusza w tym zakresie dialog ów przybrał formę monologu, w którym główną postacią był Cyceron. W wykładzie znalazły się również pewne nawiązania do epigramatyka Antypatra z Sydonu⁴⁶, cytat z Enniusowego przekładu *Medei* Eurypidesa⁴⁷ oraz Cyceronowy przekład łaciński dwóch wierszy Homera⁴⁸. W świetle tych skąpych informacji można jednak widzieć w Hircjusz nobila o znacznej aktywności literackiej, który dużo nauczył się od swego mistrza Cycerona⁴⁹, dla którego z kolei był on wielką

⁴⁰ Cic. Ad Att. 7,4,3.

⁴¹ Suet. Iul. 56.

⁴² Cic. Brut. 75,262.

⁴³ Por. M. Georges: *Littérature latine*. In: *Histoire générale des littératures*. Red. P. Gioan: Vol. 1. Paris 1961, s. 214; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 156.

⁴⁴ Caes. B. Gall. praef. 8. Por. także H. A. Gärtner: *Der Commentarius des Hirtius*. In: „Historia-Einzelschriften”. Bd. 25: *Beobachtungen zu Bauelementen...*,

s. 118—122; N. Rogosz: *Geneza wojny domowej lat 49—48 p.n.e. a jej ujęcie w relacji Aulusa Hircjusza*. W: „Historia i Współczesność”. T. 6: *Z zagadnień historiografii od czasów antyku do XVI wieku*. Red. A. Kunisz. Katowice 1982, s. 9—10.

⁴⁵ Por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 390.

⁴⁶ Cic. De fat. 3,5.

⁴⁷ Cic. De fat. 15,35.

⁴⁸ Por. Aug. De civ. 5,8.

⁴⁹ Cic. Ad fam. 9,17,6.

nadzieją, pogrzebaną wraz ze śmiercią zwycięskiego Hircjusza w bitwie pod Mutyną wiosną 43 roku.

Wybitny prawnik i doskonały mówca **Ser. Sulpicjusz Rufus**, konsul z roku 51, wyróżniał się także znacznym talentem literackim. Najdobitniej można się przekonać o skali owego talentu, czytając listy Sulpicjusza do Cicerona, a zwłaszcza fragment konsolacji napisanej po śmierci Tullii⁵⁰. Wysoko ocenia się także list Sulpicjusza⁵¹, w którym opisał on Ciceronowi śmierć Marka Marcellusa⁵². Subtelność prozy Sulpicjusza była również przedmiotem Ciceronowego uznania, a nawet podziwu⁵³. Niekwestionowane zdolności literackie Serwiusza zapewne pozwalały mu na realizację literackich aspiracji w działalności oratorskiej oraz w licznych pracach prawniczych. Niestety, źródła nie przekazały informacji, które bliżej charakteryzowałyby upodobania literackie Sulpicjusza. Trudno jednak przypuszczać, aby człowiek o tak ujmującej kulturze literackiej, który według Cicerona dobrze znał greckie i rzymskie dzieła⁵⁴, mógł być ignorantem, gdy idzie o utwory z zakresu literatury pięknej, czy też osobą zupełnie nie przywiązującą wagi do literackich aspektów zgłębianych przez siebie ksiąg. O szczegółach jednak mówić nie można, ponieważ brak ku temu konkretnych świadectw źródłowych.

O **P. Korneliuszu Dolabelli** wiadomo, że spisał swe mowy sądowe oraz że Ciceronowi — swego czasu nauczycielowi Dolabelli — przypadła do gustu mądrość pisemnej wersji jego przemówienia konsularnego do ludu⁵⁵. Jednak o literackim talencie Dolabelli trudno raczej wnioskować, nawet na podstawie jego korespondencji z Ciceronem⁵⁶. Niemniej pewnym śladem jakichś zainteresowań literackich Dolabelli może być fragment listu adresowanego do niego przez Cicerona. W piśmie tym Arpinata powiadamiał Dolabellę, że ma być sędzią w sporze o autentyczność wierszy Kurcjusza Nikiasza, gramatyka i poety⁵⁷. Składiną wiadomo, że Nikiasz gościł u Dolabelli⁵⁸. Ten ostatni również chciał przeczytać mowę Cicerona, wygłoszoną w obronie króla Dejotara⁵⁹. O pewnym wyrobieniu literackim Dolabelli świadczy także pojawienie się w liście Cicerona do niego aluzji porównującej ich obu z postaciami Nestora i Agamemnona⁶⁰, przy czym z pierwszą identyfikował się Ciceron, a Dolabellę zestawiał z Agamemnonem, co było metaforą przesadną, ale zrozumiałą, z przymrużeniem oka, w kontekście roku 44, gdy pozycja byłego zięcia Marka Tulliusza znaczyła dość dużo jako konsula suffektusa. Przy-

⁵⁰ Cic. Ad fam. 4,5,3. Por. także G. Pianko: *Korespondencja Cicerona. Serwiusz Sulpicjusz Rufus*. „Meander” 1963, t. 18, s. 16—26.

⁵¹ K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 555.

⁵² Cic. Ad fam. 4,12.

⁵³ Cic. Ad fam. 4,4,1; Brut. 41,151.

⁵⁴ Cic. Ad fam. 13,28b,1.

⁵⁵ Cic. Ad fam. 9,14,4.

⁵⁶ Np. Cic. Ad fam. 9,9.

⁵⁷ Cic. Ad fam. 9,10,1.

⁵⁸ Cic. Ad Att. 13,28,3; 15,20,1; Suet.

De gramm. 14.

⁵⁹ Cic. Ad fam. 9,12,2.

⁶⁰ Cic. Ad fam. 9,14,1.

wołane fakty nie stanowią koronnego dowodu, ale mogą być traktowane jako swego rodzaju poszlaka dla wydania opinii o stosunku Dolabelli do literatury, o którym nie można powiedzieć zbyt wiele, ale należy dostrzec jego pozytywne przejawy.

Uwzględnienie M. Tulliusza Cyncerona w niniejszej pracy jest rzeczą skomplikowaną. Złożoność ta wynika z nieprzeciętności jego zainteresowań literackich, a także z obfitości informacji dokumentujących je. Aktywność literacka Cyncerona stanowi przedmiot badań mogących przynieść w efekcie wielotomowe opracowania. W tym miejscu natomiast można jedynie wskazać na ich skalę i różnorodność, ponieważ oczywistość istnienia jest absolutna. Dowody zamiłowań literackich Cyncerona znajdujemy bodaj w każdym z jego pism, które równocześnie były rezultatem jego literackich aspiracji. Wiarygodność Cyncerona jest w tym przypadku pełna, ponieważ nie tylko poinformował nas oraz swoich współczesnych o swym stosunku do literatury, ale w zasadzie każdy werset jego dorobku pisarskiego potwierdza literackie mistrzostwo. Dopiero na uboczu tych faktów stoją relacje innych pisarzy starożytnych, które potwierdzają czołowe miejsce Cyncerona w literaturze rzymskiej. Dowody niezwyklej erudycji literackiej Cyncerona znajdujemy zarówno w elementach treściowych, jak i stylistycznych jego pisarstwa⁶¹. Literackością przepełnione są utwory naukowe, a także proza oratorska i epistolografia. Niektóre utwory Cyncerona to gatunki literackie nawet wówczas, gdy pozornie z literaturą piękną nie mają związku. W ten sposób trzeba by właśnie patrzeć na jego mowy⁶² i korespondencje⁶³. Pierwsze były przygotowywane w formie pisemnej i — co więcej — z myślą o ich rozpowszechnieniu, nierzadko w nowszej i udoskonalonej wersji⁶⁴. Również listy, choć pisane do konkretnych osób, miały stać się lekturą dla szerszych kręgów czytelników⁶⁵. Tak było z listem do Lukcejusza⁶⁶, który sam autor uważał za wyjątkowo piękny. Innym razem nadawał swej korespondencji wyszukaną formę poetycką, jak na przykład listowi do Attyka, napisanemu spondaicznym heksametrem⁶⁷. W chwili, gdy korespondencja jego była przygotowywana do wydania, uważał za niezbędne przejrzenie jej i poprawienie⁶⁸.

⁶¹ Por. H. C. Gotoff: *Analysing Cicero's Style from the Text of Cicero*. „Classical Philology” 1982, vol. 27, s. 336—339.

⁶² J. Smreka: *Cynceron nauczycielem i wychowawcą Rzymian*. „Eos” 1938, vol. 39, s. 508; M. Nagnajewicz: *Na pograniczach prozy retorycznej*. „Meander” 1969, t. 24, s. 3.

⁶³ G. Przychocki: *Studium epistolografii grecko-rzymskiej. Zasady i cele*. „Eos” 1938, vol. 39, s. 41—60; M. Gołaszew-

ska: *Poetyka faktu. Szkice z pogranicza estetyki i teorii literatury*. Kraków 1984, s. 33—36 oraz prace cytowane w przypisie 164 rozdziału trzeciego.

⁶⁴ Cic. Ad Att. 16,11,1; Dio Cass. 40,54,2.

⁶⁵ Cic. Ad Att. 15,5,4.

⁶⁶ Cic. Ad Att. 4,6,4.

⁶⁷ Cic. Ad Att. 7,2.

⁶⁸ Cic. Ad Att. 16,5,4.

Poza twórczością o wybitnych niekiedy wartościach literackich był też Ciceron autorem utworów w pełni literackich⁶⁹, a także prac translatorskich dotyczących całych utworów greckich z tego zakresu bądź tylko ich fragmentów⁷⁰. Dorobek pisarski Cicerona jest imponujący, a wynika w dużej mierze z niezwykle pracowitości. Pisał lub czytał w rozmaitych okolicznościach. Czasem na uczcie⁷¹ lub w senacie⁷², innym razem w podróży morskiej⁷³ bądź podczas przechadzki⁷⁴, często w okresie igrzysk i świąt⁷⁵, a nierzadko pracował do wczesnych godzin rannych⁷⁶, mimo że wzrok miał nie najlepszy⁷⁷.

W działalności pisarskiej Cicerona w sposób bezsporny uwidoczniły się jego literackie aspiracje. Zawiera ona również dowody nieprawdopodobnej wręcz erudycji, odzwierciedlającej skalę literackich zainteresowań, dla ukazania której najbardziej wiarygodnym źródłem zdaje się być korespondencja⁷⁸. Można bowiem sądzić, iż listy zostały nam przekazane ze stosunkowo mniejszą liczbą redakcyjnych wygładzeń i udoskonaleń. Ponadto korespondencja powstawała raczej w sposób bardziej naturalny i jej tworzeniu zwykle nie towarzyszyły tak rozbudowane źródła pomocnicze, którymi można było się posłużyć w opracowaniach naukowych, a nawet oratorskich. W jednym i drugim przypadku cytowanie lub odwoływanie się do literatury pięknej świadczy o osobistej kulturze literackiej jednostki, niemniej głębiej i wiarygodniej zdają się przemawiać treści zawarte w korespondencji, tym bardziej że najczęściej mamy do czynienia z listami adresowanymi do najbliższego przyjaciela Attyka lub brata Kwintusa; przeważa w nich ton bardzo osobisty.

Przyglądając się bliżej śladom literackiej erudycji Cicerona, można zauważyć, że w jego korespondencji sporo cytatów pochodzi z *Iliady* i *Odysei*. Według nowszych ustaleń znajdują się tam trzydzieści cztery cytaty z *Iliady*

⁶⁹ K. Buechner zestawiał 56 fragmentów z różnych utworów Cicerona, por. FPL, s. 79—101. Oprócz opracowań o charakterze syntetycznym i monograficznym zob. G. Witort: *M. Tulliusz Cicero jako poeta*. „Meander” 1959, t. 14, s. 150—160; J. Wikarjak: *Ciceron w służbie muz Klio i Kaliopy*. „Eos” 1981, vol. 69, s. 241—251; idem: *Początki działalności Cicerona*. „Meander” 1982, t. 37, s. 246—247; idem: *Wspomnienia pociechą i radością Cicerona*. „Meander” 1982, t. 37, s. 307. Z opracowań syntetycznych najbardziej szczegółową analizę poetyckiej twórczości Cicerona zdaje się

zawierać praca polskiego uczonego: K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 399—411.

⁷⁰ Cic. De off. 3,21,82; 3,29,108; De div. 2,30,63; Tusc. 1,42,101.

⁷¹ Cic. Ad Att. 14,16,2; 14,21,4.

⁷² Cic. Ad fam. 12,20,1.

⁷³ Cic. Ad fam. 7,19,1.

⁷⁴ Cic. Ad Att. 2,23,1.

⁷⁵ Cic. Pro Planc. 27,66.

⁷⁶ Cic. Ad Quint. 3,5,8.

⁷⁷ Cic. Ad Att. 10,14,2; 10,17,2.

⁷⁸ G. Przychocki: *Studium epistolografii...*, s. 52.

i osiemnaście z *Odysei*⁷⁹. Niektóre fragmenty Homerowych epopei cytowane są wielokrotnie⁸⁰. Częste nawiązania, aluzje, cytaty lub komentarze odnoszące się do *Odysei* i *Iliady* oraz ich autora znajdują się także w wielu rozmaitych utworach Cyserona⁸¹. Korespondencja i dorobek pisarski Marka Tulliusza dowodzą także jego ożeznania z twórczością Hezjoda⁸², Archilocha⁸³, Alkajosa⁸⁴, Stezychora⁸⁵, Anakreonta⁸⁶, Ibikusa⁸⁷, Symonidesa⁸⁸, Pindara⁸⁹, Epicharma⁹⁰, Eupolisa⁹¹, Euhemerosa⁹², Rintona⁹³, Menandra⁹⁴, Kallimacha⁹⁵, Aratosa⁹⁶ i Euforiona⁹⁷. Ciekawie przedstawia się u Cyserona recepcja wielkich dramaturgów greckich. W świetle korespondencji można wnioskować, że szczególne miejsce w jego zamięowaniach zajmował Eurypides⁹⁸, a potem Sofokles⁹⁹ i Arystofanes¹⁰⁰. Nie odnajdujemy tam natomiast cytatów bądź wzmianek odnoszących się do Ajschylosa¹⁰¹. Ale już w pisarstwie pozaepistolograficznym natrafia się na dowody znajomości

⁷⁹ J. Wikarjak: *Warsztat pisarski...*, s. 132. Por. np. Cic. Ad Att. 1,1,14; 1,16,5; 2,9,3; 2,11; 2,16,4; 2,25,1; 6,1,1; 6,1,23; 6,11,6; 7,1,2; 7,1,4; 7,1,9; 7,6,2; 7,8,4; 7,11,3; 7,12,4; 8,11,4; 9,5,3; 9,6,4; 9,6,6; 9,7,2; 9,8,1; 9,9,5; 9,15,3; 10,1,2; 13,13,2; 13,25,4; 14,13,1—2; 16,6,1; 16,13a,1; Ad. fam. 13,15,1; Ad Quint. 1,2,1; 3,5,4; 3,5,8; 3,9,1; 3,9,3.

⁸⁰ Por. np. Cic. Ad Att. 1,4,22; 7,1,4; 13,13,2.

⁸¹ Np. Cic. De rep. 1,36,56; 4,5,5; 6,9,10; De leg. 1,1,2; De off. 2,18,62; 3,26,98; De senec. 7,12; 10,31; 15,54; De glor. fr. 2,1; Top. 13,55; De nat. 1,15,41; 1,38,107; 2,28,70; 2,66,166; 3,16,41; De div. 1,25,52; 1,40,88—89; 2,10,25; 2,30,63—64; 2,39,82; 2,67,139; De fin. 1,35,116; 2,34,115; 5,18,49; Tusc. 1,1,3; 1,16,37; 1,26,65; 1,41,98; 3,9,18; 3,26,62—63; 3,27,65; 4,22,49; 4,23,52; 5,38,114; Or. 1,4; 31,109; De or. 3,15,57; 3,19,69; 3,34,137; Brut. 10,40; 13,50; 18,71.

⁸² Np. Cic. Ad Att. 13,12,3; De off. 1,15,48; De senec. 7,22; 15,54; De nat. 1,14,36; 1,15,41; Tusc. 1,1,3; 1,41,98.

⁸³ Np. Cic. Or. 1,4; De fin. 2,34,115; Tusc. 1,1,3; Ad Att. 2,20,6.

⁸⁴ Cic. Tusc. 4,33,71.

⁸⁵ Cic. De senec. 7,22.

⁸⁶ Np. Cic. Tusc. 4,33,71.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Np. Cic. De senec. 7,22; De nat. 1,22,60; De or. 2,86,351—353.

⁸⁹ Np. Cic. Ad Att. 10,10,3; De fin. 2,35,115; Or. 1,4.

⁹⁰ Np. Cic. Acad. 2,16,51; Tusc. 1,8,15.

⁹¹ Np. Cic. Ad Att. 6,1,18; 12,6,3; Brut. 9,38; 15,59.

⁹² Np. Cic. De nat. 1,42,119.

⁹³ Np. Cic. Ad Att. 1,20,3.

⁹⁴ Np. Cic. De fin. 1,2,5; 1,2,7; De op. gen. or. 2,6.

⁹⁵ Np. Cic. De or. 3,33,132; Tusc. 1,34,84; 1,39,93.

⁹⁶ Np. Cic. De or. 1,16,69; De rep. 1,36,56; De nat. 2,41,104—114; 2,63,159; De div. 1,7,13; Acad. 2,20,76; Ad Att. 15,16a,1 Por. także G. Witort: *Cyseron jako tłumacz Aratosa*. „Meander” 1959, t. 14, s. 207—221.

⁹⁷ Np. Cic. De div. 2,65,133; Tusc. 3,19,45.

⁹⁸ Np. Cic. Ad Att. 1,20,3; 7,11,1; 7,13,5; 13,11,1; Ad fam. 13,15,1; 7,6,1; Ad Quint. 2,13,2.

⁹⁹ Np. Cic. Ad Att. 2,16,2; 4,8a,1; 15,11,3.

¹⁰⁰ Np. Cic. Ad Att. 5,10,2; 6,1,8; 8,8,1; 12,6,3.

¹⁰¹ Por. J. Wikarjak: *Warsztat pisarski...*, s. 133.

Ajschylosa¹⁰² oraz potwierdzenie przytoczonej wcześniej opinii dotyczącej Eurypidesa¹⁰³, Sofoklesa¹⁰⁴ i Arystofanesa¹⁰⁵. Z innych poetów greckich znani mu byli Antypater z Sydonu¹⁰⁶, Filoksen¹⁰⁷ oraz Aleksander z Efezu¹⁰⁸. A szczególnie wiele wiadomości przekazał nam Cyceron o poecie Archiaszu¹⁰⁹. Nie omieszczał również wspomnieć o Thyillusie, mieszkającym w domu Arpinaty¹¹⁰.

Stosunek Cycerona do literatury łacińskiej zarysowuje się wyraziście już w świetle jego korespondencji, ale zakres znajomości ojczystej literatury pełniej uwidacznia się w kontekście innych jego prac. Najczęściej cytuje on bądź nawiązuje do osoby i twórczości Enniusza¹¹¹. Wiele razy dokumentuje znajomość twórczości Newiusza¹¹², Pakuwiusza¹¹³, Terencjusza¹¹⁴ i Akcjusza¹¹⁵. Nierzadko widzimy, że znał

¹⁰² Np. Cic. De or. 3,7,27; De rep. 1,38,59; Acad. 1,3,10; Tusc. 2,10,23—25; 2,25,60; 3,31,76.

¹⁰³ Np. Cic. De off. 3,21,82; De nat. 2,25,64; Acad. 2,5,12; 2,28,89; De fin. 2,32,105; Tusc. 1,26,65; 1,48,115; 3,14,29; 3,28,67; 4,29,63; De or. 3,7,27.

¹⁰⁴ Np. Cic. De or. 3,7,27; De senec. 7,22; De div. 1,25,54; Acad. 1,3,10; De fin. 2,14,33; 2,29,94; 5,1,2; Tusc. 1,16,37; 3,29,71.

¹⁰⁵ Np. Cic. De leg. 2,15,37; Or. 9,29; Tusc. 1,18,41.

¹⁰⁶ Np. Cic. De fato. 3,5; De or. 3,50,194.

¹⁰⁷ Np. Cic. Ad Att. 4,6,2.

¹⁰⁸ Np. Cic. Ad Att. 2,20,6; 2,22,7.

¹⁰⁹ Np. Cic. Pro Arch. passim; De div. 1,36,79; Ad Att. 1,16,15.

¹¹⁰ Cic. Ad Att. 1,9,2; 1,16,15.

¹¹¹ Np. Cic. Ad Att. 2,19,2; 4,2,9; 15,7,1; Ad fam. 7,6,1; Pro Rab. 11,29; Pro Mur. 14,30; Pro Arch. 7; Or. 11,36; 27,93; 31,109; 45,152; 47,157; 48,160; 51,171; Brut. 15,57—60; 18,71—73; 19,75—76; 20,78—79; De or. 1,45,198—199; 2,54,222; 2,68,276; 3,7,27; 3,40,162; De rep. 1,16,25; 1,18,30; 1,32,49; 1,41,64; 5,1,1; 6,9,10; 2,22,57; De off. 1,16,51—52; 1,24,84; 2,18,62; De senec. 1,1; 4,10; 5,14; 5,16; 20,73; De amic. 6,22; 17,64; Top. 15,61; Hort. fr. 65; De nat. 1,35,97; 1,42,119; 2,18,49; 2,18,64; 3,30,75; 3,32,79; De div. 1,13,23; 1,20,40—41; 1,40,88; 1,48,107—108; 1,50,114—115; 1,58,132; 2,26,57; 2,39,82; 2,50,104; 2,54,111; 2,56,115—116; De fat. 15,35; Acad. 1,3,10;

2,16,51; 2,17,52; 2,27,88—89; De fin. 1,2,4; 1,3,7; 2,13,41; 4,23,62; 5,11,31; Tusc. 1,1,3; 1,2,3; 1,5,10; 1,9,18; 1,12,28; 1,15,34; 1,20,45; 1,35,85; 1,44,105; 1,49,117; 2,1,1; 2,16,38; 2,17,39; 3,3,5; 3,12,26; 3,19,44; 3,23,53; 3,26,63; 4,8,19; 4,32,69; 4,33,70; 4,36,77; 5,17,49.

¹¹² Np. Cic. Ad Att. 5,12,7; Ad fam. 7,16,1; De rep. 4,10,12; De senec. 6,20; 14,50; Tusc. 1,1,3; 4,31,67; De or. 3,12,45; Brut. 15,60; 19,73; 19,75—76.

¹¹³ Np. Cic. Ad Att. 14,14,1; De amic. 7,24; De nat. 2,36,91; De div. 1,14,24; 1,16,29; 1,36,79; 1,57, 131; 2,65,133; Acad. 1,3,10; De fin. 1,2,4; 5,11,31; 5,22,63; Tusc. 1,44,106; 2,21,48—50; 3,12,26; 5,16,46; De op. gen. or. 1,2; Brut. 64,229; 74,258; De or. 1,58,246; 2,44,187; 2,46,193; 3,7,27; 3,39,157; Or. 11,36.

¹¹⁴ Np. Cic. Ad Att. 2,19,1; 13,34,1; Ad fam. 1,9,16; 12,25,5; De off. 1,9,30; 1,42,151; De senec. 18,65; De amic. 24,89; 25,93; 26,98; De nat. 3,29,72; De fin. 1,2,4; 2,4,13; 5,10,28; Tusc. 3,14,30; 3,27,65; 4,35,76; Or. 47,157; De or. 2,40,172; 2,80,326.

¹¹⁵ Np. Cic. Ad Att. 14,12,2; 16,2,3; 16,5,1; Ad fam. 7,1,1; 7,1,3; Pro Sest. 56,120; Pro Planc. 24,59; De leg. 2,21,54; 3,21,84; 3,28,102; De nat. 2,35,89; 3,16,41; 3,26,66—68; 3,38,90; De div. 1,22,44; Acad. 1,3,10; De fin. 4,25,68; 5,11,32; Tusc. 1,28,68; 2,5,13; 2,7,19; 4,36,77; 5,18,52; De or. 3,7,27; 3,57,217; 3,58,219; Brut. 18,72; 18,73; 28,107; 64,229; Or. 11,36; 46,156.

Plauta¹¹⁶ i Cecyliusza Stacjusza¹¹⁷. Napotyamy również nazwiska takich pisarzy, jak Lucyliusz¹¹⁸, Titiniusz¹¹⁹, Afraniusz¹²⁰, Turpiliusz¹²¹ i Atta¹²². Z innych autorów znany był Cyconowi także Liwiusz Andronikus¹²³ i Titiusz¹²⁴, ale cytował również Trabeę¹²⁵ i Atyliusza¹²⁶. Pomimo daleko idącej powściągliwości w stosunku do autorów współczesnych zauważa się, że twórczość lub działalność ich była znana Cyconowi. I tak, odnajdujemy dowody jego zainteresowania Lukrecjuszem¹²⁷. Bywał też pierwszym czytelnikiem utworów swego brata Kwintusa¹²⁸. Zachowały się do naszych czasów nie najlepsze opinie Cycona o bliżej nie znanym poecie G. Sallustiuszu¹²⁹. W innym miejscu wspomniał poetę Sustiusza¹³⁰. Natomiast w jednym z listów do Attyka krytycznie potraktował książkę poety Wibiusza¹³¹. Znana mu była również twórczość Laberiusza i Publiliusza¹³². Nie uchodziły jego uwagi krótkie wierszyki będące anonimowymi pamfletami politycznymi¹³³. Interesował się pisarstwem Attyka i poetyckimi próbami przyjaciela¹³⁴. Z pewnością znane mu były również literackie utwory Cezara, z którym miał sposobność wymienianić poglądy na temat literatury¹³⁵.

Podobne przypuszczenia można by wysunąć odnośnie do twórczości innych pisarzy, ale ponieważ nie posiadamy ku temu wystarczających przesłanek, które by miały wsparcie źródłowe, wolno jedynie pokusić się

¹¹⁶ Np. Cic. De rep. 4,10,12; De senec. 14,50; De div. 1,31,65; Brut. 15,60; 18,73; De or. 3,12,45.

¹¹⁷ Np. Cic. De senec. 7,24; 8,25; 11,36; De amic. 26,99; De nat. 3,29,72—73; De fin. 1,2,4; 1,3,9; 2,7,22; Tusc. 1,14,31; 3,23,56; 4,32,68; De or. 2,10,40; 2,64,257; Brut. 74,258.

¹¹⁸ Np. Cic. Ad Att. 2,8,1; 6,3,7; 13,52,1; De fin. 1,3,8; 2,8,24; Tusc. 2,17,41; 3,15,31; 4,21,48; Brut. 26,99; 43,160; 56,172; 79,274; De or. 1,16,72; 2,6,25; 2,62,53; 3,23,83; 3,43,171; Or. 44,149.

¹¹⁹ Por. J. Wikarjak: *Warsztat pi-sarski...*, s. 137; L. Stankiewicz: *Źródła antyczne o Titiniuszu – przyczynek do chronologii togaty*. „Meander” 1984, t. 39, s. 207—212.

¹²⁰ Np. Cic. De fin. 1,3,7; Tusc. 4,20,45; 4,25,55; Brut. 45,167.

¹²¹ Np. Cic. Ad fam. 9,22,1.

¹²² Por. J. Wikarjak: *Warsztat pi-sarski...*, s. 137.

¹²³ Np. Cic. De leg. 2,15,39; De senec. 14,50; Tusc. 1,1,3; Brut. 18,71—73.

¹²⁴ Np. Cic. Brut. 45,167.

¹²⁵ Np. Cic. Ad fam. 9,21,1; Tusc. 4,15,35; 4,31,67.

¹²⁶ Np. Cic. Ad Att. 14,20,3; De fin. 1,2,4; Tusc. 4,11,24.

¹²⁷ Cic. Ad Quint. 2,9(11),3. Szerzej o związkach Cycona z Lukrecjuszem i jego dziełem zob. H. M. Howe: *Amatinius, Luc-retius and Cicero*. „American Journal of Philology” 1951, vol. 72, s. 57—62; I. Tren-csényi-Waldapfel: *Cicéron et Lucrèce*. „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 1958, vol. 6, s. 321—381; T. Mas-łowski: *Cicero, Philodemus, Lucretius*. „Eos” 1978, vol. 68, s. 215—226; P. Grimal: *Rome. La littérature et l'histoire*. Paris 1986, s. 213—228.

¹²⁸ Cic. Ad Quint. 3,1,19.

¹²⁹ Cic. Ad Quint. 3,5; 3,9(11),3; 6,1; De div. 1,28,59.

¹³⁰ Cic. Ad Quint. 3,5,1.

¹³¹ Cic. Ad Att. 2,20,6.

¹³² Cic. Ad fam. 10,32,5; 12,18,2; 15,3; Ad Att. 14,2,1.

¹³³ Cic. Ad Quint. 1,3,8.

¹³⁴ Cic. Ad Att. 2,1,1; Ad fam. 7,24,3.

¹³⁵ Cic. Ad Att. 13,52,2.

o wysunięciu tezy, iż Ciceron na ogół dobrze orientował się we wszystkich problemach literackich swojej i wcześniejszych epok. Faktu tego nie zmieniają uchwycone już przez starożytnych pomyłki w cytowaniu bądź relacjonowaniu i komentowaniu znanych dzieł literackich¹³⁶. Pomyłki te w pewnym sensie poświadczają autentyczność zainteresowań, wolnych od nieobcych Ciceronowi — efekciarstwa, chępliwości i snobizmu¹³⁷.

Zasygnalizowane fakty zdają się w pełni potwierdzać pogląd, iż Ciceron był jednym z tych nobilów, których zainteresowania literackie jawią się nam w sposób bezsporny i niepodważalny. Jego aspiracje literackie korespondowały z niebywale ambitnym usposobieniem, a literackie zamiłowania odzwierciedliły się między innymi w znajomości greckiej i rzymskiej literatury, z całą złożonością ich genologicznych struktur. Znał Homera i swoistą literaturę brukową. Bliscy mu byli wielcy dramaturdzy, a równocześnie znał autorów mimicznych. Interesował się poetami na miarę Lukrecjusza, ale miał również swoją opinię o przeciętnych i miernych pisarzach. Był miłośnikiem literatury, a jednocześnie jej krytykiem¹³⁸.

Do nobilów, których zainteresowania literackie zostały pełniej naświetlone w przekazach źródłowych, zaliczyć można także M. Juniusza Brutusa. Z biografii Plutarcha dowiadujemy się, że Brutus wykorzystywał wolne chwile wojennego czasu zarówno na czytanie, jak i na pisanie różnych utworów¹³⁹. Jego literackie aspiracje mogły się spełniać w dość zróżnicowanym piśmiennictwie¹⁴⁰. Był on autorem wyciągów z prac znanych historyków¹⁴¹, pism filozoficznych¹⁴² i mów¹⁴³. Pisywał również utwory, które zaliczyć by trzeba do literatury niskiego obiegu¹⁴⁴. Być może walory literackie widoczne też były w jego korespondencji, która oddaje attycystyczną lakoniczność prozy Brutusowej¹⁴⁵. Niemniej trudno jest ocenić talent literacki Marka Brutusa. Zwrócenie się do Attyka z prośbą o opisanie dziejów rodu Juniuszów¹⁴⁶

¹³⁶ Por. Cic. Ad Att. 12,6,3; Or. 9,29; A. Gell. 15,61.

¹³⁷ Plut. Cic. 24. Te ujemne cechy Cicerona najpełniej, acz ze znaczną przesadą, wyeksponował J. Carcopino: *Les secrets de la correspondance de Cicéron*. Vol. 1—2. Paris 1947.

¹³⁸ M. Swoboda: *Sądy Cicerona o poezji i sztuce*. „Meander” 1962, t. 17, s. 64—85; K. Paulo de Silva: *Sądy myślicieli rzymskich o poezji w świetle doktryn filozoficznych*. „Meander” 1966, t. 21, s. 166; S. Stabryła: *Antyczna teoria literatury*. Kraków 1982, s. 36—37; idem: *Rzymska krytyka i teoria literatury*. Wybór. Wrocław 1983, s. XLIV—XLIX.

¹³⁹ Plut. Brut. 4.

¹⁴⁰ Np. Suet. Iul. 49.

¹⁴¹ Plut. Brut. 4; Cic. Ad Att. 13,8.

¹⁴² Cic. Acad. 1,3,12; Ad Att. 12,5,3.

¹⁴³ Np. Cic. Ad Att. 13,46,2.

¹⁴⁴ Suet. Iul. 45.

¹⁴⁵ Por. w zachowanych siedmiu listach Brutusa do Cicerona (Cic. Ad Brut. 1,4a; 1,6; 1,7; 1,13; 1,16; 2,3) i w jednym liście Brutusa do Attyka (Cic. Ad Brut. 1,17), a także C. Morawski: *De M. Iunii Bruti genere dicendi et Philippica decima Ciceronis*. „Eos” 1911, vol. 17, s. 1; G. Pianko: *Korespondenci Cicerona*. Marek Juniusz Brutus. „Meander” 1968, t. 23, s. 45.

¹⁴⁶ Nep. Att. 18.

bynajmniej nie jest argumentem *in minus*. Podobnie ryzykowne jest przypisywanie zbyt dużej wagi do faktu, iż Brutus zwracał się do Cyncerona, aby ten poprawił teksty jego mów¹⁴⁷. Zresztą Cynceron ogromnie cenił styl Marka Juniusza¹⁴⁸, choć sam był zwolennikiem bardziej emocjonalnego sposobu wyrażania myśli¹⁴⁹. W innym miejscu Cynceron wskazał na poetyckość prozy Brutusa¹⁵⁰. Te poetyckie zdolności zostały jednak ocenione przez Tacyta jako przeciętne¹⁵¹. Nie jest wykluczone, iż przypisane Brutusowi autorstwo wierszy erotycznych¹⁵² odnosi się do utworów wspomnianych przez Swetoniusza¹⁵³.

Ślady zainteresowań literackich Brutusa znajdujemy także w ocenach i charakterystykach dokonanych przez pisarzy starożytnych. Plutarch dodatkowo podkreślił, że Brutus czytywał do późnych godzin¹⁵⁴. Nie sposób jednoznacznie ustalić, jakie książki były jego lekturą, ale można sądzić, że będąc uczniem Staberiusza Erosa¹⁵⁵ sięgał również po utwory z zakresu literatury pięknej. Dość powiedzieć, że uchodził za osobę świetnie znającą Homera i że mógł swobodnie cytować wskazany fragment *Iliady*¹⁵⁶. Z pisarzy dramatycznych pewnie cenił Akcjusza, skoro na swoich igrzyskach wystawił *Atreusza*¹⁵⁷. Wiadomo, że był dobrego zdania o piśarstwie Cyncerona¹⁵⁸, chociaż nie oceniał go bezkrytycznie, zwłaszcza gdy piękne słowa i frazy nie pokrywały się z postawą prezentowaną przez ich autora¹⁵⁹. O stopniu erudycji literackiej Brutusa mogą także świadczyć listy Cyncerona adresowane do niego, w których spotyka się cytaty i odniesienia do literatury pięknej¹⁶⁰. Jemu też Cynceron dedykował kilka prac, co prawda filozoficznych i retorycznych, ale jakże często nawiązujących do utworów literackich, bodaj wszystkich znanych Cynceronowi autorów greckich i łacińskich. Interesujące są też opisy przedstawiające okoliczności śmierci Brutusa, w świetle których trzysta trzydziesty drugi wiersz *Medei* Eurypidesa był ostatnim zdaniem wypowiedzianym przez Marka Juniu-

¹⁴⁷ Cic. Ad Att. 15,16,2.

¹⁴⁸ Cic. Ad Att. 16,7,6.

¹⁴⁹ Cic. Ad Att. 15,6,2.

¹⁵⁰ Cic. Or. 68,227.

¹⁵¹ Tac. Dial. 21.

¹⁵² Plin. Epist. 5,35.

¹⁵³ Suet. Iul. 45.

¹⁵⁴ Plut. Brut. 4.

¹⁵⁵ Suet. De gramm. 14. Ponadto

Brutus był związany z retorem Stratonem, por. Incert. Auct. De vir. ill. 82,2, a także T. Łoposzko: *Średnio zamożne warstwy społeczeństwa rzymskiego w dobie upadku republiki*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”. Sectio F. Vol. 14. Lublin 1962, s. 91.

¹⁵⁶ Cic. Ad fam. 6,7,8.

¹⁵⁷ Cic. Ad Att. 16,2,3. O politycznej wymowie wyboru przez Brutusa tego utworu zob. O. Jurewicz, L. Winniczuk: *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*. Warszawa 1973, s. 299.

¹⁵⁸ Cic. Ad Att. 13,44,1; Ad Brut. 2,4,2.

¹⁵⁹ Cic. Ad Brut. 1,17,4; jest to wspomniany list Brutusa do Attyka, a więc szczególnie wartościowy.

¹⁶⁰ Cic. Ad Brut. 1,2,3; list ten zawiera odniesienia do jednego z utworów Plauta.

sza¹⁶¹. Ponadto warto zwrócić uwagę, że przed bitwą pod Filippi po stronie Brutusa i jego zwolenników stanęli tacy młodzi literaci, jak na przykład Horacy i Messalla Korwinus. Być może, iż zdecydował o tym przypadek, polegający na pobycie tej części młodzieży na studiach w Grecji. Ale nie jest wykluczone, że i ogólna kultura literacka Brutusa rysowała się ciekawiej młodym poetom aniżeli kontrowersyjna — w tym względzie — osobowość Antoniusza¹⁶².

Nie mamy w zasadzie możliwości głębszego przyjrzenia się zainteresowaniom literackim innego zabójcy Cezara, a mianowicie **G. Kasjusza Longinusa**. Wiadomo tylko, że był też jednym z uczniów Staberiusza Erosa oraz że literatury greckiej uczył się pod kierunkiem Archelaosa¹⁶³. Ponadto korespondował z Cyceronem, pisząc nader krótkie listy¹⁶⁴. Godzi się podkreślić, iż Cyceron ucieszył się z opinii o własnych mowach, przekazanej mu przez Kasjusza¹⁶⁵, z czego wynika, iż Kasjusz interesował się przynajmniej tym gatunkiem literackim i jego recepcją wśród nobilów.

Rok 42 właściwie przesądził o ostatecznym upadku Rzeczypospolitej. W zaledwie paroletnim okresie zginęło wielu kolejnych przedstawicieli dwóch ostatnich pokoleń republikańskich. Wśród nich zginęli również i ci, którzy byli w środowisku *nobilitas* najwybitniejszymi reprezentantami rzymskiej kultury literackiej: M. Tulliusz Cyceron i G. Juliusz Cezar. Część nobilów ocalała i dalej rozwijała swe zainteresowania literackie, zrodzone zazwyczaj w młodości przypadającej na ostatnie lata Republiki.

¹⁶¹ Por. Plut. Brut. 29,8—11; Val. Max. 1,5,7; App. B. C. 4,130,546. Na ten temat zob. J. Moles: *Fate, Apollo and M. Junius Brutus*. „American Journal of Philology” 1983, vol. 104, s. 249—256; idem: *Some „Last Words” of M. Junius Brutus*. „Latomus” 1983, vol. 42, s. 763—779.

¹⁶² Por. A. Wójcik: *Talent i sztuka*.

Rzecz o poezji Horacego. Wrocław 1986, s. 17.

¹⁶³ Por. Suet. De gramm. 14; App. B. C. 4,67,283.

¹⁶⁴ Cic. Ad fam. 12,1; 12,3; 13,2; 15,15. Zob. także G. Pianko: *Korespondenci Cycerona. Gajusz Kasjusz Longinus*. „Meander” 1968, t. 23, s. 203—210.

¹⁶⁵ Cic. Ad fam. 12,2,1.

Pokolenia czasu wielkiego przełomu

Rok 42 zdołała przeżyć część przedstawicieli różnych generacji pokoleńowych schyłkoworepublikańskiej *nobilitas*. Niestety, już w roku następnym zmarł Kw. Kornificjusz, który był nobilem nie tylko aktywnym na arenie politycznej działalności, ale także posiadał zainteresowania literackie¹. Św. Hieronim, podając datę jego śmierci w roku 41, nazwał go poetą²; wspominał też o nim Katullus³, a Owidiusz zaliczył do neoteryków⁴. Z utworów Kornificjusza zachowały się trzy jednowersowe fragmenty, z których dwa można bliżej określić dzięki przekazowi Makrobiusza⁵. Również w świetle korespondencji rysuje się Kornificjusz jako ceniony znawca prozy oratorskiej, bo trudno inaczej tłumaczyć to, iż właśnie jemu Cyceeron przesłał *Oratora*⁶, tym bardziej że obaj byli mówcami reprezentującymi odmienne style oratorskie. Ponadto zagadnienia literackie bywały poruszane w korespondencji Cycerona z Kornificjuszem⁷ i więcej niż dwadzieścia razy we wspomnianym dziele pt. *Orator*.

L. Juliusz Cezar, konsul z roku 64, był wujem triumwira Marka Antoniusza, który umieścił go w roku 43 na liście proskrypcyjnej. Dopiero wstawiennictwo siostry Lucjusza, Julii, matki Antoniusza, uratowało mu życie, które swego kresu dobiegło w roku 40. Poza powierzchownymi pochwałami pod adresem Lucjusza Cezara⁸ posiadamy także wzmiankę podkreślającą,

¹ Por. H. Bardon: *La littérature latine inconnue*. Vol. 1. Paris 1952, s. 355; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska. Okres cyceroński*. Warszawa 1977, s. 65.

² Hier. Chron. s. 159, 1—4; por. także App. B. C. 4,56,240; Dio Cass. 48,21,6.

³ Catull. 38; jest to utwór dedykowany Kornificjuszowi przez Katullusa, w którym to dziełku autor aluzyjnie porównuje adresata z Symonidesem.

⁴ Ovid. Trist. 2,436.

⁵ Macr. 6,4,12; 6,5,13. Zob. także FPL, s. 116—117.

⁶ Cic. Ad fam. 12,17,3.

⁷ Cic. Ad fam. 12,18,2; 12,25,5. W listach tych nawiązywano do twórczości Decymusa Laberiusza, Publiliusza Syryusa i Terencjusza.

⁸ Np. Cic. Ad fam. 12,5,2; Phil. 8,1,1.

iz był on człowiekiem świetnie znającym dzieje ojczyzny⁹; a więc pewnie był odczytany w literaturze historycznej, której twórcy niezwykle cenili walory literackie. Nierzadko bowiem prace historyczne miały postać epopei bądź w toku prozatorskiej narracji upiększane były cytatai z utworów poetyckich¹⁰. Ponadto wiele wskazuje na to, że Lucjusz Cezar napisał dzieło z zakresu prawa auguralnego¹¹, którego szesnastą księgę cytował Makrobiusz¹².

Mówcą zwracającym na siebie uwagę był Kw. Fufiusz Kalenus, konsul z roku 47. Jego zdolności oratorskie cenil Cyceron¹³, mimo iż nieraz z nim polemizował na tematy teoretycznoliterackie, w kontekście retoryki¹⁴. Po lekturze jednej z mów Kalenusa wytknął Cyceron jej autorowi niezbyt dużą precyzję wyrażania się¹⁵. I chociaż w opiniach Cycerona o krasomówstwie Kalenusa zarysowała się nuta pewnej ironii¹⁶, to jednak jego aktywność oratorska wyraźnie się uwidoczniła. Pogląd ten znajduje poparcie w fakcie, iż Kalenus był zwolennikiem Antoniusza¹⁷, a zatem Cyceron mógłby go znacznie gorzej potraktować. Być może, iż ponadto Cyceron widział w Kalenusie nie tylko utalentowanego mówcę, ale także wartościowego człowieka, który choć stał po stronie Antoniusza, to jednak — nieco później — dał dowód nie lada odwagi, ocalając życie proskrybowanemu M. Terencjuszowi Warronowi, bodaj najwybitniejszemu intelektualistcie i pisarzowi starożytnego Rzymu¹⁸.

Nobilami o zainteresowaniach literackich byli L. Eliusz Tuberon i jego syn Kwintus. Pierwszy był autorem bliżej nieokreślonej pracy historycznej¹⁹. Syn natomiast, poza dziełem prawniczym²⁰, napisał też bardziej już znaną pracę historyczną²¹. Jednakże w pisarstwie młodszego Tuberona krytykowano stylistyczne cechy warsztatu literackiego²². Na pewne przejawy zamięłowań literackich Tuberonów wskazał Cyceron w mowie *Pro Ligario*, w której podkreślił ich upodobania do *artes liberales*, a zatem i do literatury²³. Wskazana jest tutaj znaczna ostrożność, ponieważ owe komplementy wypowiadał adwokat o oskarżycielach.

Osobiście przekazał nam informacje o swych zainteresowaniach literackich Gajusz Treboniusz, konsul z roku 45. W zachowanym liście do

⁹ Cic. Phil. 11,8,20.

¹⁰ Ostatnio na ten temat zob. J. G. Taifacos: *Citazioni poetiche nelle Historiae di Sallustio?* „Philologus” 1987, Bd. 131, s. 265—269.

¹¹ Por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 520; IAH, s. 106—107.

¹² Macr. 1,16,29.

¹³ Cic. Phil. 8,4,11; 10,1,3.

¹⁴ Cic. Phil. 8,4,11; 12,1,3.

¹⁵ Cic. Phil. 10,2,5.

¹⁶ K. Kumaniecki: *Cyceron i jego*

współcześni. Warszawa 1959, s. 508.

¹⁷ App. B. C. 5,3,14; 5,24,96; 5,33,130; 5,51,214.

¹⁸ App. B. C. 4,47,203.

¹⁹ Cic. Ad Quint. 1,1,4. Zob. także HRF, s. 199.

²⁰ A. Gell. 14,2,20. Zob. także IAH, s. 358—367.

²¹ Suet. Iul. 83. Zob. także HRF, s. 199—202.

²² Pompon. Dig. 32,29,4; 36,6,7.

²³ Cic. Pro Lig. 5; 7.

Cyceronowi powiadamiał starszego przyjaciela o tym, że ukończył zbiór anegdot, w którym zamieścił także żarty przypisywane Cyceronowi²⁴. Antologia Treboniusza miała charakter opracowania o znaczeniu dokumentacyjnym, ale jej sporządzenie wymagało niemałego talentu literackiego i było przez to świadectwem literackich aspiracji jej autora²⁵. Gdzie indziej znajdujemy potwierdzenie aktywnego stosunku Treboniusza do spraw związanych z szeroko rozumianym pisarstwem. Sam dopraszał się, aby Cyceron wprowadził jego postać do swych dialogów²⁶. Z kolei Cyceron przesłał mu *Oratora*²⁷, a w innym miejscu podzielił się uwagami nad talentem niedawno zmarłego Kalwusa²⁸, którego zresztą Treboniusz nie lubił. Trzy ostatnie uwagi tylko częściowo i pośrednio mogą odnosić się do zainteresowań literackich Treboniusza. Niemniej na tle szerszych problemów życia literackiego zauważa się, że znaczące miejsce wśród jego zamiłowań zajmowały zagadnienia literackie bądź inne, blisko z nimi związane. Powoływanie się Treboniusza na satyryka Lucyliusza wniosek taki potwierdza²⁹.

L. Licyniusz Lukcejusz, jako autor prac historycznych dotyczących okresu wojny Rzymian ze sprzymierzeńcami oraz walk pomiędzy stronnikami Sulli i Mariusza, był osobą, o której względu bardzo zabiegał Cyceron w 56 roku³⁰. Zabiegi te spowodowało pragnienie, aby Lukcejusz opisał dzieje Cyceronowego konsulatu. Do owych starań włączony został także i Attyk³¹, ale wszystkie te przedsięwzięcia okazały się nieskuteczne. Już sam fakt, iż Cyceronowi zależało, aby właśnie Lukcejusz opisał jego konsulat, świadczy, iż uchodził on za cenionego i pięknie piszącego autora. Z kolei list Cycerona do niego zawiera wiele elementów rzetelnej dyskusji historycznoliterackiej, w której pojawiały się nazwiska Homera i Newiusza³². Dopiero po śmierci Tullii Cyceron otrzymał od Lukcejusza próbę jego talentu literackiego³³ w postaci listu konsolacyjnego³⁴. Tak więc, mimo pochwał, jakimi Cyceron obdarzył Lukcejusza³⁵, prośba Arpinaty nie została spełniona, tak jak nie zostały spełnione konsularne ambicje Lukcejusza³⁶.

M. Waleriusz Messalla Rufus, konsul z roku 53, napisał co prawda *De auspiciis* i *De familiis*, ale krótkie wzmianki Gelliusza³⁷ i Pliniusza Starszego³⁸ nie upoważniają do oceny, skądinąd ewidentnych aspiracji pisarskich, czy też wydawania opinii na temat jego literackich upodobań.

²⁴ Cic. Ad fam. 12,16,2.

²⁵ Cic. Ad fam. 15,21,3.

²⁶ Cic. Ad fam. 12,16,4.

²⁷ Cic. Ad fam. 15,20,1.

²⁸ Cic. Ad fam. 15,21,4.

²⁹ Cic. Ad fam. 12,6,2.

³⁰ Cic. Ad fam. 5,12,1. Zob. także

HRF, s. 213—214.

³¹ Cic. Ad fam. 4,6,4; 4,9,2; 4,11.

³² Cic. Ad fam. 5,12,7.

³³ K. Kumaniecki: *Cyceron...*, s. 440.

³⁴ Cic. Ad fam. 5,13,1. Por. także G. Pianko: *Korespondenci Cycerona. Lukcejusz Lukcejusz*. „Meander” 1969, t. 24, s. 326—334.

³⁵ Por. Cic. Ad fam. 5,14,1.

³⁶ Suet. Iul. 19.

³⁷ A. Gell. 13,15—16.

³⁸ Plin. N. H. 35,8.

Wiele wskazuje na to, że nobilem o sporych zainteresowaniach literackich był **L. Kalpurniusz Pizon Cezoninus**, konsul z roku 58. Do oceny stosunku Pizona do literatury wyjątkowo interesującym dokumentem jest mowa Cycerona skierowana przeciwko niemu w roku 55. Jest to miejscami szokująca inwektywa. Jednak zawarte w niej dygresje do postaci Arystarcha³⁹ oraz do treści *Odysei*⁴⁰, *Tyestes*a Enniusza⁴¹ i Akcjuszowego *Atreusza*⁴² wskazują, że Cyceron dostrzegał w Pizonie — mimo wszystko — człowieka wykształconego. Zresztą niewybredne ataki na filozofa i poetę epikurejskiego Filodema, pisującego także erotyczne epigramy⁴³, a mieszkającego u Pizona, poświadczają pozytywny stosunek Pizona do literatury⁴⁴. Żałować trzeba, że publicystyczna odpowiedź Cezoninusa na tę inwektywę nie zachowała się. Natomiast Cyceron w wielu jeszcze innych mowach⁴⁵ nie omieszczał zaatakować konsula roku 58, roku, w którym Marek Tulliusz musiał opuścić Rzym i udać się na wygnanie. Z czasem jednak Pizon okazał się obrońcą Republiki i może Arpinata żałował owej mowy, która była sensacją dla rzymskiej młodzieży. Później, gdy stosunki pomiędzy nimi poprawiły się, Cyceron wypowiadał bardziej obiektywne opinie o oratorstwie ostatniego teścia Cezara⁴⁶. Z kolei Pizon w pełni uznawał znakomitość Cyceronowego krasomówstwa⁴⁷. Dodatkowego dopełnienia obrazu kultury literackiej Cezoninusa mogą dostarczyć wyniki prac archeologicznych w Herkulanum, pozwalające na przybliżoną rekonstrukcję struktury księgozbioru Pizonów⁴⁸.

O triumwirze **Marku Antoniuszu**, mającym niemały wpływ na przebieg wydarzeń w ostatnich kilkunastu latach Republiki, mamy niewiele informacji na temat jego zainteresowań literackich. Fakt ten jest w pełni zrozumiały, ponieważ Cyceron przemilczał z premedytacją wszelkie pozytywne cechy i postawy swego śmiertelnego, jak się okazało, wroga. Bez komentarza pozostawił jakieś pismo Antoniusza, wychwalając jednocześnie odpowiedź na

³⁹ Cic. In Pis. 30.

⁴⁰ Cic. In Pis. 10.

⁴¹ Cic. In Pis. 19.

⁴² Cic. In Pis. 33.

⁴³ Por. Hor. Serm. 1,2,121.

⁴⁴ Jeśliby ponadto zgodzić się z tymi uczonymi, którzy uważają, iż adresatami słynnego listu Horacego, znanego jako *Epistula ad Pisones* lub *De arte poetica*, byli L. Kalpurniusz Pizon, konsul z roku 15, oraz jego synowie Marek i Lucjusz, to wówczas L. Kalpurniusz Pizon Cezoninus, konsul z roku 58, byłby ojcem i dziadkiem owych adresatów. Por. RE, 3,1387,90; 3,1396,99; 3,1383,75 oraz przypis 92 niniejszego rozdziału. Ponadto autorem pracy z zakresu

poetycki był wspomniany Filodem, por. T. Sinko: *Literatura grecka*. T. 2. Cz. 2. Kraków 1948, s. 59; E. Sarnowska-Temmeriusz: *Zarys dziejów poetyki (Od starożytności do końca XVII w.)*. Warszawa 1985, s. 214.

⁴⁵ Por. Cic. Cum popul. 95,11; Pro Sest. 56.

⁴⁶ Cic. Phil. 1,4,10; 1,6,15; 12,6,14.

⁴⁷ App. B. C. 3,54,223.

⁴⁸ Zob. T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. W: „Studia Bibliologiczne” T. 2. *Bibliofile — bibliotekarze — wydawcy*. Red. J. Paszek: Katowice 1988, s. 15—16.

nie pióra Marka Brutusa⁴⁹. Z pewną satysfakcją dowiedział się Ciceron z listu Attyka i od innych osób⁵⁰ o bardzo złej mowie Antoniusza do ludu, a od Decymusa Brutusa o bardzo mało skutecznym przemówieniu do żołnierzy⁵¹. W obu przypadkach oceny przedstawiające Antoniusza w niekorzystnym świetle są na pewno bardzo stronnice, a ponadto mogą dotyczyć tylko treści zawartych w jego mowach, a nie ich literackich cech. Warto tutaj odnotować relację Swetoniusza, z której wynika, że miał on sposobność czytać listy autorstwa Antoniusza⁵². Historyk ten nie przekazał jednak dokładniejszej oceny literackich walorów Antoniuszowej epistolografii. Wiadomo też, iż spod pióra Antoniusza wyszły antygrafy, o których wspomniał Plutarch⁵³, a które miały charakter ostrej, polemicznej publicystyki⁵⁴.

Tragiczne okoliczności śmierci Cicerona wskazują, iż Antoniuszowi dobrze były znane jego mowy, które czytał na bieżąco, ale czy chciał dostrzec zawartą w nich literacką doskonałość, tego nie sposób ustalić. Absolutnie nie można jednak dać wiary charakterystyce Antoniusza, zawartej w filipikach, a zwłaszcza w drugiej, w której Ciceron bezceremonialnie wytknął swemu adwersarzowi literacką bezpłodność i ignorancję, co skrzętnie podchwycił potem Oktawian⁵⁵. Za tak samo subiektywne trzeba uznać ośmieszanie przez Cicerona azjańskiego stylu Antoniuszowej wymowy⁵⁶, opanowanego pod kierunkiem Sekstusa Klodiusza⁵⁷ i kalumniatora Marka Epidiusza⁵⁸.

W świetle najnowszych badań nie może jednak podlegać najmniejszej wątpliwości fakt, iż Antoniusz był bardzo dobrym mówcą, obdarzonym autentycznym talentem oratorskim⁵⁹. Nie można zatem kwestionować jego literackich zainteresowań⁶⁰.

⁴⁹ Cic. Ad Att. 16,7,6.

⁵⁰ Por. Cic. Ad Att. 15,7,6.

⁵¹ Cic. Ad Att. 15,2,2.

⁵² Suet. Aug. 7; 10.

⁵³ Plut. Ant. 41,6.

⁵⁴ Por. L. Piotrowicz: *De M. Antonii in M. Tullium Ciceronem invectivis*. In: *Charisteria Casimiro de Morawski Septuagenario oblata ab amicis, collegis, discipulis*. Cracoviae 1922, s. 221—230.

⁵⁵ Cic. Phil. 2,8,20; Suet. Aug. 86. Zob. także J. Geiger: *An Overlooked Item of the War of Propaganda between Octavian and Antony*. „Historia” 1980, Bd. 29, s. 112—114.

⁵⁶ Cic. Phil. 1,1,2; 2,8,18; 2,42,109; 3,9,21. Por. także ORF, s. 468—476.

⁵⁷ Cic. Phil. 2,17,43; Suet. De gramm. 29.

⁵⁸ Suet. De gramm. 28, ale uczył także Antoniusza wymowy attycysta T. Antoniusz Cymber, por. Cic. Phil. 11,6,14; Suet. Aug. 86.

⁵⁹ E. G. Huzar: *Mark Antony. A Biography*. Minneapolis 1978, s. 26, 253.

⁶⁰ Ibidem, s. 26. Ponadto o oratorskim nurcie zainteresowań literackich Antoniusza zob. J. Lindsay: *Marc Antony. His World and His Contemporaries*. London 1936, s. 4; G. Kennedy: *A History of Rhetoric*. Vol. 1: *The Art of Rhetoric in the Roman World*. Princeton 1972, s. 297—300; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 165—166; G. Paladini: *Antonio oratore*. „Atti dell' Istituto Veneto di Scienze” 1977, vol. 135, s. 447—470.

Interesujące informacje posiadamy o zainteresowaniach literackich L. Munacjusza Plankusa, konsula z roku 42. Pozytywna opinia Cyclerona o Plankusie, zawarta w jednym z listów⁶¹, traktuje tylko o tym, że Plankus interesował się tymi samymi naukami co Marek Tulliusz, ale w tym przypadku chodziło raczej tylko o filozofię. Podobne zresztą komplementy wypisywał Cycleron niejednokrotnie w listach do różnych osób, często tylko dlatego, aby nieco dalej prosić o wyświadczenie pewnych przysług. Nie należy więc do tych pochwał przywiązywać zbyt dużej wagi. Odnotować natomiast trzeba pozytywną opinię Plankusa o pisarstwie Cyclerona, chociaż jej treść wyraża pogląd dość powierzchowny i bardziej grzecznościowy niż koneserski⁶². Trudno jednoznacznie powiedzieć, czy podobnie należy spojrzeć na opinię Cyclerona o piśmie Plankusa, które w maju 43 roku zostało odczytane w senacie i było tam chwalone nie tylko z powodu treści merytorycznych, ale nawet za szlachetność stylu⁶³. Pochwała Cyclerona mogła zasadać się na fakcie, iż Plankus był wówczas wyznaczony na konsula i przypodobanie się mu niebawem mogło zaprocentować, gdyby oczywiście Cycleron dożył 1 stycznia 42 roku. W innym liście do Plankusa Cycleron przytoczył jedno z ludowych przysłów, co też niezbyt wiele znaczy⁶⁴. Gdzie indziej jednak Cycleron odwołał się do Homera, aby móc porównać rolę militarną Plankusa do tej, jaką w zniszczeniu Troi odegrał Ulisses⁶⁵. Najpełniejsze tymczasem potwierdzenie literackich upodobań Munacjusza Plankusa zawarte zostało w utworach Horacego, w których wielki poeta ze szczególnym sentymentem wspominał swego przyjaciela i czasy ich wspólnej młodości⁶⁶. Warto także podkreślić, że właśnie Plankus wystąpił w roku 27 z wnioskiem o nadanie Oktawianowi tytułu Augusta⁶⁷. Powierzenie Plankusowi ogłoszenia tej niezmiernie ważnej i uroczystej oracji było jednocześnie wyrazem powszechnego uznania dla oratorskiego nurtu jego talentu literackiego.

Jakieś aspiracje literackie posiadał syn Bibulusa, konsula z roku 59, Lucjusz, który napisał utwór poświęcony Brutusowi⁶⁸.

Prawdopodobnie pewne przejawy zainteresowań literackich zdradzał syn Lentulusa Spintera, konsula z roku 57, Publiusz. W przeciwnym przypadku Cycleron nie zachęcałby młodego Lentulusa do przeczytania nasyczonego zagadnieniami literackimi traktatu *De oratore*, a może także utworu o swoim konsulacie, napisanego wierszem w trzech księgach⁶⁹.

⁶¹ Cic. Ad fam. 13,29,1. Por. także G. Pianko: *Korespondenci Cyclerona. Lucjusz Munacjusz Plankus*. „Meander” 1964, t. 19, s. 446.

⁶² Por. Cic. Ad fam. 10,11,1.

⁶³ Cic. Ad fam. 10,16,1; 10,19,1.

⁶⁴ Cic. Ad fam. 10,20,2.

⁶⁵ Cic. Ad fam. 10,13,2.

⁶⁶ Por. Hor. Carm. 1,7,15—20; 3,15,25—28.

⁶⁷ Por. Suet. Aug. 7. Zob. także A. Krawczuk: *Cesarz August*. Wrocław 1973, s. 181.

⁶⁸ Por. Plut. Brut. 13; 23. Zob. także HRF, s. 242.

⁶⁹ Por. Cic. Ad fam. 1,9,21.

Podobnie można sądzić o Gn. Domicjuszu Ahenobarbusie — synu Lucjusza, konsula z roku 54, poległego pod Farsalos — któremu Cyceron zamierzał przesłać swój utwór poświęcony jego matce Porcji⁷⁰. Sam Ahenobarbus-ojciec uchodził za człowieka wykształconego, także w zakresie nauk filologicznych⁷¹.

Wedle opinii Cycerona nie brakowało talentu literackiego⁷² jego synowi Markowi, konsulowi w roku 30. W dedykowanym mu utworze *De officiis*⁷³ można znaleźć przykłady nie tylko erudycji literackiej ojca, ale także znacznego opanowania młodego Cycerona jako odbiorcy dzieła.

Do grupy młodych nobilitów zaliczyć trzeba M. Waleriusza Messallę Korwinusa, konsula w roku 31. Zajmował się on wszechstronnie pisarstwem, w tym naukowym, i pamiętnikarstwem oraz oratorskimi próbami translatorskimi. Nade wszystko był jednak Korwinus znawcą poezji i opiekunem Tibullusa, Owidiusza i innych poetów doby augustowskiej⁷⁴.

Blżej można się przyjrzeć zainteresowaniom literackim Gajusza Oktawiana, który choć był już mężem konsularnym, to jednak w roku 42 miał zaledwie dwadzieścia jeden lat. Jego upodobania literackie zmieniały się w miarę upływu czasu. Wolno jednak wnosić, że ewolucja jego indywidualnej kultury literackiej miała podłoże w edukacji i stosunku do literatury z okresu młodzieńczego. Dlatego dla ukazania aspiracji i upodobań literackich Oktawiana warto wykorzystać również i niektóre informacje odnoszące się do czasów późniejszych, tj. po bitwie pod Filipi⁷⁵.

O aspiracjach literackich Oktawiana można mówić na podstawie wzmianek w przekazach źródłowych, które odnotowują także jego studia humanistyczne w Apollonii⁷⁶. Dorobek literacki Oktawiana najpełniej przedstawił Swetoniusz, podający przykłady jego prób prozatorskich; zaznaczył on również, że Oktawian poezją nie zajmował się zbyt wiele⁷⁷. Niemniej napisał heksametrem poemat o Sycylii oraz epigramy, które

⁷⁰ Cic. Ad Att. 13,37,3; 13,48,1.

⁷¹ Cic. Ad fam. 6,22,2.

⁷² Cic. Ad Att. 15,16,1; 15,17,2.

⁷³ Zob. np. Cic. De off. 1,9,30; 1,15,48.

⁷⁴ Tibull. Eleg. 1,7; Ovid. Trist. 4,2,27; Ex Ponto 2,10, a w odniesieniu do talentu Korwinusa — Cic. Ad Brut. 1,15,1. Natomiast o patronackim nurcie zamiłowań literackich Korwinusa zob. L. Winniczuk: *Mecenat. Marek Messalla Korwinus*. „Meander” 1979, t. 34, s. 111—116. Por. ponadto Suet. De gramm. 4,3.

⁷⁵ Metodę tę zastosowano także w odniesieniu do pozostałych przedstawicieli

najmłodszego pokolenia schyłkoworepublikańskiej *nobilitas*.

⁷⁶ Suet. Aug. 8; Vell. Pat. 2,59,4. W literaturze polskiej o zainteresowaniach późniejszego Augusta zob. L. Piotrowicz: *Cesarz August*. Kraków 1937, s. 5—23; M. S. Popławski: *Oktawian August*. Lublin 1938, s. 38—45; A. Krawczuk: *Cesarz August*. Wrocław 1973, s. 201—202; J. Korpany: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie — wydarzenia — idee*. Warszawa 1979, s. 230—254; S. Stabryła: *Wergiliusz. Świat poetycki*. Wrocław 1987, s. 21—24.

⁷⁷ Suet. Aug. 85 — „poeticam summatim attigit”.

jakoby układał podczas kąpeli⁷⁸. Próbował też Oktawian swoich sił w dziedzinie dramatopisarstwa, ale ostatecznie zdecydował się zniszczyć rozpoczętą tragedię o Ajaksie⁷⁹.

Niezbyt wygórowane aspiracje literackie dopełnione były jednak znacznymi upodobaniami w tej dziedzinie. Znał dobrze poezję grecką, a osobliwie lubował się w starej komedii⁸⁰. Nie tylko życzliwie słuchał poezji⁸¹, ale potrafił także prowadzić literackie dyskusje⁸². Znajomość greki, co prawda niezbyt biegła⁸³, pozwalała Oktawianowi na przytaczanie greckich i łacińskich sentencji⁸⁴, a także niektórych fragmentów Homera⁸⁵. Sentencje próbował zresztą i sam układać⁸⁶. Interesował się również mowami swoich współczesnych i wcześniejszymi utworami tego gatunku, które czasem odczytywał nawet w senacie, jak na przykład w odniesieniu do oracji Kw. Cecyliusza Metellusa Macedońskiego i P. Rutyliusza Rufusa⁸⁷; w mowach tych wartości treściowe mogły iść w parze z walorami literackimi. Ze zrozumieniem odnosił się Oktawian do twórców, a utalentowanych zdecydowanie popierał⁸⁸, zwłaszcza we wcześniejszym okresie. Będąc w starszym wieku, potrafił być surowy nawet wobec poetów tej miary co Owidiusz. Niemniej z epoką Augusta związane są nazwiska najwybitniejszych poetów, których twórczość rozwijała się w atmosferze zrozumienia i poparcia ze strony cesarza. Także jego zabiegi o uwiecznienie swego imienia⁸⁹, na przykład przez Horacego w znanej teoretycznoliterackiej *Epistula ad Augustum*⁹⁰, dowodzą, iż późniejszy cesarz, już jako August, musiał być człowiekiem o znacznej kulturze literackiej, która z czasem ulegała pewnej ewolucji.

W świetle przedstawionych spostrzeżeń nie dziwi brak informacji o zainteresowaniach literackich Oktawiana w jego *Res gestae*. U schyłku życia nie przywiązywał już większej wagi do swych literackich aspiracji, chociaż same *Res gestae* mogą być ich swoistym przykładem. Ponadto ta część jego działalności musiałaby się znaleźć na marginesie wielkich czynów własnych i wielkiego dorobku literackiego pisarzy innych. Z kolei brak w owym dokumencie odzwierciedlenia literackich zainteresowań autora tłumaczy się

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Suet. Aug. 89.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Nep. Att. 20.

⁸³ Suet. Aug. 89.

⁸⁴ Suet. Aug. 25; 99; Hor. Epist. 2,3,155 = De arte poetica 155.

⁸⁵ Suet. Aug. 65.

⁸⁶ Suet. Aug. 89; 98; 99.

⁸⁷ Suet. Aug. 89.

⁸⁸ Ibidem. Por. także F. Kühnert: *Augusteische Dichtung und Dichtung der Au-*

gusteischen Zeit. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 118—129; S. Stabryła: *Owidiusz. Świat poetycki*. Wrocław 1989, s. 22—37.

⁸⁹ Por. Suet. Vita. Hor. 1—4.

⁹⁰ Por. Hor. Epist. 2,1. Szerzej na temat związków pomiędzy Oktawianem-Augustem a Horacym zob. M. Brożek: *Horacy w kręgu polityki Oktawiana-Augusta* „Meander” 1957, t. 12, s. 97—111, 173—184; R. Müller: *Prinzipalsideologie und Philosophie bei Horaz*. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 158—167; A. Wójcik: *Talent i sztuka. Rzecz o poezji Horacego*. Warszawa 1986, 20—24, 256—269.

specyfiką podobnych pism, chociaż nie do końca argumentacja taka jest przekonywająca⁹¹.

Zainteresowania literackie Oktawiana-Augusta były najpierw jego sprawą osobistą, a następnie nieco dostosowaną do ceremoniału cesarskiego, by w końcu stać się jedną z bardzo wielu rzeczy zwyczajnych.

Przedstawiciele ostatniego pokolenia schyłkoworepublikańskiej *nobilitas* w pełni uczestniczyli w życiu literackim przemijającej epoki⁹². Za osobliwy zbieg okoliczności wypada uznać fakt, iż właśnie Oktawianowi dane było nie tylko przeżyć wszystkich innych nobilów, których zainteresowania literackie okazały się dziś uchwytnie, ale także zapoczątkować nową epokę w dziejach starożytnego Rzymu.

⁹¹ Por. H. J. Diesner: *Augustus und sein Tatenbericht. Die Res gestae Divi Augusti in der Vorstellungswelt ihrer und unserer Zeit*, „Klio” 1985, Bd. 67, s. 35–42; M. Cytońska, H. Szelest: *Literatura rzymska. Okres augustowski*, Warszawa 1990, s. 21–26.

⁹² Do tego pokolenia należał też, być może, ów Pizon, któremu — wraz z synami — dedykował Horacy głośny poemat teoretycznoliteracki, znany jako *De arte poetica* lub *Epistula ad Pisones*. Niestety, współcześni uczeni nie ustalili jednoznacznie, którzy Pizonowie byli adresatami listu, por. Q. Hora-

tius Flaccus: *Opera*, Ed. F. Klingner, Leipzig 1982, s. 368; Kwintus Horacjusz Flakkus: *Dzieła wszystkie*, T. 2: *Gawędy. Listy. Sztuka poetycka*, Red. O. Jurewicz, Wrocław 1988, s. 420. Pewne argumenty zdają się przemawiać za tym, że chodziło o Gn. Kalpurniusza Pizona, konsula z roku 23 i jego dwóch synów, Gnejusza oraz Lucjusza. Taka hipoteza pozwalałaby na włączenie do młodzieży schyłkoworepublikańskiej Gn. Kalpurniusza Pizona-ojca. Tymczasem trzeba jednak pozostawić tę kwestię jako nie rozstrzygniętą.

Zakończenie

Uwagi ogólne

Przeprowadzone analizy prozopograficzne pozwalają na przedstawienie wniosków natury ogólniejszej. W toku dociekań, prowadzonych w czterech ostatnich rozdziałach, niektóre nazwiska wymienione zostały tylko na marginesie zasadniczego kierunku badań, a inne odnotowano ze znaczną dozą niepewności. Ponadto, niekiedy źródła zdawały się upoważniać do wysunięcia przypuszczenia, iż niektórzy nobilowie raczej nie przejawiali zainteresowań literackich.

Warto również zwrócić uwagę na grupę kobiet wywodzących się ze środowiska *nobilitas*, których kultura literacka została w relacjach pisarzy antycznych dokładniej scharakteryzowana. Wśród owych kobiet widzieć można Kornelię — matkę Grakchów i jej córkę Sempronię¹, a także inną Sempronię — znaną ze spisku Katyliny², Julię — córkę Cezara³, Kornelię — córkę Kw. Metellusa Piusa Scypiona⁴, Klodię — siostrę Ap. Klaudiusza Pulchera i głosnego P. Klodiusza⁵, Porcję — córkę Katona Utyceńskiego⁶ oraz Kornificję — siostrę znanego poety⁷. Sugestie Tacyty zdają się świad-

¹ Por. Cic. Brut. 58,211; Quint. Inst. 1,1,6; Plut. C. G. 19; Tac. Dial. 28,5; A. H. Bernstein: *Tiberius Sempronius Gracchus. Tradition and Apostasy*. Ithaca—London 1978, s. 43—50.

² Sall. Catil. 25,2—5.

³ Por. M. Hadas: *Sextus Pompey*. New York 1930, s. 15; W. S. Anderson: *Pompey. His Friends and the Literature of the First Century B. C.* Berkely—Los Angeles 1963, s. 75—81.

⁴ Por. Plut. Pomp. 55,1; M. Hadas: *Sextus Pompey...*, s. 15; J. van Ooteghem: *Les Caecilii Metelli de la République*. Namur

1968, s. 303.

⁵ Por. Cic. Pro Cael., passim. Warto podkreślić, iż to właśnie Klodia identyfikowana bywa z Lesbią, sławną bohaterką Katullusowych wierszy, zob. W. Madyda: *W kręgu Klodii*. „Meander” 1968, t. 23, s. 347—354; G. Fau: *L'émancipation féminine dans la Rome antique*. Paris 1978, s. 45, 52—55.

⁶ Por. Plut. Brut. 13,3; J. Leipoldt: *Die Frau in der antiken Welt und im Urchristentum*. Leipzig 1955, s. 18.

⁷ Hier. Chron. s. 159, 4—5.

czyć, iż znaczne zainteresowania literackie posiadała również Aurelia — matka Cezara oraz Atia — matka Oktawiana⁸. Oratorskimi zdolnościami i predylekcjami wyróżniły się Lelia — córka Gajusza Leliusza⁹ oraz Hortensja — córka sławnego mówcy¹⁰.

Niektóre spośród wymienionych tutaj kobiet były miłośniczkami literatury, ale nie brakowało wśród nich i takich, które zdradzały niemały talent literacki. Tak było z Kornelią — matką Grakchów, Lelią, Sempronią, Kornificją i Hortensją. I chociaż analiza zainteresowań literackich kobiet rzymskich nie jest przedmiotem niniejszych badań, to warto jednak zauważyć, iż autorzy antyczni docenili ich literacką erudycję i aktywność. Kilkanaście wskazanych przykładów może także świadczyć o tym, iż w rodach charakteryzujących się większą kulturą literacką rola kobiet była przez pisarzy starożytnych szczególnie dostrzegana, także w kontekście zainteresowań literackich. Wolno również przypuszczać, że gdyby źródła w ogóle zawierały więcej informacji o kobietach, to zapewne wzrosłaby liczba przekazów odnoszących się do ich literackich zamiłowań. Jednak formalnoprawna rzeczywistość starożytności rzymskiej pozostawiała kobiety na marginesie ówczesnego życia społecznego, choć — podobnie jak i w innych dziedzinach — również w życiu literackim kobiety ze środowiska *nobilitas* odgrywały znaczącą rolę, często wręcz decydującą o kształcie jego oblicza¹¹. Co najmniej w kilku znanych sytuacjach należy traktować kobiety jako osoby będące animatorkami życia literackiego oraz inspirujące twórców do dalszego rozwoju literatury, a zwłaszcza poezji.

W odniesieniu natomiast do rzymskich nobilów zdołano przedstawić sylwetki ponad dziewięćdziesięciu osób¹². W liczbie tej kryją się oczywiście jednostki, których aktywność literacka jest nam znana w stopniu bardzo zróżnicowanym, a niekiedy wręcz tylko hipotetycznym. W przypadku czterech nobilów można przypuszczać, że nie przejawiali oni głębszych zainteresowań literackich. Źródła zdają się upoważniać do zaliczenia do owej czwórki

⁸ Tac. Dial. 28,5. Por. także J. Carcopino: *Jules César*. Paris 1968, s. 3—4; A. Krawczuk: *Cesarz August*. Wrocław 1973, s. 11,20.

⁹ Por. Cic. De or. 3,12,45; Brut. 26,101; Quint. Inst. 1,1,6; 9,4,31.

¹⁰ Por. Val. Max. 8,3,3; Quint. Inst. 1,1,6; App. B. C. 4,32,136, a także ORF, s. 330.

¹¹ Ch. L. Babcock: *The Early Career of Fulvia*. „American Journal of Philology” 1965, vol. 86, s. 19—31; G. Fau: *L'émancipation féminine...*, s. 26—27; S. Dixon: *A Family Business: Women's Role*

in Patronage and Politics at Rome 80—44 B. C. „Classica et Mediaevalia” 1983, vol. 34, s. 109.

¹² Odrębne obliczenia, które oparte byłyby na wynikach analiz prozopograficznych, przeprowadzonych w rozdziałach od drugiego do piątego, nie mają właściwie znaczenia, ponieważ struktura rozdziałów oparta jest nie na kryteriach historycznoliterackich, lecz wyłącznie historycznych. Lata 82, 45 i 42 wyznaczają bowiem kolejne etapy dziejów *nobilitas*, a więc restauracji, dekadencji i ostatecznego upadku.

słynnego Gajusza Mariusza, Sekstusa i Gnejusza Pompejuszów — synów triumwira oraz M. Licyniusza Krassusa — syna znanego bogacza i triumwira. Podkreślić jednak trzeba, iż w tym wypadku w antycznej historiografii mógł się ugruntować dość schematyczny stereotyp obrazu postaw, zwłaszcza Mariusza i młodych Pompejuszów. Niemniej wymowa przekazów źródłowych przemawia za zasadności przedstawionych ocen.

Porównanie łącznej liczby ponad dziewięćdziesięciu nobilów o znanym stosunku do literatury z około tysiącem przedstawicieli *nobilitas*, jacy szacunkowo żyli w okresie schyłkowej Republiki, wskazuje, iż grupa owa stanowiła prawie dziesiątą część. Można by więc mieć wątpliwości, czy grupa ta może być traktowana jako zespół reprezentatywny dla całej warstwy społecznej. Ale jak wykazano w rozdziale pierwszym, ogólna liczba nobilów stanowi zbiór zbyt nieokreślony, aby mógł być on jakimkolwiek punktem odniesienia. Stąd też podobne porównania mogą mieć uzasadnienie jedynie w odniesieniu do liczby około trzystu pięćdziesięciu znanych nam imiennie przedstawicieli *nobilitas*. Wówczas nobilowie o znanym stosunku do literatury stanowią ponad czwartą część, co zdaje się całkowicie spełniać wymogi reprezentatywności.

Naturalnie, iż przedstawione proporcje są wymierne tylko do pewnych granic. Z pewnością bowiem wśród około dwustu sześćdziesięciu innych nobilów, o których zainteresowanych literackich autorzy antyczni nie przekazali nam odpowiednich informacji, znajdowały się osoby o pewnej kulturze literackiej. Z różnych względów relacje starożytne nie scharakteryzowały tego typu postaw odnośnie do wielu przedstawicieli *nobilitas*. W przypadku niektórych nobilów autorzy relacji źródłowych po prostu nie mieli sposobności do zasygnalizowania ich zamiłowań literackich. Kiedy indziej podobne charakterystyki były wręcz niemożliwe, ponieważ sporo nazwisk nobilów odnotowanych zostało w źródłach bez szerszego komentarza. Wreszcie część znanych nam imion przedstawicieli rzymskiej *nobilitas* można było ustalić wyłącznie na podstawie dedukcji, opierającej się na informacji zawartej w imionach patronimicznych ich potomków. Przyznać jednak trzeba, że w gronie owym mogło nie brakować osób żywo interesujących się zagadnieniami literackimi. Równocześnie sądzić wolno, iż ludzie ci nie byli czołowymi postaciami ówczesnego życia literackiego. Ich osobista kultura literacka raczej nie wykraczała poza poziom pewnej przeciętności. W przeciwnym wypadku nie uszliby oni uwagi antycznych autorów. Podobnie można sądzić o około siedmiuset bezimiennych nobilach, z tym że próg rzeczzonej przeciętności trzeba by w tym przypadku jeszcze bardziej obniżyć.

Zatrzymując się zatem nad reprezentantami nobilów o określonym stosunku do literatury zauważa się, iż ponad połowa z nich była konsulami. Najbardziej wymierny obraz aktywności literackiej nobilów zdają się ukazywać jednak relacje ilościowe pomiędzy ogółem konsulów z lat 133—42 a liczbą konsulów o znanych postawach wobec literatury, pełniących

swój urząd w okresie ograniczonym do tychże lat. Proporcje owe oznaczają, że znane są wizerunki literackie ponad czwartej części wszystkich konsulów urzędujących w okresie schyłkowej Republiki. Jeśli natomiast przyjrzeć się aktywności literackiej wszystkich siedemnastu „ludzi nowych”, żyjących w tym czasie, to zauważa się obok Mariusza także Cyclerona, Fufiusza Kalenusa, Treboniusza, Hircjusza i Munacjusza Plankusa. Pierwsze dwie postaci wypada traktować jako dwie przeciwstawne skrajności. Zważywszy jednak na małą liczbę *homines novi* można odnieść wrażenie, iż jednostki te były właściwie równie aktywne w dziedzinie życia literackiego jak nobiles dziedziczący swą *nobilitas* po swych przodkach.

Konkludując te socjologizujące refleksje można stwierdzić, że nobiles rozwijali swe zainteresowania niezależnie od osiągniętych pozycji w karierze politycznej. Jedynie specyfika źródeł przesądziła o tym, że więcej można było powiedzieć o kulturze literackiej konsularów i w ogóle wybitniejszych przedstawicieli *nobilitas*.

Aspiracje twórcze

Interesująco przedstawia się twórczy nurt literackich zainteresowań nobiles. Otóż okazuje się, że ponad dwie trzecie przedstawicieli *nobilitas*, których zamilowania zdolane w jakiejś mierze przedstawić, przejawiały pewne aspiracje twórcze. Charakter owych dążeń twórczych był jednak bardzo niejednorodny i absolutnie nie we wszystkich przypadkach chodziło o twórczość przynależną do literatury pięknej¹³.

Zatrzymując się nad historiograficznymi pracami nobiles, dostrzega się wśród nich utwory, o których autorach zostały zamieszczone w źródłach wzmianki dotyczące literackich aspektów ich warsztatu pisarskiego. W gronie tym widać L. Kalpurniusza Pizona, G. Fanniusza, G. Semproniusza Tuditanusa, P. Rutyliusza Rufusa, L. Korneliusza Sizenę, G. Licyniusza Macera, L. Licyniusza Lukullusa i L. Licyniusza Lukcejusza.

Blisko utworów historiograficznych winne zostać usytuowane *commentarii* M. Emiliusza Skaurusa, Kw. Lutacjusza Katulusa, P. Rutyliusza Rufusa, dyktatorów Sulli i Cezara, Cyclerona, a z młodszych — M. Waleriusza Messalli Korwinusa. Z pewnością wspomniany związek pamiętników z historiografią jest bardziej oczywisty dzisiaj aniżeli w czasach ich autorów. Dopiero z czasem, dla przyszłej historiografii, miały się stać pamiętniki źródłem, z czego światli nobiles w pełni zdawali sobie sprawę.

¹³ Por. J. Krzyżanowski: *Nauka o literaturze*. Wrocław 1984, s. 66.

Nic więc dziwnego, że twórcą tego gatunku na gruncie rzymskim był Skaurus¹⁴.

Niezbyt ostre są również granice pomiędzy ówczesnymi pracami pamiętnikarskimi i publicystycznymi. W zasadzie utwory te prawie zawsze miały charakter publicystyczny. Oprócz więc niektórych utworów wymienionych już autorów można zaliczyć do publicystyki pisma G. Grakcha, M. Liwiusza Druzusa — konsula z roku 112, G. Skryboniusza Kuriona — pretora z roku 121 i jego syna Gajusza — konsula z roku 76, M. Kalpurniusza Bibulusa, a później także jego syna Lucjusza. Tutaj też włączyć trzeba wiele publikacji Cezara, Hircejusza, M. Brutusa, M. Antoniusza i Oktawiana. Publicystyczna forma wypowiedzi przybierała dość zróżnicowaną postać. Często miała charakter inwektywy, a kiedy indziej wręcz *laudatio*. Z tych pierwszych szczególnie głośne były kąśliwe publikacje L. Kalpurniusza Pizona Cezoninusa, Cyserona, Kw. Cecyliusza Metellusa Piusa Scypiona i Marka Antoniusza. Z *laudationes* natomiast wyróżniały się pochwały autorstwa Cezara i Cyserona. Zdarzało się, że jedno i drugie utwory wygłaszano jako *orationes* lub też rozpowszechniano wyłącznie w postaci pism ulotnych, czy też epistoł i edyktów. Literackość tych tekstów nie zawsze była cechą szczególnie je wyróżniającą, ale odnośnie do sygnalizowanych tutaj przykładów wolno sądzić, iż treściom zawartym w pismach publicystycznych nadawano możliwie kunsztowny, literacki kształt¹⁵.

Twórczym aspiracjom literackim przedstawicieli *nobilitas* sprzyjały stosunkowo szerokie ich zainteresowania naukowe. Pisząc więc różne traktaty i pomniejszych dziełka, nobilowie wchodzili na grunt literatury; zarówno w sferze warsztatowej, jak i erudycyjnej. Fakt ten automatycznie rzutował na charakter zainteresowań poznawczych samych twórców oraz odbiorców tych utworów.

Z prac o charakterze naukowym wyróżniały się talentem literackim ich autorów opracowania prawnicze Ser. Sulpicjusza Rufusa, Ap. Klaudiusza Pulchera i M. Waleriusza Messalli Rufusa. Z wcześniejszych ważne były rozprawy stoicyzujących stylistów: M'. Maniliusza, Publiusza Mucjusza Scewoli i jego syna Kwintusa Pontifeksa, jak i G. Klaudiusza Marcellusa — pretora z roku 80, L. Juliusza Cezara i Kw. Eliusza Tuberona — syna Lucjusza.

Poza tymi prawnikami pewne aspiracje literackie mogły również realizować całe rzesze jurystów¹⁶. W swej twórczo uprawianej jurysprudencji

¹⁴ M. S. Popławski: *Literackie walory pamiętników Cezara*. Lublin 1933, s. 4, 11.

¹⁵ Idem: *Polityczna publicystyka*

w *dobie Cezara i Augusta*. Lublin 1935, s. 238—251.

¹⁶ Zob. IAH.

liczni *iuris periti* czy też *iuris consulti* także mogli nadawać na przykład pojedynczym orzeczeniom (*responsa*) formę znamionującą cechy pewnej literackości. W sytuacji jednak, gdy starożytni autorzy nie wypowiedzieli się na ten temat, konieczne byłyby specjalistyczne badania filologiczne, zwłaszcza z zakresu stylistyki. Stąd też w analizach prozopograficznych nie zostały w zasadzie uwzględnione ani *responsa*, ani też wydawane akty prawne, które — jak się wydaje — powstawały według dość sztywno określonych reguł formalnoprawniczych.

Posiadały natomiast pewne walory literackie prace z zakresu teorii religii, której podwaliny na gruncie rzymskim stworzyli tak utalentowani pisarze, jak Kw. Mucjusz Scewola *pontifex maximus* oraz Cyцерon, a spoza *nobilitas* — M. Terencjusz Warron¹⁷.

Literackość traktatów i rozprawek filozoficznych w pełni uwiadcza się także w zachowanych utworach tego typu. Oprócz oczywiście Cyцерona twórcami o pewnych aspiracjach filozoficznych próbowali być również Brutus i Oktawian.

Popularne wśród nobilew zainteresowania językoznawcze, częstokroć nacechowane wręcz puryzmem, znalazły swoje odbicie w pracach stylistów tej klasy, co Cezar, Cyцерon i M. Waleriusz Messalla Korwinus.

Równie pociągająca była dla nobilew problematyka astronomiczna, co zostało udokumentowane w traktatach Kw. Eliusza Tuberona, pretora z roku 128, oraz Cezara i Cyцерona.

Literackość dzieł Cyцерona można by zresztą akcentować w odniesieniu do wielu jeszcze innych jego prac, z zakresu różnych dyscyplin naukowych. Ale przecież o wielkości Marka Tulliusza w literaturze rzymskiej i światowej zadecydowała jego proza oratorska.

Uwzględnienie działalności krasomówczej nobilew stanowiło specyficzny problem, choć — powtórzmy raz jeszcze — *oratio* musiała być traktowana jako jeden z gatunków literackich. Odnosnie więc do grona nobilew, których aktywność oratorska została udokumentowana w źródłach¹⁸, zwrócono jedynie uwagę na tych, o których zostały przekazane informacje podnoszące literackie walory ich oratorstwa. Przy takim założeniu można było wskazać nazwiska obu Grakchów, a zwłaszcza Gajusza, Scypiona Młodszego, G. Leliusza, M'. Maniliusza, Ser. Sulpicjusza Galby, D. Juniusza Brutusa, M. Emiliusza Porcyny, Kw. Cecyliusza Metellusa Macedońskiego, P. Mucjusza Scewoli, konsula z roku 133, i G. Papiriusza Karbona. Z grona nobilew należących do następnych generacji pokoleńowych wybili się jako oratorzy przede wszystkim L. Licyniusz Krassus i Marek Antoniusz Mówca, a także Scewola *pontifex maximus*, P. Ruty-

¹⁷ Por. M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1987, s. 87—98.

¹⁸ Zob. ORF.

liusz Rufus, L. Marcjusz Filip, G. Skryboniusz Kurion, konsul z roku 76, oraz jego ojciec i syn, także Gajusze, Kw. Hortensjusz Hortalus. Talentami krasomówczymi zabłysnęli również G. Licyniusz Macer Kalwus i jego ojciec Gajusz, Katon Utyceński i jego ojciec Marek, Ap. Klaudiusz Pulcher i jego brat P. Klodiusz, M. Marcellus i oczywiście Cezar, Ser. Sulpicjusz Rufus, Kw. Kornificjusz, Kw. Fufiusz Kalenus i wreszcie sam Cyцерon oraz M. Brutus i G. Kasjusz, triumwir Antoniusz, M. Waleriusz Messalla Korwinus, a także L. Munacjusz Plankus i Oktawian.

Na tle dominacji *nobilitas* w dziedzinie oratorstwa specjalne miejsce zajmowały w życiu literackim republikańskiego Rzymu prace z zakresu teorii retoryki autorstwa Antoniusza Mówcy, Hortensjusza, Cezara i z nikim nieporównywalnego Cyцерona.

Twórcze aspiracje literackie uwidoczniły się także w pismach epistolarnych niektórych spośród wielu nobilów piszących listy. Do utalentowanych epistolografów zaliczyć można Ser. Sulpicjusza Rufusa, L. Licyniusza Lukcejusza, a nade wszystko znowu Cyцерona oraz lakonizujących attycystów Brutusa i Kasjusza oraz Cezara. Część tego piśmiennictwa dopiero z upływem lat weszła do literatury, część zaś przynależała do jednego z gatunków literackich już w chwili jej narodzin¹⁹.

Nie zabrakło wreszcie przedstawicieli *nobilitas*, którzy próbowali swych talentów poprzez pisanie utworów w pełni literackich. Prób dramatopisarskich podejmowali się G. Juliusz Strabon, Cezar dyktator, a także Oktawian. Z różnym powodzeniem pisali utwory poetyckie Kw. Lutacjusz Katulus, dyktator Sulla, L. Korneliusz Sizenna, G. Memmiusz, L. Licyniusz Lukullus, Kw. Mucjusz Scewola — trybun ludowy z roku 55, L. Licyniusz Lukcejusz, mówca Hortensjusz, G. Licyniusz Macer Kalwus, dyktator Cezar, G. Treboniusz, Cyцерon, M. Juniusz Brutus, Kw. Kornificjusz i Oktawian. Pod względem genologicznym te poetyckie próby nie były jednolite. Obok na przykład poematów historycznych Lukullusa i Hortensjusza, czy też poematów historycznych i autobiograficznych Cyцерona, spod piór nobilów wyszły także inne poematy, epigramy oraz różne wiersze, w tym erotyczne.

Mimo zauważalnego dorobku literackiego nobilów stwierdzić wypada, iż jako poeci znaleźli się oni w cieniu innych, wybitnych twórców. Niemniej fakt, iż w ogóle nobilowie podejmowali się prób dramatopisarskich i poetyckich dokumentuje ich literacka aktywność i kulturę. Godne podkreślenia jest także, iż aspiracje nobilów nie były wyłącznie efektem ich młodości i upodobań i egzaltacji, ale czasem także pewnej potrzeby i ambicji, do zaspokojenia których dążyli również w wieku dojrzałym. Nie można też pomniejszać pisarskich dokonań nobilów poprzez wyprova-

¹⁹ Zob. rozdział trzeci, przypis 164.

dzanie ich wyłącznie z modelu ówczesnej edukacji, która w propedeutycznym zarysie wprowadzała uczniów w tajniki literackiego warsztatu. Owo przygotowanie było jedynie podłożem, na gruncie którego rozwijały się twórcze zamiłowania literackie.

Nie zawsze ponadto wypadało pełnym estymy i arystokratycznej godności nobilom przyznawać się otwarcie do pisania utworów literackich. Nie jest wykluczone, iż niektórzy z nich ukrywali skłonności literackie pod imionami pisarzy, z którymi wiązała ich przyjaźń. Tak mogło być ze Scypionem Młodszym, G. Leliuszem i innymi nobilami z ich kręgu, którzy do pewnego stopnia byli współautorami komedii Terencjusza, choć oczywiście wykluczyć nie można również tendencji odwrotnej, kiedy nobilowie po prostu mogli tylko firmować owoce prac innych autorów.

Nie zabrakło wśród nobilów autorów różnorodnych sentencji²⁰. Niektóre z nich zostały z czasem wyodrębnione z prac o charakterze ogólniejszym, ale powstawały także samoistne zbiory maksym. Komponowali je Treboniusz, Cezar, Oktawian i pewnie jeszcze wielu innych przedstawicieli *nobilitas*.

Nie zawsze utwory, które wyszły spod piór nobilów można zaliczyć do literatury o wysokich walorach artystycznych. Nie brakowało bowiem w ich piśmiennictwie także przykładów literatury wręcz brukowej.

Zdecydowana większość prac literackich rzymskich nobilów powstawała w języku łacińskim, choć zauważyć trzeba także prace translatorskie i sporadycznie podejmowane próby pisania w języku greckim.

Porównując przedstawione osiągnięcia literackie nobilów z dokonaniem innych pisarzy, zauważa się, że bezwzględny jest — globalnie rzecz biorąc — prymat *nobilitas* w dziedzinie oratorstwa i prawa. Natomiast najwięksi poeci epoki schyłkowej Republiki, a potem okresu przełomu Republiki i Pryncypatu, byli jednak przedstawicielami innych warstw. I właśnie ich nazwiska, a nie nobilów, zadecydowały o obliczu literatury rzymskiej. Podobnie zresztą rzecz przedstawia się w odniesieniu do piśmiennictwa naukowego, w której to dziedzinie — obok Cycerona — postacią bezwzględnie pierwszoplanową był należący do stanu senatorskiego M. Terencjusz Warron²¹, największy uczony starożytnego Rzymu, a zarazem wielce utalentowany literat i poeta²². Spoza *nobilitas* wybijał się także wszechstronnie utalentowany pisarz G. Azyniusz Pollion, który — wedle przyjętych kryteriów — status nobila osiągnął dopiero w roku 40, a więc nie mógł być on podmiotem prze-

²⁰ O genologicznym aspekcie sentencji zob. J. Trzynadłowski: *Sztuka słowa i obrazu*. Wrocław 1982, s. 89—99.

²¹ Precyzyjne określenie miejsca Warrona w rzymskiej strukturze społecznej zawdzięczam recenzji prof. dr hab. Marii Jacyńskiej.

²² Por. utwory poetyckie Warrona, a poza tym uczeni zwracają uwagę na literackość jego gigantycznego wręcz dorobku naukowego, zob. W. Madya: *Wartości literackie dzieła Warrona „O rolnictwie”*. „Eos” 1966, vol. 56, s. 119—138.

prowadzonych badań²³. Niezwykle prężnie i owocnie rozwijało się życie literackie wśród ekwitów, których aktywność literacką symbolizują Lukrecjusz, młody Horacy czy też T. Pomponiusz Attyk i historyk Sallustiusz²⁴. A przecież jakże wybitne miejsce w literaturze rzymskiej zajęli przedstawiciele niższych jeszcze warstw, jak chociażby Wergiliusz, który w roku 42 był dwudziestoosmioletnim poetą o pewnym już rozgłosie²⁵.

Patronat literacki

W obliczu raczej umiarkowanych osiągnięć literackich *nobilitas* szczególną uwagę zwraca stosunek jej przedstawicieli do ówczesnych twórców. Mecenat nobilów był bowiem nie tylko wyrazem zainteresowania literaturą, ale także bezpośrednio przyczyniał się do powstawania nowych dzieł²⁶.

Byli przeto nobilowie z kręgu Scypiona opiekunami Lucyliusza, a wcześniej Terencjusza i Pakuwiusza. Z kolei z Akcjuszem blisko związany był D. Juniusz Brutus. Protegowanym Tuditanusa był Hostiusz, a losy poety Archiasza spletały się z dziejami kilku rodów *nobilitas*. W domu Kw. Lutacjusza Katulusa przebywał grecki poeta Antypater z Sydonu, a nadto w kręgu literackiego środowiska Katulusa znajdował się także Furiusz z Ancjum i wspomniany Archiasz. Również wielu poetów znajdowało się w otoczeniu Cezara, jak choćby Helwiusz Cynna. L. Kalpurniusz Pizon patronował działalności epikurejskiego poety i teoretyka literatury Filodema. Najwybitniejszy poeta epikurejski Lukrecjusz spotkał się ze szczególnym wsparciem ze strony Memmiusza. Bliskie też były związki pomiędzy L. Munacjuszem Plankusem a Horacym oraz M. Waleriuszem Messallą Korwinusem a Tibullusem. Sam słynny poeta Katullus wspominał o przyjaźni z G. Licyniuszem Macerem Kalwusem. Znane są też związki pomiędzy młodym P. Licyniuszem Krassusem a Apolloniuszem. Różnorakie powiązania łączyły Cyserona z wieloma poetami.

Oczywiście, iż nie we wszystkich przedstawionych przykładach nobilowie występowali w roli klasycznych mecenasów. W każdym jednak wypadku

²³ Por. J. André: *La vie et l'oeuvre d'Asinius Pollion*. Paris 1949, s. 27—79.

²⁴ Por. C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312—43 av. J. -C.)*. Vol. 1: *Définitions juridiques et structures sociales*. Paris 1966, s. 450—454.

²⁵ S. Stabryła: *Wergiliusz. Świat*

poetycki. Wrocław 1987, s. 24—35.

²⁶ Por. E. Świeżyńska-Stolot: *Pojęcie mecenatu artystycznego*. „Folia Historiae Artium” 1981, vol. 17, s. 5—13; J. Białostocki: *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca*. W: *Mecenas – Kolekcjoner – Odbiorca*. Warszawa 1984, s. 12—14.

stosunek nobilew do twórców literatury pięknej dokumentował w pewien sposób skalę ich literackich upodobań.

Pokaźną grupę stanowili także ci przedstawiciele *nobilitas*, którzy skupiali wokół siebie znanych pisarzy historyków. W postawach tego typu szczególnie wyróżnił się Pompejusz, ale przecież i Cyceon pragnął, aby jego konsulat opisali Posejdoniusz oraz Lukcejusz. W tym przypadku motywy nobilew raczej bardziej odzwierciedlały pragnienie nadania ich czynom większego rozgłosu, ale również mogła mieć dla nich znaczenie literacka doskonałość owych pism apologetycznych.

Tak więc mecenat literacki nobilew nie był wolny od tendencji o wydźwięku propagandowym. Trudno jednak wyobrazić sobie, aby w ogóle mogło być inaczej, wówczas i kiedykolwiek²⁷.

Odrębnym zagadnieniem okazały się związki nobilew ze znanymi gramatykami, którzy zapoznawali młodzież z domów zamożnych arystokratów z kanonem ówczesnych lektur, stopniowo przekazując uczniom podstawy sztuki oratorskiej. I tak, z dyktatorem Sullą i jego synem Faustusem związane było nazwisko Korneliusza Epikadusa, a z Cezarem — głośnego M. Antoniusza Gnifona. Nauczycielem Brutusa i Kasjusza był Staberiusz Eros, a Kurcjusz Nikiasz przebywał w otoczeniu Pompejusza, Memmiusza, Dolabelli, a także Cyceona. Nadto ze środowiskiem Pompejusza związany był również Pompejusz Leneus. Z usług L. Atejusza Pretekstusa korzystali Ap. Klaudiusz Pulcher i jego słynny brat P. Klodiusz.

Gramatycy, podobnie jak retorzy, występując w roli prywatnych nauczycieli, zapoznawali młodzież z poezją oraz z prozą oratorską, korzystając równocześnie ze swego patronatu literackiego poszczególnych rodzin. Patronat ten stwarzał także atmosferę sprzyjającą działalności literackiej owych nauczycieli, w której często sławione były czyny bądź pamięć możnych protektorów. Obecność gramatyków i retorów w domach nobilew przyczyniała się zarazem do wzrostu zamilowań literackich wszystkich domowników.

Dążenia poznawcze

Przechodząc do próby zsyntetyzowania poznawczych dążeń nobilew w zakresie literatury, również zauważa się bardzo zróżnicowany stopień naszej wiedzy o kulturze literackiej poszczególnych reprezentantów *nobilitas*.

²⁷ Por. J. Justyński: *Uniwersalizm polityczny w piśmiennictwie rzymskim I w. p.n.e.* W: „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu

Mikołaja Kopernika”. Seria I. T. 52, nr 11. Toruń 1972, s. 81—93.

Niewątpliwym wyznacznikiem tego receptywnego nurtu zainteresowań okazały się twórcze dokonania nobilów oraz treści zawarte w napisanych przez nich utworach. Zachowany dorobek *nobilitas* zawiera zatem świadectwa obeznania jej przedstawicieli w literaturze. Niestety, uwaga ta odnosi się przede wszystkim do Cycerona i kilku innych osób, jak choćby Cezara. Interesującym poświadczeniem nie tylko twórczych aspiracji literackich, ale także dążeń poznawczych, były ponadto prace translatorskie, na przykład Sizenny i Cycerona. Ilustracją receptywnych zainteresowań okazała się także korespondencja, w której znalazły odbicie upodobania literackie i erudycja zarówno autorów listów, jak również ich adresatów.

Analizy prozopograficzne ukazały pokazną grupę konkretnych nobilów, o których zainteresowaniach poznawczych można mieć pewne wyobrażenie. O jednych wiadomo, iż darzyli szczególnym upodobaniem utwory wybranych autorów. O innych, że byli miłośnikami rozmaitych gatunków literackich. Niektórzy zaś delektowali się literackimi walorami wszelkiego piśmiennictwa. Wśród tych nobilów przeważali ludzie w pełni dojrzały, czasem nawet w wieku podeszłym. Okazuje się zatem, że wiedza literacka była w źródłach akcentowana w odniesieniu do osób, które nie musiały wykazywać się opanowaniem utworów autorów szkolnych. Jeśli więc w życiu codziennym nawiązywano do takich pozycji, to fakt ów także jest przejawem ówczesnej kultury literackiej, której poziomowi — w podobnych okolicznościach — nie można jednak przeceniać. Gdy w czasie rozprawy sądowej cytowano Akcjusza²⁸, to równocześnie ukazana została ogólna atmosfera, wynikająca z literackiej erudycji osób uczestniczących w procesie. Zresztą w toku innego przewodu sądowego Cyцерon, zwracając się do współobecnych, określił ich wręcz jako *litterati homines*, co w tamtych okolicznościach mogło oznaczać ludzi wykształconych między innymi w zakresie literatury pięknej. Samo zaś przemówienie Cycerona traktowało o roli poezji i jest ilustracją klimatu panującego podówczas wokół zagadnień literackich²⁹.

Literaci na ogół byli cenieni przez nobilów. Przykładem mającym w sposób ostateczny potwierdzić tę tezę była wzmianka Cycerona dotycząca Mariusza, który — jak wspomniano w rozdziale drugim — miał polubić L. Plocjusza sądząc, że poeta ów będzie sławił jego czyny. Także znane przykłady nadawania poetom obywatelstwa rzymskiego lub powszechne obdarzanie ich prawami co najmniej przynależnymi wyzwoleńcom³⁰ świad-

²⁸ Por. Cic. Pro Sest. 48.

²⁹ Por. Cic. Pro Arch. 2.

³⁰ Por. T. Łoposzko: *Średnio zamożne warstwy społeczeństwa rzymskiego w okresie upadku republiki*. W: „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”. Sectio F. Vol. 14. Lublin 1962, s. 91—92; A. Kraw-

czuk: *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów republiki*. Kraków 1963, s. 93, 112—122; J. Christes: *Sklaven und Freigelassene als Grammatiker und Philologen im antiken Rom*. Wiesbaden 1979, s. 27—38.

czą o otwartości nobilów na sprawy literatury, która była w stanie znosić nawet bariery wyznaczone strukturami społecznymi.

Analizując genologiczną strukturę literackich upodobań nobilów, zauważa się pewną zmienność ich gustów. Trudno jednak twierdzić, iż w latach 133—42 wyraźnie zarysował się proces zmierzający do jakichś generalnych przeobrażeń w upodobaniach literackich kolejnych pokoleń *nobilitas*.

W zakresie piśmiennictwa dramatycznego dostrzega się miłośników tego rodzaju literackiego wśród reprezentantów wszystkich kolejnych generacji. Najpełniejsze zainteresowania dramatem i komedią przejawiali wszakże nobilowie żyjący w początkowym okresie schyłkowej Republiki. Wówczas to szczególnym powodzeniem cieszyły się łacińskie przeróbki utworów greckich, sporządzane przez Newiusza, Plauta, Cecyliusza, Afraniusza i Turpiliusza³¹. Mniej znane były komedie Trabei i Atyliusza. Niezależnie od owej *fabula palliata* cieszyła się także powodzeniem *fabula togata*, który to gatunek literacki, uprawiany przez Titiniusza, Afraniusza i Attę, nadal czerpał z wzorów hellenistycznych, z równoczesnym prezentowaniem treści italskich. Na okres sullkański przypadło zwrócenie uwagi na pomniejszych gatunki dramatyczne, a zwłaszcza mim. Nie oznacza to jednak, że nobilowie gustujący w literackim mimie nie interesowali się już innymi gatunkami dramaturgicznymi. O ile preferencje Sulli w dziedzinie mimu były dość jednostronne, o tyle już Cezar bynajmniej nie zawężał swych upodobań do tego gatunku literackiego, krytykowanego zresztą przez Cycerona. Ponadto nobilowie interesowali się także utworami komediowymi Menandra, Epicharma i Eupolisa. Zaskakują natomiast stosunkowo nieliczne wzmianki świadczące o mniejszej popularności Arystofanesa oraz brak śladów recepcji sztuk Kratinosa, co tłumaczy się wprowadzeniem utworów tych autorów do kanonu lektur szkolnych dopiero w czasach bizantyńskich.³²

Również utwory tragików greckich i łacińskich były przedmiotem zainteresowań nobilów. Z greckich autorów szczególnie znany był Eurypides, a rzadziej wspomniano Sofoklesa i Ajschylosa. Poza nielicznymi przykładami nobilów interesujących się wersjami oryginalnymi tragedii greckich, zauważa się dużą popularność łacińskich przeróbek znanych utworów helleńskich. Wyraźnie wyróżniane były tragedie Enniusza, Pakuwiusza i Akcjusza, a także wcześniejszego Liwiusza Andronikusa.

W dziedzinie liryki również zarysowało się ukierunkowanie zainteresowań na literaturę grecką. Zнали więc nobilowie Archilocha, Alkajosa, Stezychora, Ibikusa, Anakreonta, Symonidesa, Pindara czy też Euforiona i epigramatyka Antypatra z Sydonu. Pewną uwagę zwracali na rodzime piś-

³¹ Por. M. Brożek: *Ostatnia komedia rzymska (Querolus)*. Wrocław 1978, s. 5.

³² Rozwiązanie tego trudnego problemu zawdzięczaam recenzentowi pracy doktorskiej doc. dr. hab. Maciejowi Salamonowi.

miennictwo z zakresu tego rodzaju literackiego. Lubowali się zatem w epi-gramach, ale ich zamiłowania – poezją liryczną charakteryzowały się stosunkowo dużą powściągliwością, wyraźnie wzrastającą w stosunku do poetów współczesnych, choć najwybitniejsi z nich zostali dostrzeżeni i docenieni.

Szczególnym upodobaniem darzyli jednak nobilowie epickie formy wypowiedzi literackiej. Rozmiłowani byli więc w obu epejach Homera, a także epickich poematach Hezjoda. Znane im były też poematy Euhemerosa i Aratosa, a ze współczesnych wielu związało się z pisarstwem Archiasza. Z epików łacińskich sięgali znowu do wszechstronnego Andronikusa, a nade wszystko do poematów Newiusza i Enniusza. Popularnością cieszyły się również satyry, zwłaszcza autorstwa Lucyliusza. Wreszcie niejako w środowisku nobilów powstał i pozytywnie oceniony został filozoficzny poemat Lukrecjusza. Znane były także utwory epickie autorów mniej wybitnych oraz te, które wyszły spod piór samych nobilów.

Z utworów o charakterze epickim coraz większym powodzeniem cieszyły się różnorodne pamiętniki oraz inne pisma składające się na publicystykę tamtej epoki. Dominujące znaczenie w życiu literackim *nobilitas* odgrywała proza oratorska. Wokół tegoż gatunku literackiego ogniskował się także receptywny nurt zainteresowań wszystkich pokoleń najwyższej warstwy społeczeństwa rzymskiego, dowodząc tym samym, iż praktycystyczne funkcje literatury były jednak Rzymianom najbliższe.

Stwierdzenie takie znajduje poświadczenie również i w tym, że stosunkowo najmniej można powiedzieć o zainteresowaniach liryką. Docenianie przez nobilów piśmiennictwa dramaturgicznego nie pozwala równocześnie na zbyt pochopne pomniejszanie stopnia ich zamiłowań literackich, a pietyzm, z jakim rzymscy arystokraci otaczali eposy historyczne, zdaje się wyrażać szczególny związek pomiędzy literaturą a tradycją historyczną, kształtowaną i pieczołowicie kultywowaną na gruncie rzymskim przez kolejne pokolenia nobilów. Wsłuchiwali się więc w słowa eposów, padające z ust recytatorów³³, fascynując się przeszłością, której kształt nadawali ich przodkowie. W skrytości marzyli, a czasem otwarcie dążyli do uczynienia swych osiągnięć tematem kolejnych poematów, torujących drogę do historii i pamięci przyszłych pokoleń. Podziwiali Homerowych bohaterów, którzy byli uwikłani w wojnę będącą z rzymskiej perspektywy czymś nieporównywalnym z ich osobistymi dokonaniem. Troja i cała Grecja za sprawą nobilów znalazły się we władaniu Rzymu. Stąd też i rzymscy triumfatorzy uważali, iż mają w pełni uzasadnione prawo do sławy.

³³ Umiejętność czytania w środowisku *nobilitas* była oczywiście powszechna, por. E. Wipszycka: *Z problematyki badań nad znajomością pisma w starożytności*. „Przegląd

Historyczny” 1983, t. 74, s. 2,7,9; J. Kai-mio: *The Romans and the Greek Language*. Helsinki 1979, s. 41–239.

Praktycyzm dyktował także zainteresowania piśmiennictwem publicystycznym, które było narzędziem walki politycznej pomiędzy stronnictwami i poszczególnymi jednostkami³⁴. Uczestnictwo w tym nurcie życia literackiego stanowiło zatem przejaw aktywności politycznej. Czytano pamiętniki, antygrafy, pisma ulotne i utwory o charakterze oratorskim, by następnie o nich dyskutować, a potem replikować na nie. Tak było z cyklem utworów poświęconych Katonowi Utyceńskiemu. Takie też były motywy powstania wielu mów, zarówno tych wygłoszonych, jak i krążących jedynie w postaci zredagowanych pisemnie oracji. Z literackimi wartościami stykali się nobilowie w całym ówczesnym dorobku piśmienniczym, a specjalnie krasomówczym i prawniczym. Prace z tego zakresu były bowiem najbardziej pomocne w realizacji konkretnych celów politycznych.

Te ostatnie spostrzeżenia zwracają uwagę na relacje pomiędzy *otium* i *negotium* w życiu literackim *nobilitas*. Równocześnie stwierdzić trzeba, że zarysowała się wyraźnie przewaga postaw przynależących do *negotium*³⁵.

Być może, iż przedstawione uwagi nieco deprecjonują motywy poznawczych zainteresowań nobilów. Nie brakowało jednak w ich zainteresowaniach autentycznego upodobania do literatury pięknej i zamiłowania do wszelkiego piśmiennictwa o walorach literackich. Te zainteresowania receptywne uwidoczniły się najpełniej w literackiej erudycji, wyrażającej się w cytowaniu utworów literackich, powoływaniu się na poetów i w ogólnej orientacji w piśmiennictwie greckim i łacińskim. O literaturze rozprawiano w swoistych salonach literackich, a nawet w trakcie przewodów sądowych. Wokół takich nobilów jak Scypion Młodszy, Kw. Lutacjusz Katulus, Lukullusowie, Pompejusz Wielki, Memmiusz, Cezar, Messalla Korwinus i Munacjusz Plankus, a potem Oktawian koncentrowało się życie literackich kręgów. Do twórczości literackiej nawiązywano również w korespondencji i w pismach o charakterze naukowym. Nobilowie byli organizatorami przedstawień teatralnych różnych gatunków scenicznych. Z czasem jednak walory widowiskowe tych utworów zaczęto eksponować ze stratą dla ich treści. Zabiegali nadto nobilowie o utwory cenionych poetów i innych pisarzy, a z wieloma z nich żyli w bliskiej przyjaźni³⁶.

³⁴ M. S. Popławski: *Polityczna publicystyka...*, s. 11, 297; M. Brożek: *Problemy chwili a funkcje publicystyki rzymskiej na przełomie Republiki i Pryncypatu*. „Meander” 1953, t. 8, s. 407—423; E. Wistrand: *Politik och literatur i antikens Rom*. Göteborg 1978 (*non vidi* — cyt. na podstawie recenzji tejże książki J. M. A. Núñez: „Latomus” 1981, vol. 40, s. 709).

³⁵ Por. J. P. V. D. Baldson: *Auctoritas, Dignitas, Otium*. „Classical Quarter-

ly” 1960, vol. 14, s. 43—50; J. André: *Recherches sur l'otium romain*. Paris 1962, s. 5—27; G. Peligersdorffer: *Politik und Musse. Zum Proömium und Einleitungsgespräch von Ciceros de Re Publika*. München 1969, s. 42—43.

³⁶ Por. S. Łoś: *Możliwość rzymskie od IV-go do I-go wieku przed Chrystusem*. „Meander” 1946, t. 1, s. 523; S. Gzela: *Patronat w literaturze hellenistycznej*. „Meander” 1972, t. 27, s. 313.

Ostatecznie nie zabrakło wśród nobilów utalentowanych literatów, chociaż skali ich dokonań twórczych nie należy przeceniać. Jednocześnie jednak rzymska kultura literacka była przede wszystkim kulturą oratorską, a w tej dziedzinie osiągnięcia nobilów okazały się najznaczniesze i najtrwalsze. Także w zakresie teorii i krytyki literackiej osiągnięcia przedstawicieli *nobilitas* koncentrowały się na problematyce retorycznej, choć sporadycznie wypowiadali się oni także na temat poezji³⁷.

Ponadczasowego znaczenia zainteresowań literackich *nobilitas* można dopatrywać się w aktywnym uczestnictwie nobilów w kształtowaniu — poprzez te zamiłowania, pasje i predylekcje — podwalin rzymskiej *humanitas*³⁸. Niezależnie bowiem od motywów, jakimi kierowali się nobilowie w rozwijaniu swych zainteresowań, dostrzegali oni potrzebę łączenia monopolu władzy z dążeniem do poszerzania i pogłębiania swojej kultury literackiej. Monopol władzy został ostatecznie utracony, ponieważ *nobilitas* okazała się anachronicznym elementem rzymskiej struktury społecznej. Nieprzemijającą natomiast rolę w kulturze europejskiej odegrały wszechstronne zainteresowania *nobilitas*, które — rozwijane w Rzeczypospolitej — stopniowo stwarzały warunki umożliwiające najpełniejszy rozkwit literatury rzymskiej w epoce augustowskiej.

³⁷ Por. M. Swoboda: *Sądy Cycero-
na o poezji i sztuce*. „Meander” 1962, t. 17,
s. 84—85; S. Stabryła: *Antyczna teoria
literatury*. Wrocław 1982, s. 36—37.

³⁸ Por. K. Büchner: *Humanitas Ro-
mana. Studien über Werke und Wesen der
Römer*. Heidelberg 1957, s. 35—65;
W. Schadewaldt: *Humanitas Romana*. In:
ANRW. Tl. 1. Bd. 4. Berlin—New York

1973, s. 43—62; K. Paulo de Silva: *Huma-
nitas rzymska*. „Przegląd Humanistyczny”
1970, t. 14, nr 1, s. 45—53; H. Kupiszew-
ski: *Humanitas a prawo rzymskie*. „Prawo
Kanoniczne” 1977, t. 20, s. 277—294;
J. Korpanty: *O pojęciu humanitas*. „Filoma-
ta” 1977, nr 308, s. 339—351; idem: *Rzecz-
pospolita potomków Romulusa. Ludzie — wy-
darzenia — idee*. Warszawa 1979, s. 99—114.

Интерес римской *nobilitas* к литературе в конечный период Республики

Резюме

В 133—42 годах до н.э. существовали такие условия, которые благотворно влияли на отношение *nobilitas* к различным явлениям литературной жизни того времени. Особое значение имело влияние греческой культуры, отразившееся на обычаях и воспитании, а также политическая и экономическая позиция нобилей, религия, семейные традиции, и система ценностей, действующая в древности.

Проведенные просопографические исследования позволили установить литературные портреты свыше девяноста нобилей. На основе этих единичных портретов можно было сформулировать выводы, характеризующие заинтересованность всей *nobilitas*. В этих заинтересованных отчетливо наметились творческие aspirations и литературный меценат, а кроме того познавательные и рецептивные увлечения.

Свыше двух третей представителей *nobilitas*, заинтересованность которых удалось в какой-то степени представить, имели определенные творческие aspirations. Кроме исторических работ нобили занимались также публицистикой и мемуарами, писали научные труды в области права, религии, философии, языкознания, астрономии, эпистолярные произведения, разные сентенции, наконец, драмы, поэмы, эпиграммы и другие стихи. Однако не следует переоценивать масштаб этих достижений, так как во многих случаях нобили как литераторы оказались в тени других авторов, выходцев из низших общественных слоев. Но в области ораторской прозы примат *nobilitas* был бесспорным.

Связующим звеном между творческой и познавательной заинтересованностью нобилей был патропат, каким они окружали литераторов разного формата. Среди этого мецената оказались выдающиеся драматурги, поэты, историки, а также грамматисты и риторы.

В познавательном направлении заинтересованностей отчетливо обозначились склонности к трагедии и комедии, а также к эпическим формам литературного высказывания. В меньшей степени они интересовались лирической поэзией, хотя произведения наиболее выдающихся поэтов были замечены и соответствующим образом оценены. Рецептивное же направление заинтересованностей концентрировалось на ораторской прозе, доказывая тем самым, что наиболее близкими нобилим были практицистские функции литературы. Практицизм диктовал также интерес к публицистической литературе, которая была орудием политической борьбы между группами и отдельными личностями. *Nobilitas* интересовалась также художественной литературой и литературой о художественных ценностях. Наиболее полно это отразилось в литературной эрудиции, выражающейся цитированием различных произведений и общей ориентацией в греческой и латинской литературе. О литературе говорилось в своего рода литературных салонах и даже во время судебных процессов. Литературная жизнь была сосредоточена вокруг таких нобилей, как Сципион Эмилиан, Кв. Лутаций Катул, Лукулл, Помпей, Меммий, Цезарь, Цицерон, Мессалла Корвин, Мунатий Планк и, наконец, Октавиан.

Независимо от мотивов, которыми руководствовались нобили при развитии своих заинтересованностей, они видели необходимость объединения монополии власти со стремлением к расширению и более глубокому познанию своей литературной культуры. Монополия власти была окончательно потеряна, так как *nobilitas* оказалась анахроническим элементом римской общественной структуры. Однако непреходящую роль для европейской культуры сыграла всесторонняя заинтересованность *nobilitas*, которая (развиваемая в Республике) постепенно создавала условия, позволившие римской литературе наиболее полно расцвести в августовскую эпоху.

Literary interests of the Roman *nobilitas* at the end of the Republic

Summary

In the years 133—42 BC there existed conditions favourably influencing the attitude of the Roman *nobilitas* towards various aspects of contemporary literary life. Of particular importance was the influence of Greek culture — reflecting on customs and education, and also the political and economic position of the *nobiles*, religion, family traditions and again the system of values pertaining in these times.

From prosopographic studies conducted it was possible to draw literary portraits of more than ninety *nobiles*. Basing on these individual conclusions could then be formulated as to the characteristics of the literary interests of the whole *nobilitas*. In these interests may be clearly discerned creative aspirations and patronage of literature as well as cognitive and receptive likings.

More than two thirds of the group of *nobiles* whose interests it was possible to discover to some degree, showed certain creative aspirations. Apart from historiographic works these *nobiles* also indulged in the writing of recollections and publicist essays, scientific writings on the law, religion, philosophy, philology, astronomy and epistolary works, various sententiae, and finally — drama, poetry, epigrams and other verses. However, the scale of these creative achievements should not be overestimated for in many cases the *nobiles* as literary luminaries found themselves in the shadow of other authors coming from the lower classes. However, it is beyond discussion that the *nobilitas* maintained the leading role in the domain of prose oratory.

The joining link between the creative and cognitive interests of the *nobiles* was their patronage which they extended over literary creators of varying stature. Under the aegis of this patronage were to be found eminent dramatists, poets, historians and also grammarians and rhetoricians.

In the group of cognitive interests a clear preference for tragedy and comedy may be observed and also for the epic form of literary expression. The interest shown in lyrical poetry was rather less, however the works of the most outstanding poets were discerned and appreciated. The receptive group of interests tended to centre around oratorical prose, giving evidence that the practicist functions of literature were nearest to the *nobiles*. Practicism also dictated their interest in publicist writings, which constituted the instrument of political struggles between various parties and individuals. The *nobilitas* also showed no lack of interest in belles lettres and in writings of every kind having literary values. This was fully manifested in their literary erudition, shown in quotations from various authors and in their overall orientation in Greek and Latin writings. Literature provided the central topic in the kind of literary salons existing at that time, and even during court hearings. The literary life of these spheres tended to concentrate around such *nobiles* as Scipio Emilianus, Q. Lutatius Catulus, Lucullus, Pompey, Memmius, Caesar, Cicero, Messalla Corvinus and Munatius Plancus and later Octavian.

Irrespective of the motives which led these *nobiles* to develop these interests, they perceived the need for linking the monopoly of power with a movement towards widening and deepening their literary culture. The monopoly of power was disrupted, as the *nobilitas* proved itself to be an anachronistic element in the Roman social structure. Nevertheless, a permanent role in European culture was played by the versatile interests of the *nobilitas*, which, developed under the Republic, gradually created the conditions enabling the fullest flowering of Roman literature in the Augustan epoch.

Indeks nazwisk*

- Adcock F. E. 75
 Afer P. Terencjusz zob. Terencjusz Afer P.
 Afraniusz 109
 Afzelius A. 28, 32, 35, 76
 Ahenobarbus Gn. Domicjusz zob. Domicjusz
 Ahenobarbus Gn.
 Ahenobarbus Gn. Domicjusz zob. Domicjusz
 Ahenobarbus Gn. (konsul 96 r.)
 Ahenobarbus L. Domicjusz zob. Domicjusz
 Ahenobarbus L.
 Ajschylos 54, 83, 84, 109
 Akcjusz L. 52, 54, 61, 72, 84, 87, 92, 106,
 108, 109
 Aleksander Wielki 61
 Aleksander z Efezu 84
 Aleksandrowicz T. 15, 20, 30, 64, 92
 Alföldy G. 33
 Alfonsi L. 31, 55
 Alkajos 83, 109
 Alton E. H. 11
 Ammianus Marcellinus 7, 23
 Anakreont 83, 109
 Anderson W. S. 11, 30, 69, 74, 98
 André J. 22, 106, 111
 Andronikus Liwiusz zob. Liwiusz Androni-
 kus
 Andrzejewski R. 74
 Anneusz Florus L. 10, 23, 43, 71, 76
 Anneusz Lukan M. 11, 24, 73, 76
 Anneusz Seneka Młodszy L. 13, 24, 55
 Anneusz Seneka Starszy L. 13, 24, 70,
 Anniusz Cymber T. 93
 Antoniusz M. 16, 22, 26, 30, 56, 78, 88—90,
 92, 93, 102, 104
 Antoniusz Gnifon M. 76, 107
 Antoniusz Mówca M. 56, 60, 103, 104
 Antypater z Sydonu 55, 79, 84, 106, 109
 Apolloniusz P. Krassus zob. Krassus Apol-
 loniusz P.
 Appian z Aleksandrii 7, 22, 26, 34, 43, 49,
 50, 60, 61, 67, 69, 71, 73, 76, 77, 88—90,
 92, 99
 Aratos 51, 54, 61, 63, 83, 110
 Archelaos 88
 Archiasz 51, 52, 54, 55, 57, 62, 63, 66, 84,
 106, 110
 Archiloch 67, 72, 83, 109
 Arpinata zob. Tulliusz Cyceron M.
 Arystarch 92
 Arystofanes 60, 83, 84, 109
 Arystydes 62
 Askoniusz Pedianus Kw. 7, 25
 Astbury R. 13
 Astin A. E. 30, 51, 63
 Atejuż Pretekstatus L. 64, 107
 Atenajos z Naukratis 7, 22, 60
 Atia 99
 Atta T. Kwinkcjusz zob. Kwinkcjusz Atta T.
 Attyk T. Pomponiusz zob. Pomponiusz At-
 tyk T.
 Atyliusz 72, 85, 109
 Auboyer J. 30

* Imiona rzymskie zestawiono według *nomen gentile*, z wyjątkiem kilku pisarzy i ce-
 sarzy, dla których przyjęto imię powsze-

chnie używane. Czcionką półgrubą wyróżnio-
 no imiona nobilów, których stosunek do lite-
 ratury został przedstawiony w tekście pracy.

- August zob. Oktawiusz G.
 Augustyn św. 7, 24, 29, 79
 Aurelia 99
 Aureliusz M. 30
 Aureliusz Kotta G. 60, 61
 Aureliusz Wiktor Seks. 7, 23, 76
 Autroniusz Petus P. 38
 Axer J. 9
 Aymard A. 30
 Azyniusz Pollion G. 21, 22, 105, 106
- Babcock Ch. L. 99
 Badian E. 22
 Bailey D. R. Shackleton zob. Shackleton
 Bailey D. R.
 Balbus L. Korneliusz zob. Korneliusz Balbus L.
 Baldson J. P. V. D. 111
 Bardón H. 29, 65, 66, 70, 89
 Bauman Z. 39
 Baumgarten D. 13
 Bender H. 43
 Bengtson H. 33
 Bernstein A. H. 30, 53, 98
 Berthold H. 71
 Białostocki J. 106
 Bibulus L. Kalpurniusz zob. Kalpurniusz
 Bibulus L.
 Bibulus M. Kalpurniusz zob. Kalpurniusz
 Bibulus M.
 Bickerman E. J. 28, 38
 Biezuńska-Małowist I. 33, 34, 42, 57
 Bleicken J. 33
 Błaszczuk L. T. 39
 Boddington A. 32
 Bolz B. 44
 Bonner S. F. 29, 30
 Bordet M. 33
 Borneque H. 30
 Borovskij I. 11
 Bower E. W. 29
 Brandt S. 11
 Bravo B. 29
 Bremer F. P. 10, 21
 Broscius M. zob. Brożek M.
 Broughton T. R. S. 28, 33
 Brożek M. 17, 29, 31, 49, 50—52, 54—56
 58, 66, 67, 78, 96, 109, 111
 Brugnoli G. 13
 Bruhns H. 33
 Brunt P. A. 34, 37
 Brutus D. Juniusz zob. Juniusz Brutus D.
- Brutus D. Juniusz zob. Juniusz Brutus D.
 (konsul 138 r.)
 Brutus M. Juniusz zob. Juniusz Brutus M.
 Buchheit V. 60
 Büchner K. 10, 21, 82, 112
 Buechner C. zob. Büchner K.
 Burkert W. 46
 Büttner R. 31
 Büttner-Wobst Th. 12
 Bystroń J. S. 19
- Carcopino J. 30, 43, 44, 86, 99
 Carney T. F. 57
 Castorina E. 70
 Cazzaniga I. 29
 Cecyliusz Metellus Celer Kw. 73
 Cecyliusz Metellus Macedoński Kw. 53, 96,
 103
 Cecyliusz Metellus Nepos Kw. 72, 73
 Cecyliusz Metellus Numidyjski Kw. 54
 Cecyliusz Metellus Pius Kw. 62
 Cecyliusz Metellus Pius Scypion Kw. 68, 71,
 72, 74, 98, 102
 Cecyliusz Stacjusz 51, 61, 72, 85, 109
 Cecyliusz Metelliusze 30, 33, 44, 72, 74, 98
 Cecyna A. 69
 Celentano M. S. 11
 Cezar G. Juliusz zob. Juliusz Cezar G.
 Cezar G. Juliusz Strabon zob. Juliusz Cezar
 Strabon G.
 Cezar L. Juliusz zob. Juliusz Cezar L.
 Charles-Picard G. 40
 Chevalier J. 29
 Chodźko-Domaniewska A. 49, 54
 Christes J. 108
 Clansen W. V. 29
 Clarke M. L. 29, 30
 Clérici A. 33
 Cook S. A. 32
 Cotton H. M. 74
 Courtney E. 11
 Crouzet M. 30
 Cyceon Kw. Tulliusz zob. Tulliusz Cyce-
 ron Kw. ;
 Cyceon M. Tulliusz zob. Tulliusz Cyce-
 ron M.
 Cyceon M. Tulliusz zob. Tulliusz Cyce-
 ron M. (syn M.)
 Cymber T. Anniusz zob. Anniusz Cym-
 ber T.
 Cynna G. Helwiusz zob. Helwiusz Cynna G.
 Cytowska M. 29, 97

- Czerwiński M. 40
 Degrassi A. 28, 38
 Deichgräber K. 76
 Dejotar 80
 Diehl E. 12
 Diesner H. J. 97
 Diodor Sycylijski 10, 22
 Dion Kasjusz zob. Kasjusz Dion
 Dixon S. 39, 44, 99
 Dolabella P. Korneliusz zob. Korneliusz Dolabella P.
 Domaniewska A. Chodźko zob. Chodźko-Domaniewska A.
 Dombart B. 7
Domicjusz Ahenobarbus Gn. 95
 Domicjusz Ahenobarbus Gn. (konsul 96 r.) 44
Domicjusz Ahenobarbus L. 95
 Donatus 10, 24
 Dondin-Payre M. 34, 35
 Droysen J. G. 29
 Drumann W. 28
 Druzus M. Liwiusz zob. Liwiusz Druzus M.
 Druzus M. Liwiusz zob. Liwiusz Druzus M. (syn M.)
 Dudley D. 55
 Due O. S. 39

 Earl D. C. 30, 32, 50
 Ehwald R. 11
 Eisenhut W. 7
Eliusz Tuberón Kw. 51, 103
Eliusz Tuberón Kw. (syn L.) 90, 102
Eliusz Tuberón L. 90
 Eliusze Tuberónowie 90
 Emiliusz Lepidus M. 60
 Emiliusz Paulus L. 22
Emiliusz Porcyna M. 49, 53, 103
Emiliusz Skaurus M. 54, 101, 102
 Ennius Kw. 31, 49, 51, 54—56, 63, 72, 79, 84, 92, 109, 110
 Epicharm z Syrakuz 63, 83, 109
 Epidiusz M. 93
 Euforion 83, 109
 Euhemeros 83, 110
 Eupolis 83, 109
 Eurypides 54, 61, 63, 72, 76, 79, 83, 84, 87, 109
 Eutropiusz 10, 23

 Fabiusz Kwintylián M. 12, 24, 29, 48, 50, 61, 71, 73, 76, 77, 98, 99
Fabiusz Maksymus Emilianus Kw. 50
 Fabiusz Piktór Kw. 38
Fanniusz G. 51, 52, 101
 Farrington B. 29
 Fau G. 64, 98
 Fedeli P. 9
 Ferrero G. 63
 Filip L. Marcjusz zob. Marcjusz Filip L.
 Filodem z Gadary 92, 106
 Filoksen 84
 Filus L. Furiusz zob. Furiusz Filus L.
 Finley M. J. 28
 Fischer C. T. 10
 Flakkus Kw. Horacjusz zob. Horacjusz Flakkus Kw.
 Flamininus T. Kwinkcjusz zob. Kwinkcjusz Flamininus T.
 Fleckeisen A. 11
 Florescu V. 20
 Florus L. Anneusz zob. Anneusz Florus L.
 Forbiger A. 13, 14
 Frank T. 29, 37, 43
 Friedrich G. 8—10, 12
 Fritz K. von 57
 Fronton M. Korneliusz zob. Korneliusz Fronton M.
Fufiusz Kalenus L. 90, 101, 104
 Fulwia 99
 Funaioli H. 10, 21
 Furiusz z Ancjum 55, 106
Furiusz Filus L. 51

 Gajus 10, 24
 Galba Ser. Sulpicjusz zob. Sulpicjusz Galba Ser.
 Gallus G. Sulpicjusz zob. Sulpicjusz Gallus G.
 Gallus L. Plocjusz zob. Plocjusz Gallus L.
 Gärtner H. A. 75, 79
 Geiger J. 93
 Gelliusz A. 10, 23, 52, 55, 62, 66, 70, 76, 77, 90, 91
 Gelzer M. 16, 28, 32—38, 43, 69
 Georges M. 29, 79
 Gercke A. 13
 Gioan P. 29, 79,
 Giomini R. 11

Gnifon M. Antoniusz zob. Antoniusz Gnifon M.
 Goetz G. 13
 Gołaszewska M. 81
 Gostomski W. 29
 Gotoff H. C. 81
 Grakchowie Semproniusze zob. Semproniusze Grakchowie
 Grakchus G. Semproniusz zob. Semproniusz Grakchus G.
 Grakchus Tyb. Semproniusz zob. Semproniusz Grakchus Tyb.
 Grakchus Tyb. Semproniusz zob. Semproniusz Grakchus Tyb. (ojciec G. i Tyb.)
 Granarolo J. 29, 31
 Grimal P. 30, 42, 55, 70, 85,
 Groebe P. 28
 Gruen E. S. 65,
 Gurycka A. 17
 Gwynn A. 29
 Gzela S. 111

Hadas M. 29, 30, 68, 74, 98
 Hamblenne P. 77
 Harmand L. 37, 43
 Hellegouarc'h J. 34
 Helm R. 10
 Helwiusz Cynna G. 66, 77, 106
 Hense O. 13
 Haraeus W. 11
 Hermes E. 13
 Herrmann L. 31, 55
 Hertz M. 12
 Heurgon J. 33
 Hezjod 61, 83, 110
 Hieronim św. 10, 23, 89, 98
 Hildebrandt P. 10
 Hircjusz A. 24, 79, 80, 101, 102
 Homer 19, 51—53, 61, 68, 72, 76, 79, 83, 86, 87, 91, 94, 96, 110
 Hopfinger M. 19
 Horacjusz Flakkus Kw. 10, 13, 23, 24, 51, 70, 88, 92, 94, 96, 97, 106
 Hortalus Kw. Hortensjusz zob. Hortensjusz Hortalus Kw.
 Hortalus L. Hortensjusz zob. Hortensjusz Hortalus L.
 Hortensja 99
 Hortensjusz Hortalus Kw. 37, 43, 46, 66, 99, 104

Hortensjusz Hortalus L. 54
 Hortensjusze 66
 Hosius C. 10, 11, 29, 54, 55, 62
 Hostiusz 52, 106
 Hout M. P. J. van den 10
 Howe H. M. 85
 Huzar E. G. 30, 56, 93

Iacobitz C. 11
 Iani L. 11
 Ibikus 83, 109
 Ihm M. 13
 Ingarden R. 17
 Ingemann V. 77
 Izydor z Sewilli 11, 24

Jabłoński Z. 24
 Jaczynowska M. 15, 33, 34, 36, 42—44, 46, 57, 69, 103, 105
 Jarosz A. 15
 Julia 89
 Julia (cóрка Cezara) 68, 74, 98
 Juliusz Cezar G. 7, 22—25, 28, 30—37, 43, 44, 46, 56, 65, 67—70, 73, 75—79, 85, 88, 92, 98, 99, 101—109, 111
 Juliusz Cezar L. 89, 90, 102
 Juliusz Cezar Strabon G. 55, 56, 60, 104
 Juliusz Wiktor G. 11, 24
 Juniusz Brutus D. 78, 93
 Juniusz Brutus D. (konsul 138 r.) 52, 103, 106
 Juniusz Brutus M. 22, 25, 37, 43, 86—88, 93, 94, 102—104, 107
 Juniusze 86
 Jurewicz O. 43, 87, 97
 Jürss F. 30, 58
 Justyński J. 43, 107

Kaibel G. 7
 Kaimio J. 110
 Kalenus L. Fufiusz zob. Fufiusz Kalenus L.
 Kallimach 83
 Kalpurniusz Bibulus L. 94, 102
 Kalpurniusz Bibulus M. 67, 94, 102
 Kalpurniusz Pizon Gn. 97
 Kalpurniusz Pizon Gn. (syn Gn.) 97
 Kalpurniusz Pizon L. 92
 Kalpurniusz Pizon L. (syn Gn.) 97
 Kalpurniusz Pizon L. (syn L.) 92
 Kalpurniusz Pizon M. 92
 Kalpurniusz Pizon Cezoninus L. 92, 102, 106

- Kalpurniusz Pizon Frugi L.** 52, 53, 101
Kalpurniusze Pizonowie 92, 97
Kalwus G. Licyniusz Macer zob. **Licyniusz Macer Kalwus G.**
Kamienik R. 78
Karbon G. Papiriusz zob. **Papiriusz Karbon G.**
Karus T. Lukrecjusz zob. **Lukrecjusz Karus T.**
Kasjusz Dion 10, 22, 43, 46, 48, 49, 56, 71, 73, 76, 77, 81, 89
Kasjusz Longinus G. 73, 88, 104, 107
Kasten H. 9
Katon M. Porcjusz Młodszy zob. **Porcjusz Katon Młodszy M.**
Katon M. Porcjusz Starszy zob. **Porcjusz Katon Starszy M.**
Katullus G. Waleriusz zob. **Waleriusz Katullus G.**
Katulus Kw. Lutacjusz zob. **Lutacjusz Katulus Kw.**
Katulus Kw. Lutacjusz zob. **Lutacjusz Katulus Kw. (syn Kw.)**
Keaveney A. 31, 43, 60
Kell H. 12
Kempff C. 13
Kennedy G. 30, 49, 57, 93
Kenney E. J. 29
Kent R. G. 13
Kiessling A. 7, 13
Klaudiusz Marcellus G. 61, 102
Klaudiusz Marcellus M. 72, 73, 80, 104
Klaudiusz Marcellus M. (konsul 222 r.) 22
Klaudiusz Pulcher Ap. 61, 68, 98, 102, 104, 107
Klejtarch 61, 62
Klingner F. 10, 13, 97
Klodia 98
Klodiusz P. 37, 64, 67, 98, 104, 107
Klodiusz Seks. 93
Klotz A. 7
Knöll P. 7
Koestermann E. 13
Köhn J. 30, 58
Kollmann E. D. 77
Konik E. 75
Koranyi K. 33
Kornelia 68, 72, 74
Kornelia (matka Grakchów) 48, 49, 98, 99
Korneliusz Balbus L. 69
Korneliusz Dolabella P. 80, 81, 107
Korneliusz Epikadus 59, 72, 107
Korneliusz Fronton M. 10, 61
Korneliusz Lentulus Spinter P. 70, 94
Korneliusz Lentulus Spinter P. (syn P.) 94
Korneliusz Nepos 11, 23, 42, 48, 59, 86, 96
Korneliusz Scypion Emilianus Afrykański Młodszy P. 30, 31, 48—52, 54, 56, 103, 105, 106, 111
Korneliusz Scypion Afrykański Starszy P. 48
Korneliusz Sizenna L. 61, 62, 101, 104, 108
Korneliusz Sulla F. 38, 45, 72, 107
Korneliusz Sulla L. 22, 31, 38, 44, 59—61, 63, 91, 101, 104, 107, 109
Korneliusz Sulla P. 38
Korneliusz Tacyt P. 13, 23, 53, 55, 70, 76, 87, 98, 99
Korneliusze Scypionowie 30
Kornificja 98, 99
Kornificjusz L. 89, 98, 104
Korpany J. 39, 41, 43, 51, 54, 61, 73, 75, 78, 95, 112
Kotta G. Aureliusz zob. **Aureliusz Kotta G.**
Kowalski H. 43
Krassus Apolloniusz P. 64, 106
Krassus L. Licyniusz zob. **Licyniusz Krassus L.**
Krassus M. Licyniusz zob. **Licyniusz Krassus M.**
Krassus P. Licyniusz zob. **Licyniusz Krassus P.**
Kratynos 109
Krawczuk A. 30, 32, 35, 43, 44, 60, 69, 94, 95, 99, 108
Krispus G. Sallustiusz zob. **Sallustiusz Krispus G.**
Krohn F. 14
Kroll W. 12, 30, 45
Krzyżanowski J. 17, 40, 101
Kühnert F. 96
Kumaniecki K. 8, 16, 29, 30, 32, 35, 44, 51, 55, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 70, 71, 73, 77, 79, 80, 82, 89—91, 93
Kunderewicz C. 10
Kunisz A. 15, 79
Kupiszewski H. 112
Kurcjusz Nikiasz 69, 80, 107
Kurfess A. 12, 13
Kurion G. Skryboniusz zob. **Skryboniusz Kurion G.**

- Kurion G. Skryboniusz zob. Skryboniusz
 Kurion (ojciec G.)
 Kurion G. Skryboniusz zob. Skryboniusz
 Kurion G. (syn G.)
 Kwinkcjusz Atta T. 109
 Kwinkcjusz Flamininus T. 22
 Kwintylian M. Fabiusz zob. Fabiusz Kwintylian M.

 Laberiusz D. 77, 85, 89
 Labuske H. U. 30
 Laktancjusz 11, 24
 Lam S. 29
 Leach J. 30, 68, 69
 Leipoldt J. 98
 Lelia 99
 Leliusz G. 51, 52, 103, 105
 Lentulus P. Korneliusz Spinter zob. Korneliusz Lentulus Spinter P.
 Lepidus M. Emiliusz zob. Emiliusz Lepidus M.
 Levy F. W. 13
 Lewin W. 31
 Licyniusz Krassus L. 53, 54, 56, 57, 60, 103
 Licyniusz Krassus M. 22, 37, 44, 64, 67, 100
 Licyniusz Krassus M. (syn M.) 64, 100
 Licyniusz Krassus P. 64, 106
 Licyniusz Lukcejusz L. 81, 91, 101, 104, 107
 Licyniusz Lukullus L. 22, 30, 37, 44, 45, 59, 63, 64, 101, 104
 Licyniusz Lukullus L. (ojciec L.) 54
 Licyniusz Lukullus M. 45
 Licyniusze Lukullusowie 111
 Licyniusz Macer G. 38, 62, 70, 101, 104
 Licyniusz Macer Kalwus G. 38, 62, 70, 77, 91, 104, 106
 Lindsay J. 30, 93
 Lindsay W. M. 11
 Lindskog C. 11, 12
 Liwiusz Andronikus 42, 78, 109, 110
 Liwiusz Druzus M. 38, 54, 102
 Liwiusz Druzus M. (syn M.) 38, 54, 60
 Liwiusz T. 11, 23, 34, 37, 38, 49, 53, 73, 75
 Longinus G. Kasjusz zob. Kasjusz Longinus G.
 Lucylia 69
 Lucyliusz G. 51, 54, 56, 63, 69, 72, 85, 91, 106, 110
 Lukan M. Anneusz zob. Anneusz Lukan M.
 Lukcejusz L. Licyniusz zob. Licyniusz Lukcejusz L.
 Lukian z Samosat 11, 22
 Lukullus L. Licyniusz zob. Licyniusz Lukullus L.
 Lukullus L. Licyniusz zob. Licyniusz Lukullus L. (ojciec L.)
 Lukullus M. Licyniusz zob. Licyniusz Lukullus M.
 Lukullusowie Licyniusze zob. Licyniusze Lukullusowie
 Lukrecjusz Karus T. 11, 24, 65, 85, 86, 106, 110
 Lutacjusz Katulus Kw. 31, 55, 57, 61, 62, 102, 104, 106, 111
 Lutacjusz Katalus Kw. (syn Kw.) 62, 63, 64

 Łoposzko T. 33, 36, 64, 87, 108
 Łoś S. 32, 39, 42, 111

 Macer G. Licyniusz zob. Licyniusz Macer G.
 Madyda W. 98, 105
 Makcjusz Plaut T. 51, 55, 85, 87, 109
 Makrobiusz 11, 23, 77, 89, 90
 Maksymus Kw. Fabiusz Emilianus zob. Fabiusz Maksymus Emilianus Kw.
 Malcovati E. 8, 11, 21, 28
 Malcovati H. zob. Malcovati E.
 Małowist I. Biezuńska zob. Biezuńska-Małowist I.
 Manliusz M'. 52, 102, 103
 Manliusz Torkwatus L. 72
 Marcellus G. Klaudiusz zob. Klaudiusz Marcellus G.
 Marcellus M. Klaudiusz zob. Klaudiusz Marcellus M.
 Marcellus M. Klaudiusz zob. Klaudiusz Marcellus M. (konsul 222 r.)
 Marcjalis M. Waleriusz zob. Waleriusz Marcjalis M.
 Marcejanus Kapella 11, 24
 Marcjusz Filip L. 30, 44, 60, 104
 Marek V. 8, 9
 Mariusz G. 22, 26, 30, 34, 35, 37, 44, 56, 57, 59, 91, 100, 101, 108
 Markiewicz H. 17
 Maron P. Wergiliusz zob. Wergiliusz Maron P.
 Marrou H.-I. 29, 41, 45, 49
 Martin J. 11
 Masłowski T. zob. Masłowski T.
 Masłowski T. 8, 9, 85

- Mayhoff C. 11
 Maykowska M. 55
 Mazzarino A. 7
 Meineke A. 13
 Melber I. 10
 Memmiusz G. 65, 66, 104, 106, 107, 111
 Menander 72, 77, 83, 109
 Mendelssohn L. 7
 Merkel R. 11
 Messalla M. Waleriusz Korwinus zob. Waleriusz Messalla Korwinus M.
 Messalla M. Waleriusz Rufus zob. Waleriusz Messalla Rufus M.
 Metelliusze Cecyliusz zob. Cecyliusz Metelliusze
 Metellus Kw. Cecyliusz Celer zob. Cecyliusz Metellus Celer Kw.
 Metellus Kw. Cecyliusz Macedoński zob. Cecyliusz Metellus Macedoński Kw.
 Metellus Kw. Cecyliusz Numidyjski zob. Cecyliusz Metellus Numidyjski Kw.
 Metellus Kw. Cecyliusz Nepos zob. Cecyliusz Metellus Nepos Kw.
 Metellus Kw. Cecyliusz Pius zob. Cecyliusz Metellus Pius Kw.
 Metellus Kw. Cecyliusz Pius Scypion zob. Cecyliusz Metellus Pius Scypion Kw.
 Michel A. 55
 Mills C. W. 39
 Mitchel J. F. 72
 Mittelhaus K. 12
 Moles J. 88
 Mommsen Th. 11
 Morawiecki L. 46, 47,
 Morawski C. zob. Morawski K.
 Morawski K. 29, 54—56, 65, 86, 93
 Mrozek S. 15, 36, 63
 Mucjusz Scewola Kw. 66, 104
 Mucjusz Scewola Augur Kw. 51, 52, 57
 Mucjusz Scewola Pontifeks Kw. 57, 58, 102, 103
 Mucjusz Scewola P. 53, 57, 102, 103
 Mueller C. F. W. zob. Müller C. F. W.
 Müller C. F. W. 7—10, 26
 Müller M. 11
 Müller R. 30, 96
 Mummiusz L. 34, 35
 Munacjusz Plankus L. 94, 101, 104, 106, 111
 Münzer F. 32
 Nagnajewicz M. 20, 81
 Nazon P. Owidiusz zob. Owidiusz Nazon P.
 Nelson H. 71
 Nepos Korneliusz zob. Korneliusz Nepos Neron 32, 34
 Newiusz Gn. 56, 71, 84, 91, 109, 110
 Nicolet C. 27, 28, 33, 35—37, 39, 44, 106
 Nikander z Kolofonu 54
 Nikiasz Kurcjusz zob. Kurcjusz Nikiasz
 Noniusz Marcellus 11, 24, 79
 Norden E. 17, 29
 Núñez J. M. A. 111
 Obuchowski K. 18
 Oktawian zob. Oktawiusz G.
 Oktawiusz G. (G. Juliusz Cezar Oktawian) 23, 25, 30, 37, 45, 51, 53, 54, 67, 75, 78, 93—97, 99, 102—105, 111
 Oktawiusz Gn. 54
 Olechowska E. 9
 Olivesi A. 33
 Ooteghem J. van 30, 34, 44, 57, 60, 63, 64, 69, 72, 74, 98
 Opimiusz L. 53
 Orozjusz 11, 23
 Owidiusz Nazon P. 11, 24, 66, 70, 89, 95, 96
 Pakuwiusz M. 51, 54—56, 61, 72, 84, 106, 109
 Paladini G. 93
 Panecjusz 53
 Pankiewicz R. 45
 Papiriusz Karbon G. 53, 103
 Paratore E. 29, 55, 65
 Pascucci G. 75
 Paszek J. 20, 37, 64, 92
 Paton W. R. 12
 Paulo de Silva K. 86, 112
 Paulus L. Emiliusz zob. Emiliusz Paulus L.
 Payre M. Dondin zob. Dondin-Payre M.
 Pedianus Kw. Askoniusz zob. Askoniusz Pedianus Kw.
 Peligersdorffer G. 111
 Perowne S. 15, 16
 Peter H. 10, 21
 Petus P. Autroniusz zob. Autroniusz Petus
 Pianko G. 73, 77, 80, 86, 88, 91, 94
 Picard-Charles G. zob. Charles-Picard G.
 Pichlmayr F. 7, 10
 Pieter J. 17
 Piganiol A. 33, 39

Piktör Kw. Fabiusz zob. Fabiusz~Piktör Kw.
 Pindar 72, 83, 109
 Piotrowicz L. 22, 30, 32, 34, 46, 71, 93, 95
 Pitolaus L. Woltacyliusz zob. Woltacyliusz
 Pitolaus L.
 Pizon Gn. Kalpurniusz zob. Kalpurniusz Pi-
 zon Gn.
 Pizon Gn. Kalpurniusz zob. Kalpurniusz Pi-
 zon Gn. (syn Gn.)
 Pizon L. Kalpurniusz zob. Kalpurniusz Pi-
 zon L.
 Pizon L. Kalpurniusz zob. Kalpurniusz Pi-
 zon L. (syn Gn.)
 Pizon L. Kalpurniusz zob. Kalpurniusz Pi-
 zon L. (syn L.)
 Pizon L. Kalpurniusz Cezoninus zob. Kal-
 purniusz Pizon Cezoninus L.
 Pizon L. Kalpurniusz Frugi zob. Kalpurniusz
 Pizon Frugi L.
 Pizon M. Kalpurniusz zob. Kalpurniusz Pi-
 zon M.
 Pizon M. Pupiusz Frugi Kalpurnianus zob.
 Pupiusz Pizon Frugi Kalpurnianus M.
 Pizonowie Kalpurniusze zob. Kalpurniusze
 Pizonowie
 Plankus L. Munacjusz zob. Munacjusz Plan-
 kus L.
 Platon 71
 Plaut T. Maktejusz zob. Maktejusz Plaut T.
 Pliniusz Cecyliusz Sekundus Młodszy G. 11,
 24, 29, 70, 71, 76, 87
 Pliniusz Sekundus Starszy G. 11, 24, 40, 51,
 69, 71, 76, 91
 Plocjusz Gallus L. 57, 108
 Plutarch z Cheronei 11, 12, 22, 26, 42, 43, 45,
 46, 48—52, 54, 57, 59, 60, 63, 64, 68, 69,
 71—73, 76—78, 86—88, 93, 94, 98
 Polibiusz 12, 22, 49, 50
 Pollion G. Azyniusz zob. Azyniusz Pollion G.
 Pompejusz Gn. 22, 26, 28, 30, 31, 33, 38, 44,
 45, 68, 69, 72—74, 98, 100, 107, 111
 Pompejusz Gn. (syn Gn.) 38, 73, 74, 100
 Pompejusz Kw. 34, 35
 Pompejusz Leneus 69, 107
 Pompejusz Seks. 30, 38, 68, 73, 74, 98, 100
 Pompejusz Strabon Gn. 30, 69
 Pompejusz 74
 Pomponiusz Attyk T. 23, 25, 36, 59, 73, 81,
 82, 85—87, 91, 106
 Pomponiusz Seks. 12, 24, 53, 56, 90
 Poptawski M. S. 29, 30, 67, 69, 75, 78, 95, 102, 111

Porcius Licinus 31, 51, 56
 Porcja (córka Katona Młodsze) 98
 Porcja (siostra Katona Młodsze) 95
 Porcjusz Katon M. 54, 104
 Porcjusz Katon Młodszy M. 22, 37, 38, 43,
 71, 76, 79, 98, 104, 111
 Porcjusz Katon Starszy M. 7, 22, 23, 29, 34,
 41, 48, 71
 Porcjusz 16
 Porcyna M. Emiliusz zob. Emiliusz Porcy-
 na M.
 Posejdoniusz 21, 107
 Precyliusz 76
 Pretekstus L. Atejusz zob. Atejusz Preteks-
 tatus L.
 Propercjusz 24, 70
 Pryscjan 12, 24
 Przychocki G. 81, 82
 Publiusz Syrus 77, 85, 89
 Pulcher Ap. Klaudiusz zob. Klaudiusz Pul-
 cher Ap.
 Pupiusz Pizon Frugi Kalpurnianus M. 72

Quinn K. 77

Radermacher L. 12
 Radista L. 76
 Rawson E. 30, 61
 Reykowski J. 18
 Rezler J. 10
 Ribbeck O. 13, 21
 Ridley R. T. 33
 Rinton 83
 Rogosz N. 79
 Roscjusz z Amerii Seks. 60
 Rossbach O. 10
 Ross-Taylor L. 32, 34
 Rowland R. J. 67
 Rubinsztejn L. S. 17
 Ruehl F. 10
 Rufus P. Rutyliusz zob. Rutyliusz Rufus P.
 Rufus P. Sulpicjusz zob. Sulpicjusz Ru-
 fus P.
 Rufus Ser. Sulpicjusz zob. Sulpicjusz Ru-
 fus Ser.
 Rundell W. F. M. 64
 Rutyliusz Rufus P. 51, 96, 101, 103, 104
 Rychlewska L. 29

Salamon M. 15, 109
 Sallustiusz G. 85

- Sallustiusz Krispus G. 12, 13, 21, 23, 32—34,
 36, 38, 39, 56, 57, 60, 71, 76, 90, 98, 106
 Sarnowska-Temeriusz E. 92
 Scewola Kw. Mucjusz zob. Mucjusz Scewo-
 la Kw.
 Scewola Kw. Mucjusz Augur zob. Mucjusz
 Scewola Augur Kw.
 Scewola Kw. Mucjusz Pontifeks zob. Muc-
 jusz Scewola Pontifeks Kw.
 Scewola P. Mucjusz zob. Mucjusz Scewola P.
 Schadewaldt W. 112
 Schanz M. 29, 54, 55, 62
 Schmitt W. O. 30
 Schnayder J. 77
 Schneider H. 33
 Schoell R. 7
 Schuster M. 11
 Scullard H. H. 32, 33, 34
 Scypion P. Korneliusz Emilianus Afrykański
 Młodszy zob. Korneliusz Scypion Emilia-
 nus Afrykański Młodszy P.
 Scypion P. Korneliusz Afrykański Starszy
 zob. Korneliusz Scypion Afrykański Star-
 szy P.
 Scypionowie Korneliusze zob. Korneliusze
 Scypionowie
 Seager R. 31
 Sellar W. Y. 50
 Sempronia 98, 99
 Sempronia (siostra Grakchów) 98
 Semproniusz Grakchus G. 22, 48, 49, 53, 102
 Semproniusz Grakchus Tyb. 22, 30, 48, 49,
 98
 Semproniusz Grakchus Tyb. (ojciec G.
 i Tyb.) 48
 Semproniusze Grakchowie 31, 32, 36, 48, 49,
 98, 99, 103
 Semproniusz Tuditanus G. 52, 101, 106
 Seneka L. Anneusz Młodszy zob. Anneusz
 Seneka Młodszy L.
 Seneka L. Anneusz Starszy zob. Anneusz
 Seneka Starszy L.
 Sergiusz Katyлина L. 37, 67, 98
 Seyfarth W. 7
 Shackleton Bailey D. R. 32
 Shatsman I. 34, 43—45
 Silva K. Paulo de zob. Paulo de Silva K.
 Simon C. 33
 Sinko T. 92
 Sizenna L. Korneliusz zob. Korneliusz Sizen-
 na L.
 Skaurus M. Emiliusz zob. Emiliusz Skau-
 rus M.
 Skimina S. 20
 Skryboniusz Kurion G. 65, 66, 102, 104
 Skryboniusz Kurion G. (ojciec G.) 53, 102,
 104
 Skryboniusz Kurion G. (syn G.) 37, 53, 66,
 67, 104
 Skwarczyńska M. 74
 Sławiński J. 24
 Słowniewska H. 17
 Smith H. 33
 Smith R. E. 57
 Smreka J. 81
 Sofokles 54, 69, 72, 83, 84, 109
 Sokrates 41
 Staberiusz Eros 87, 88, 107
 Stabryla S. 17, 20, 31, 86, 95, 96, 106, 112
 Stankiewicz L. 85
 Starr R. J. 23
 Stefanowska Z. 24
 Stezychor 83, 109
 Stockton D. 31
 Stolit E. Świeżyńska zob. Świeżyńska-Sto-
 lit E.
 Stolzman M. 24
 Strabon z Amazei 13, 22
 Straton 87
 Sulla F. Korneliusz zob. Korneliusz Sul-
 la F.
 Sulla L. Korneliusz zob. Korneliusz Sul-
 la L.
 Sulla P. Korneliusz zob. Korneliusz Sulla P.
 Sulpicjusz Galba Ser. 49, 103
 Sulpicjusz Gallus G. 38
 Sulpicjusz Rufus P. 60
 Sulpicjusz Rufus Ser. 80, 102, 104
 Sumner G. V. 30
 Sustiusz 85
 Swetoniusz Trankwillus G. 13, 23, 24, 43, 46,
 50—53, 57, 59, 64, 65, 67, 69, 70, 72, 73,
 75—80, 86—88, 90, 91, 93—95, 96
 Swoboda M. 86, 112
 Syme R. 32, 64
 Symonides 56, 61, 83, 89, 109
 Synezjusz 29
 Szelest H. 29, 97
 Szewczuk W. 17
 Sztajerman E. M. 43, 46
 Szulc W. 36
 Szymański J. 24

Świeżyńska-Stolot E. 106

Tacyt P. Korneliusz zob. Korneliusz Tacyt P.
Taifacos J. G. 90

Taylor L. Ross zob. Ross-Taylor L.

Temeriusz E. Sarnowska zob. Sarnowska-Temeriusz B.

Temporini H. 7

Teofanes 68

Terencjusz Afer P. 23, 31, 50—52, 56, 61, 70,
72, 77, 84, 105, 106

Terencjusz Warron M. 24, 26, 62, 66, 71—73,
90, 103, 105

Thümmel H. G. 21

Thyllus 84

Tibullus Albiusz 13, 24, 95, 106

Titiniusz 85, 109

Tomaszewski T. 18

Torkwatus L. Manlius zob. Manlius Tor-
kwatus L.

Trabea 85, 109

Trankwillus G. Swetoniusz zob. Swetoniusz
Trankwillus G.

Trehoniusz G. 90, 91, 101, 104, 105

Trencsényi-Waldapfel I. 85

Trojnar A. 36

Tronskij J. M. 29

Trzynadłowski J. 36, 105

Tuberon Kw. Eliusz zob. Eliusz Tuberon Kw.

Tuberon L. Eliusz zob. Eliusz Tuberon L.

Tuberonowie Eliusze zob. Eliusze Tuberon-
owie

Tuditanus G. Semproniusz zob. Semproniusz
Tuditanus G.

Tukidydes 29

Tullia 80, 91

Tulliusz Cynceron Kw. 25, 73, 77, 82, 85

Tulliusz Cynceron M. 7—9, 16, 22, 25, 26,
28—32, 34—38, 40, 42—46, 48—95, 98,
99, 101—109, 111, 112

Tulliusz Cynceron M. (syn M.) 95

Turpiliusz 108

Twyman B. 33

Utczenko S. L. 30, 35, 43

Więreck P. 7

Vogel F. 10

Waleriusz Katullus G. 7, 24, 29, 31, 66, 70,
71, 77, 89, 106

Waleriusz Maksymus 13, 23, 44, 77, 88, 99

Waleriusz Marcjalis M. 10, 24

Waleriusz Messalla Korwinus M. 88, 95, 101,
103, 104, 106, 111

Waleriusz Messalla Rufus M. 91, 102

Walter G. 31, 56, 61

Warron M. Terencjusz zob. Terencjusz Warron M.

Watt W. S. 13

Watyniusz P. 71

Wegehaupt I. 12

Weissenborn M. 11

Wellejusz Paterkulus 13, 23, 34, 38, 43, 49, 50,
55—58, 61, 64, 66, 67, 69, 70, 73, 76, 95

Wergiliusz Maron P. 13, 14, 24, 31, 42, 95, 106

Wessner P. 10

Westman R. 9

Wibiusz 85

Wikarjak J. 43, 44, 76, 82, 83, 85

Wiktor G. Juliusz zob. Juliusz Wiktor G.

Wiktor Seks. Aureliusz zob. Aureliusz Wik-
tor Seks.

Willis I. zob. Willis J.

Willis J. 11

Winckelmann J. J. 40, 41

Winniczuk L. 43, 87, 95

Wipszycka E. 110

Wiseman T. P. 34, 37

Wissowa G. 12

Wistrand E. 33, 35, 77, 111

Witort G. 82, 83

Witruwiusz 14, 24

Witte K. 12

Wobst Th. Büttner zob. Büttner-Wobst Th.

Woltacyliusz Pitolaus L. 69

Wormell D. E. W. 11

Woś K. 19

Wódz J. 18

Wódz K. 18

Wójcik A. 88, 96

Yavetz Z. 31

Zaborowski J. J. 37

Zangemeister C. 11

Zawadzki T. 35

Ziegler K. 8, 11, 12

Zieliński T. 30, 63

Znamierowski C. 39

Żechowski Z. A. 18

Żółkiewski S. 19, 40

Tadeusz Aleksandrowicz

Zainteresowania literackie rzymskiej *nobilitas* w schyłkowym okresie Republiki

Wykaz ważniejszych błędów dostrzeżonych w druku

Strona	Wiersz		Jest	Powinno być
	od góry	od doła		
8		6	<i>senectute</i>	<i>senectute</i>
10		7	<i>kuris</i>	<i>kuris</i>
11	19		<i>Valeruis</i>	<i>Valerius</i>
11	21		<i>st</i>	<i>st</i>
13		4	<i>Vellius</i>	<i>Velleius</i>
30	20		<i>Gesellschaftsdenden</i>	<i>Gesellschaftsdenken</i>
30	21/22		<i>Rechtswissensvachst</i>	<i>Rechtswissenschaft</i>
31		2	<i>Licinius</i>	<i>Licinus</i>
33		12/11	<i>Herrschaftstablierung</i>	<i>Herrschaftsetablierung</i>
33		2/1	<i>Nobilitas</i>	<i>Nobilität</i>
37	4		<i>λαίβε βιώνουτ</i>	<i>λαίβε βιώνουσιν</i>
43		9	<i>römischen</i>	<i>römisches</i>
92		16	<i>poetycki</i>	<i>poetyki</i>
120		22	<i>Mamiliusz</i>	<i>Mamiliusz</i>

nr inw.: BGn - 289



BG N 289/1083

ISSN 0208-6336

ISBN 83-226-0304-5